

ВІСНИК
ЛДУВС

ЛДУВС

3'2006

ВІСНИК

Луганського
державного університету
внутрішніх справ

Науково-теоретичний журнал

Випуск 3

Луганськ
2006

* Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстр. свід. ЛГ № 897-18/ПР, видане Луганським обласним управлінням юстиції 06.07.2006 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

3

2006

Редакційна колегія:

<i>Душейко Г.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
<i>Розовський Б.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (відповідальний редактор)
<i>Сезай М.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. АПрН України
<i>Беніцький А.С.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Бірюков В.В.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Бобкова А.Г.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Бурбело О.А.</i>	- д-р екон. наук, проф.
<i>Гусласький В.С.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Замойський І.С.</i>	- д-р юрид. наук
<i>Знаменський Г.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
<i>Козаченко І.П.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<i>Лазор Л.І.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
<i>Левченко О.І.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Литвинов О.М.</i>	- канд. юрид. наук, доц.
<i>Малишева Н.Р.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
<i>Мамутов В.К.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
<i>Слюков В.О.</i>	- канд. юрид. наук, доц.

Для науковців та юристів-практиків.

Наукові погляди авторів статей можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. К. Маркса, 4. Луганський державний університет внутрішніх справ.

☎ 53-50-88, тел/факс 55-32-00.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

*Луганський державний університет
внутрішніх справ
запрошує Вас подавати рукописи статей
для публікації їх у щоквартальному
"Віснику Луганського державного університету
внутрішніх справ".*

Вимоги щодо розміру й оформлення статей:

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, шрифт Times New Roman, розмір – 14, розмір виноска – 12, інтервал – 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на дискеті (обов'язково перевіряйте якість запису статті на дискету!). Нумерація виноска має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва (мовою оригіналу та англійською), ім'я, по батькові та прізвище автора (мовою оригіналу та англійською). На початку статті подається анотація до неї українською, російською та англійською мовами (кожна з абзаца, розмір – 12, курсив). Наприкінці статті необхідно подати ключові слова.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

4. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, мають додаватися направлення наукового керівника.

5. Рукопис має бути ретельно вичитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

6. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звірені з оригіналом.

7. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело.

При використанні літературних джерел слід вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг - прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

8. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати мовою оригіналу.

9. При посиланні на законодавчий акт необхідно в зносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Редакційна колегія

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

А. П. Попов

СОХРАНЕНИЕ МИРА В ОБЩИНЕ: ЦЕЛЬ НАКАЗАНИЯ В СОВОКУПНОСТИ КАВКАЗСКИХ АДАТОВ И МАСЛАГАТОВ

В истоках ислама, в обычаях принимающих его народов лежит совершенно своеобразное и, порой, поражающее своей ясностью и целесообразностью понимание цели уголовного наказания. Анализ этой цели позволяет по иному взглянуть на роль кровной мести в социальных механизмах. В частности, избавиться хотя бы частично от индивидуалистических ("механистических"¹) искажений различными модными веяниями евразийского, в тех частях, в которых он относится к России, правового порядка.

Северный Кавказ сегодня для России как панарий: чуть тронешь большой палец – боль адава. Ситуация здесь проблемная. Более того, опасная по многим параметрам. Автор десятилетия служит на Северном Кавказе, и его представления об этих проблемах отнюдь не только литературные и совсем не беллетристические. Мы не берёмся здесь высказываться обо всех факторах, породивших современные проблемы Кавказа. Скажем лишь о том, что специально анализировали. По нашему мнению, одной из причин, порождающих сложности на Кавказе является то обстоятельство, что современное, называемое российским, уголовно-процессуальное и уголовное законодательство нередко игнорирует обычаи *российских* народов и условия их проживания за пределами московского Садового кольца². Подчас складываются впечатления, что нынешние реформаторы уголовного процесса знают проблемы борьбы с преступностью в этом регионе значительно хуже пленившего имама Шамиля³ князя А.И. Барятинского⁴.

¹ Терминология евразийца Н.Н. Алексеева.

² О существовании той же проблемы для других специфических регионов см.: Томиш В.Т. К проблеме регионального уголовно-процессуального законодательства применительно к условиям Сибирского региона // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе: Материалы научно-практической конференции (4-5 февраля 1999 г.). Часть 1 – Красноярск: КВШ МВД России, 1999. – С. 9-14.

³ Шамиль – с 1834 по 1859 – вождь кавказских горцев в Кавказской войне (1817 - 1864) против России, 3-й имам Дагестана и Чечни. Создал военно-теократическое государство – имамат. В 1959, брошенный доверенными мюридами (почти что 50-летняя война всё-таки надоела), взят в плен (сдался) войсками под командованием Барятинского при штурме аула Гуниб.

Обычное право кавказских народов, как и всякое другое реальное жизненное явление, право в частности, естественно меняется с течением времени. Мы здесь попытаемся разобраться с влиянием целеполагания на уголовный процесс исламских составляющих обычного права Кавказа в период перехода его в Российские границы, т.е. со второй половины 19-го века. В отличие от статуты, в частности российских УПК, обычное право не существует, меняется куда медленнее.

Несколько слов о терминах, употребляемых в статье и вынесенных в её заголовок. **Адат** – в общем плане – это устоявшийся правовой обычай. Термин давишний. Существовали сборники дагестанских адатов, составленные в XI в. Омар-ханом, или в XII в. – Рустем-ханом. Восприимая адаты как законы, местные источники говорят об изменении, дополнении и пересмотре адатов, о введении новых адатов, хранении их в народных судах, о чтении адатов при разбирательстве дел на сходках и пр².

Маслагат. Суд посредников, не находя в адате установления пригодного для регулирования рассматриваемого дела случая, принимал решение по общему духу адата. Для решений подобного рода дел приглашались люди, сведущие в народных обычаях, и старики, которые могли сохранить в своей памяти какие-нибудь случаи, похожие на разбираемый. **Постановленное таким образом решение называлось маслагатом** (мир, мировая сделка). Маслагат, повторенный потом в других случаях, присоединялся к общей массе народных обычаев и окончательно обращался в адат³.

Видный судебный деятель современного Дагестана Х.У. Рустамов пишет об обычном мусульманском праве того времени: "...Наказание, будучи реакцией на преступление со стороны общества, имеет здесь целью не воздаяние преступнику за его деяния, не исправление или устранение преступника, не подавление порочных инстинктов населения, ни даже освобождение общества от опасных элементов, а только **восстановление внутри общества мира, нарушенного преступлением**"⁴. – Выделено нами. – А.П.

Обычное исламское право и адаты, как один из способов его выражения, на Кавказе весьма последовательно проводили эту цель в жизнь. Обычай – через его влияние на население – вынуждал убийцу и его родных делать всё, чтобы способствовать восстановлению мира. "Он, его семья, а пер-

¹ Князь А.И. Барятинский – на многих должностях на Кавказской войне. Последняя из них главнокомандующий Кавказской армией и Кавказский наместник. В делах успешен. Источники (Брокгауз и Ефрон. Биографии) отмечают единство действий, направленных к одной общей цели, неуклонная последовательность в ведении их, удачный выбор сподвижников.

² Алаты Макарова // Сборник сведений о кавказских горцах. – Т. I. – С. 73.

³ Амиров. Среди горцев северного Дагестана // Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ). – Т. VII. – С.39, 40; Сборник адатов малкарцев. – 1844. – Гл. IV. – Ст.29; Сборник адатов осетин. – 1859, а также др.

⁴ Рустамов Х.У. Уголовный процесс. Формы: Учебн. Пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 111.

вые сорок дней и все его ближайшие родственники не могут не только жить, но и показываться в своём селении: это могло бы затруднить отношения между двумя общинами, имеющими кровные счёты¹. Подчеркнём, субъекты кровных счетов, иными словами, субъекты нравственно-правовых отношений в институте кровной мести – общины, личности же – в соответствии с их положением в роду, ситуативно – в зависимости от отношений родства и свойства с пострадавшим и нарушителем мира.

"Напрасно убийца стал бы искать выхода... бегством к чужеземцам или иноплеменникам. Не только побег, но и сама смерть его не прекращает междуродовой вражды"². Имеется в виду, естественно, смерть не от руки мстящего, – смерть естественная, от руки иностранца или даже от несчастного случая. Не имеется в виду смерть от своей руки, т.е. суицид, самоубийство. Дело в том, что Коран, пророк и их толкователи весьма отрицательно относятся к добровольному уходу из жизни. "Самоубийство – это то же, что и совершение убийства в отношении других. Лишение себя жизни независимо от применённого для этого способа является убийством, которое запретил аллах"³.

В случае бегства или гибели нарушителя мира в общине на его место в положение убийцы ставится тотчас самый близкий его родственник. Только окончательное примирение родов (семейств) могло возратить убийце спокойствие и безопасность.

Обратим внимание еще на один весьма специфический момент: наказание по адатам в анализируемый период рассматривалось как реакция на преступления не государства, а общины. В процедуре назначения наказания отношения между государством и обществом носили весьма своеобразный характер. Подобно тому, как общество вмешивалось в отношения между своими сочленами, причинившими вред друг другу, только в случае, если без этого нельзя было сохранить мир и стабильность, то же – до поры до времени – делало и государство.

Несмотря на то, что "в кавказских ханствах и в государствах Грузии существовали постоянные суды правительственного характера, а прочие племена, за небольшими исключениями не имели иного суда, кроме посред-

¹ Рустамов Х.У. Уголовный процесс. Формы. Учебн. Пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 111.

² Рустамов Х.У. Уголовный процесс... – С. 111.

³ Кардави Ю. Дозволенное и запрещенное в исламе / Пер. М. Саляхетдинов. – М.: Андалус, 2004. – С. 305. Заметим: у Ф. Ницше, для которого "Бог умер", позиция в отношении самоубийства прямо противоположна: "Существует право, по которому мы можем отнять у человека жизнь, но нет права, по которому мы могли бы отнять у него смерть; это есть только жестокость". (Ницше Ф. По ту сторону добра и зла... – С. 71). Впрочем, кроме принадлежности к Западной Европе и личного безбожия, на взгляды Ницше могла оказать серьёзное влияние его смертельная и страшная (угрожающая безумием) болезнь, от которой его и не стало в 1900 г. Последние одиннадцать лет, когда к нему пришла мировая слава, он уже был безумен. Отстаиваемым в своей книге правом на самоубийство он, однако, не воспользовался. Ни тогда, когда его рассудок был ясен, ни тогда, когда он утратил его.

ников¹ процедуры производства по делам о преступлениях, делает вывод Х.У. Рустамов, повсеместно на Кавказе имели один и тот же характер². Приходится, видимо, констатировать, что одинаковые условия проживания оказывали на обычаи не меньшее влияние, чем религиозные детерминанты.

Право возбуждения уголовного преследования принадлежало исключительно потерпевшему и в некоторых случаях его ближайшим родственникам. В российском уголовном судопроизводстве подобное правило после очень длительного перерыва появилось в УПК РФ 2001 г. в связи с производством у мировых судей. В соответствии с ч. 1 ст. 318 УПК РФ уголовные дела по преступлениям, преследуемым в порядке частного обвинения, *возбуждаются путем подачи заявления потерпевшим или его законным представителем*.

Правда, ч. 3 той же статьи предусматривает в случаях, когда потерпевший в силу беспомощного состояния или по другим³ причинам не может защищать свои права и законные интересы обязанность и право прокурора возбудить уголовное дело в отношении преступления, которое обычно преследуется в порядке частного обвинения. Адапты такого исключения не знали и не только потому, что в те поры на Кавказе не было прокуроров. Главная причина отсутствия такого исключения в народных обычаях - последовательное следование цели, пронизавшей народное правосознание. Предоставление возможности усугублять конфликтные отношения между двумя родами третьим лицам не способствует, конечно, сохранению мира в общине.

Последовательное следование поставленной цели приводило подчас к неожиданным для нашей системы координат (для нашего мировоззрения и

¹ Кардави Ю. Дозволенное и запретное в исламе / Пер. М. Саляхетдинов. – М.: Андалус, 2004. – С. 305. Заметим: у Ф. Ницше, для которого "Бог умер", позиция в отношении самоубийства прямо противоположна: "Существует право, по которому мы можем отнять у человека жизнь, но нет права, по которому мы могли бы отнять у него смерть; это есть только жестокость". (Ницше Ф. По ту сторону добра и зла... – С. 71). Впрочем, кроме принадлежности к Западной Европе и личного безбожия, на взгляды Ницше могла оказать серьёзное влияние его смертельная и страшная (угрожающая безумием) болезнь, от которой его и не стало в 1900 г. Последние одиннадцать лет, когда к нему пришла мировая слава, он уже был безумен. Отстаиваемым в своей книге правом на самоубийство он, однако, не воспользовался. Ни тогда, когда его рассудок был ясен, ни тогда, когда он утратил его – С. 113

² Там же.

³ Кардави Ю. Дозволенное и запретное в исламе / Пер. М. Саляхетдинов. – М.: Андалус, 2004. – С. 305. Заметим: у Ф. Ницше, для которого "Бог умер", позиция в отношении самоубийства прямо противоположна: "Существует право, по которому мы можем отнять у человека жизнь, но нет права, по которому мы могли бы отнять у него смерть; это есть только жестокость". (Ницше Ф. По ту сторону добра и зла... – С. 113). Впрочем, кроме принадлежности к Западной Европе и личного безбожия, на взгляды Ницше могла оказать серьёзное влияние его смертельная и страшная (угрожающая безумием) болезнь, от которой его и не стало в 1900 г. Последние одиннадцать лет, когда к нему пришла мировая слава, он уже был безумен. Отстаиваемым в своей книге правом на самоубийство он, однако, не воспользовался. Ни тогда, когда его рассудок был ясен, ни тогда, когда он утратил его.

правосознания) последствиям. Адаты не только не предписывали правоверным доносить властям или старейшинам о ставших им известными преступлениях, не только не устанавливали религиозной или светской ответственности за недонесение о преступлении, но и объявляли такой поступок греховным. Казалось бы, участие доносителя, возможно являющегося очевидцем, это дополнительный козырь для правосудия. Однако целью деятельности, которую предписывали адаты, закрепляющие обычное право, является, по нашему мнению, **не отправление правосудие, а сохранение мира в общине**. Отсюда – запрет возбуждать производство по заявлению третьих лиц. Скажем больше, запрет возбуждать дело по заявлениям третьих лиц в ряде ситуаций противоречил и интересам рода пострадавшего от преступления: этому роду, особенно, если он был менее силён, чем род того, кто совершил посягательство. Народный разум учитывал это, адаты пытались компенсировать возможное неравенство родов различными процедурными правилами. Об этом свидетельствует, в частности, правило о том, что количество посредников со стороны потерпевшего рода всегда должно было быть на одного больше, чем число посредников со стороны преступника. А вот допускать инициатора возбуждения производства о преступлении со стороны не следует, ибо это **умножало количество вражды в обществе и, следовательно, отрицательно сказывалось на жизни составляющих это общество людей**.

Подобные умозаключения характерны не только для мусульман. Армяне, также проживающие на Кавказе, исповедуют не ислам. Христиане они еще с 301 г. Однако и для них характерно негативное отношение к доносителям. Х.У. Рустамов приводит по этому поводу извлечение из "Законов армянских": "Никто не должен доносить о смертоубийстве или ином преступлении на ближнего своего, если убит не отец или другой родственник доносителя"¹. Правда, при восприятии этого текста (к сожалению, переводного) сохраняется некоторая неопределённость: является ли приведённый текст запретом доносить или же только освобождает от ответственности за недонесение.

Рискиём заметить: чувствуется, что это текст не мусульманский. По свидетельству узбекского исследователя "мусульманские юристы осуждают всё то, что в какой-то мере случайно или неопределённо"². Впрочем, может быть, вина за неопределённость лежит не на творцах закона, а на переводчиках текста. Такое (неточный перевод правовых текстов) и в наше время встречается нередко.

¹ Рустамов Х.У. Уголовный процесс... – С. 113.

² Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: Учебное пособие / Отв. ред. В.И. Туманов. – Ташкент: "Адолат", 1999. – С. 349.

Возможно, ясности добавит обращение к книге законов Нарады, результату тысячелетнего развития законов Ману. По законам Нарады, – утверждает Л.Е. Владимиров, не допускался к защите в качестве свидетеля "кто явился без зова давать показания". Такой человек считался "шпионом". "Он недостойн давать показания"¹. Хотя и прародитель индийцев Ману и божественный мудрец Нарада существа, по всей вероятности, мифические, и "Законы Ману" и "Книга законов Нараду" – реально существовавшие и применявшиеся источники норм, в том числе, и судопроизводственных.

При столь жестком ограничении допустимых поводов к возбуждению уголовного дела (по нынешней уголовно-процессуальной терминологии все они – специальные) отношение к основаниям к его возбуждению по адатам Северного Кавказа было весьма либеральным. Одно голое подозрение, без всяких иных данных о совершении преступления заподозренным лицом, признавалось достаточным для подачи уголовного иска в суд.

Думается, такое положение опять же исходило непосредственно из цели наказания по обычному праву народов Дагестана. "С общественной точки зрения подозрение являлось фактом, с которым суду надлежало считаться, чтобы потерпевший не искал иных способов удовлетворения своей претензии; с точки зрения заподозренного в приглашении разобраться судом не было ничего унижительного, это представлялось лучшим способом предотвращения более опасных последствий мщения (выделено нами. – А.П.). "Дело моё никуда не должно направляться от тебя, – говорил осетин, – сердце моё неспокойно в отношении тебя, подозревать мне больше некого". Произнесение этих слов означало вызов в суд"².

По обычному исламскому праву, по адатам на Кавказе одинаково наказывались умышленные, неосторожные и даже случайные убийства. Ведь для достижения цели восстановления внутри общества мира, нарушенного преступлением, различие форм вины было не только ненужным, но и нецелесообразным. Зачем эти различия, если цель наказания вовсе не кара за грех, а средство предупредить кровавую междоусобицу внутри племени. Снижение уровня наказания в случае признания убийства неосторожным, а тем более, случайным с последующим освобождением от наказания, подчас могли стать и провоцирующими факторами. Смерти родича от чужой руки достаточно, чтобы пробудить воспитанное в поколениях чувство мести у его ближних. А тут вдруг – убийцу объявляют невиновным. И христианин-то не всегда спокойно признает невиновным человека, лишившего жизни его ближнего, спокойно переживёт.

¹ Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. Общая часть. – Харьков, 1988. – С. 108-109.

² Рустамов Х.У. Уголовный процесс... – С. 112-113.

Напомним отмеченное чуть выше, что представители двух столь различных религий – и ислама и индуизма – согласованы в отношении к доносителю, хотя, может быть, и по различным мотивам.

А.Х. Саидов отмечает наличие коррелирующей с указанной общей для всего мусульманского права, хотя и странной для современного российского или, скажем, украинского правоведа закономерности "Мотивы и намерения индивида никогда не принимаются во внимание"¹.

Как уже было отмечено, по кавказским обычаям и адатам почти все поводы к возбуждению дела (уголовного преследования, уголовного иска) – специальные: жалоба должна быть подана пострадавшим от преступления или его близкими. Отсюда и специфичное отношение общества к уголовному преследованию виновного в различных ситуациях, наступающих после совершения преступления. "Если умирающий от смертельной раны успел простить своего убийцу, то его воля священна для его родных и мшеница быть не может, а, следовательно, обществу нет дела до происшедшего. (Раз можно сослаться на священность воли умершего, не следует предпринимать действия, которые могут увеличить количество вражды в общине. – А.П.) Но если прощения не было и месть по народным понятиям была неизбежна, обществу не оставалось ничего более как помешать личному столкновению поссорившихся и заменить убийство кровника обычным выкупом"². Средство достижения цели назначения наказания, таким образом, в попытке избежать отрицательных последствий для мира в обществе от реального применения кровной мести.

Последовательное проведение в жизнь поставленной цели приводило и к другим странным для современного юридизированного ума последствиям. Даже если убийц было несколько, общество, ставя границы, может лучше – пределы кровной мести, признавало справедливым лишение кланом (тейпом и т.п.) пострадавшего только одной жизни из клана убийцы. Большинство адатов устанавливало, что в убийстве обвиняется только один человек. Логика, как мы её видим: привлечение к ответу за одно убийство соисполнителей, подстрекателей, пособников, организаторов умножало нарушение мира и, следовательно, не было целесообразным.

Мишение за раны и увечья к началу утверждения русской власти на Северном Кавказе было уже повсеместно вытеснено выплатой вознаграждения пострадавшему, что также на наш взгляд, вполне соответствует цели **сохранение мира в общине**. И, может быть, сохранению самой общины, ибо если бы состояния кровной мести чрезмерно бы распространились и оказывались слишком длительными и многолюдными, число её жертв оказывалось бы сопоставимым с численностью самой общины.

¹ Саидов А.Х. Сравнительное правоведение... – С. 350

² Там же. – С. 112.

Наверное, проанализированное обычное право Кавказа не очень применимо в современных условиях всеобщего развития коммуникационных связей и распространённости мегаполисов. Но, по нашему впечатлению, еще и в 19-м веке оно весьма успешно решало проблему достижения понимаемой и, вследствие этого, **разделяемой народом цели**. Успешность эта порождалась последовательностью в действиях, в их устремлённости к достижению цели.

Старейшие и наиболее успешные мусульманские правовые школы, положившие начало многочисленным сегодняшним, и суннитским и шиитским, – *школа Медины и иракская школа*. Сегодня школ мусульманского права гораздо больше. Суннитских – четыре: ханифитская, маликитская, шафинитская, ханбалитская, шиитских – три: джафаритская, исмаилитская, зейдитская¹.

Каждая из названных школ имеет свою концепцию и свою методику. Каждая – беда от богословов-интеллектуалов – претендует на то, чтобы считаться самостоятельной системой мусульманского права.

Мусульмане-пришельцы достигали целей и устойчивости потому, что они использовали обычное право, внедрённое в правовое и нравственное сознание населения на контролируемых ими территориях, приспособлявали его к потребностям своей церкви.

Наверное, было бы односторонностью рассматривать месть как элемент защиты общины только применительно к исламу. Естественная пара "месть - благодарность" была характерна уже и для древних греков. Л.Н. Гумилев констатирует её наличие в *Великой степи*. Ф. Ницше полагает эту пару вообще всеобщим явлением. Благодарность, пишет он, – "есть более мягкая форма мести"².

Стаття надійшла до редакції 24.02.2006 р.

Я.В. Снічкарьова

СПЕЦИФІКА ТРУДОВОЇ ФУНКЦІЇ КЕРІВНИКА АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

На сучасному етапі формування і розвитку ринкової економіки особливою актуальністю набуває питання правового становища керівників підприємств, особливо акціонерних товариств. Це викликано тим, що на сьогодні акціонерні товариства є найбільш поширеною організаційно-правовою формою юридичних осіб, що діють на території України. В сучасних умовах

¹ Саидов А.Х. Сравнительное правоведение: Учебное пособие / Отв. ред. В.И. Туманов. – Ташкент: "Адолат", 1999. – С. 349.

² Ницше Ф. По ту сторону добра и зла... – С. 54.

господарювання праця керівників принципово змінюється, різко зростає їх самостійність. Серед науковців поширюються думки про можливість укладання з керівниками акціонерних товариств цивільно-правових угод, і як наслідок регулювання їх праці нормами цивільного законодавства¹. Крім того, нормативно-правові акти, що регулюють працю керівника суттєво відстають від реальних змін у його правовому становищі, а це викликає зловживання службовим становищем, внаслідок неадекватного управління відбуваються масові звільнення працівників, багато підприємств стають банкрутами. Тому гостро постає необхідність вдосконалення правового регулювання їх праці. Для цього, перш за все, необхідно визначити правове становище керівника, але це не уявляється можливим без вивчення його трудової функції.

На підставі аналізу правового статусу керівника акціонерного товариства автор має на меті визначити специфічний зміст його трудової функції, а також висловити пропозиції щодо підвищення кваліфікаційних вимог як правового так і морального характеру, які до нього висувуються.

Слід зазначити, що трудова функція працівників є однією із необхідних умов трудового договору. Вчення про трудову функцію відноситься до фундаментальних основ науки трудового права. Відомий фахівець в галузі трудового права М. Александров зазначав, що громадянин, який вступає на роботу як робітник або службовець, зобов'язується виконувати певну трудову функцію у спільній колективній праці працюючих на даному підприємстві, установі, організації, тобто працювати за певною робочою спеціальністю або на певній посаді [2, С.136].

Загальному вченню про трудову функцію присвячували свої дослідження такі відомі фахівці, як М. Александров, С. Карінський, Р. Лівшиць, С. Іванов, О. Пашков, О. Ставцева, З. Сіморот, В. Прокопенко, О. Барабаш, А. Машок, П. Жигалкін, В. Жернаков, П. Бущенко, В. Венедиктов та інші, але дослідження, присвячені аналізу трудової функції керівників акціонерних товариств в науці трудового права фактично не проводилося.

Вказані вище науковці дійшли висновку, що під трудовою функцією слід розуміти роботу за певною професією, спеціальністю чи посадою².

На жаль, в діючому трудовому законодавстві термін "трудова функція", відсутній, але, з метою виправлення ситуації, автори проекту Трудового кодексу України в ст.65 зазначили, що обов'язковою (необхідною) умовою трудового договору є трудова функція, яку буде виконувати працівник: найменування професії, спеціалізації, кваліфікації, посади відповідно до встановле-

¹ В проекті Закону України "Про акціонерні товариства" теж зазначається можливість укладання з зазначеними категоріями працівників цивільно-правових угод [1]. Все це, в свою чергу, призводить до зниження рівня тих гарантій, що передбачені законодавством про працю.

² Наприклад, О. Барабаш та І. Копайгора під трудовою функцією розглядали "не індивідуально визначену роботу, а сукупність окремих трудових операцій, об'єднаних загальним видом трудових дій, спрямованих на досягнення наперед обумовлених результатів праці" [3, С.66].

ної класифікації професій та кваліфікаційних характеристик. А в ст.75 проекту, йдеться про те, що "основна трудова функція працівника визначається у посиланні в трудовому договорі та наказі про прийняття на роботу на одну із професій, передбачених класифікацією професій, що встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації. Зміст трудової функції за кожною професією та відповідною кваліфікацією визначається законодавством, а в частині, що не визначена законодавством, – кваліфікаційними характеристиками, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань праці" [4].

Поряд с терміном "трудова функція" у законодавстві та науковій літературі аживається термін "трудова обов'язки". Ці поняття не є тотожними. Поняття "трудова обов'язки" є більш широким, ніж "трудова функція". Трудова функція охоплює коло робіт, які виконує кожен працівник за певною кваліфікацією, спеціальністю, посадою [5, С.27;6, С.68]. Такої думки дотримуються і В. Жернаков та В. Єрьоменко. Вони також вважають, що під трудовою функцією працівника слід розуміти коло обов'язків з конкретної спеціальності. Що стосується інших обов'язків, то на їх думку вони виходять за межі трудової функції і відносяться до загальних обов'язків, які повинні виконувати всі працюючі, будучи залученими до суспільної праці [7, С.62].

Своєрідним є зміст трудової функції керівників акціонерних товариств, що характеризується з одного боку посланням діяльності щодо організації виробництва і управління спільною працею, і діяльності щодо представництва товариства у сфері економічного обігу, з іншого. Слід зазначити, що відповідно до ч.1 ст.47 Закону України "Про господарські товариства" виконавчим органом акціонерного товариства може бути як колегіальний орган, так і одноособовий.

Вивчені нами статuti акціонерних товариств показують, що, якщо акціонери визначають виконавчий орган як колегіальний, то його іменують, як правило, "Правління на чолі з головою правління", "Дирекція на чолі з генеральним директором", до складу якої входять комерційний директор, директор по фінансах, виконавчий директор, директор по кадрах та ін.

Ті акціонерні товариства, що формують виконавчий орган на основі одноособовості, іменують його, як правило, "президент" або "директор". Повноваження, якими наділений виконавчий орган, передбачаються в статуті або в інших внутрішніх положеннях товариства.

У більшості статутів акціонерних товариств закріплено компетенцію органів управління. Так, до повноважень одноособового керівника акціонерного товариства входять оперативне керівництво виробничо-господарською діяльністю, а також повноваження в сфері управління працею: прийом, переведення, звільнення працівників, укладання з ними трудових договорів, затвердження штатного розпису тощо.

Трудова функція керівника є більш різноманітною, ніж функції інших працівників та не зовсім визначеною. В загальному вигляді її можна сформулювати як управління. З точки зору політичної економії, управління складається з управління людьми та управління діяльністю. Управління діяльністю складається із планування, постановки виробничих завдань, контролю за їх виконанням тощо. До управління людьми відноситься забезпечення співробітництва між усіма членами трудового колективу, кадрова політика, навчання, інформування та інші важливі складові. Крім цих двох блоків в роботі керівника виділено управління зв'язками поза підприємством та роботу по вдосконаленню самої системи управління [8, С.51]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що управління є гармонійним поєднанням людських та матеріальних ресурсів з метою виконання виробничих завдань.

Керівник акціонерного товариства наділений розпорядчо-дисциплінарною владою, яка має три аспекти: це влада нормативна, влада розпорядча і влада дисциплінарна. Правовий статус як концентроване вираження можливих, санкціонованих дій керівника підприємства має наступні особливості:

- керівник наділяється правом самостійно чи за узгодженням з виборним профспілковим органом встановлювати локальні норми права, що регламентують відносини між адміністративним апаратом і працівниками даного підприємства при виконанні ними трудових обов'язків, тобто правом на нормотворчість у межах своєї компетенції організатора виробництва, заснованого на спільній праці і в межах підприємства, яким він керує;

- керівнику надано цілий комплекс матеріальних і процесуальних повноважень щодо організації і управління спільною працею працівників. Іншими словами, він має право затверджувати штати, видавати накази та розпорядження, давати вказівки, що є обов'язковими для виконання всіма працівниками підприємства;

- керівник підприємства має певну сукупність заохочувальних і дисциплінарних повноважень щодо забезпечення дисципліни праці і правил внутрішнього трудового розпорядку на віреному йому підприємстві. Він вправі застосовувати заходи заохочення та заходи дисциплінарного впливу до працівників, а також притягати їх до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству [9, С.99].

Реалізація вказаних вище прав керівника по відношенню до працівників акціонерного товариства є нічим іншим, як виконанням обов'язку працівника перед роботодавцем.

Крім зазначених обов'язків, до змісту трудової функції керівника входять й інші, наприклад, обов'язок створювати безпечні умови праці, дотримуватися законодавства про працю та інші, що одночасно є і обов'язками перед державою і соціальними партнерами. В цілому всі ці права та обов'язки керівника господарюючого суб'єкта складають особливість правової рег-

ламентатції лише одного різновиду трудової діяльності керівника підприємства, а саме: організації виробничого процесу і управління процесом праці.

Здійснення керівником підприємства іншого різновиду своєї трудової діяльності, що складає зміст його трудової функції, – управління майном господарюючого суб'єкта, – регламентується якісно іншою сукупністю прав і обов'язків, що визначають міру поведінки керівника в економічному обігу, тобто в майнових відносинах, що виникають внаслідок господарської діяльності підприємства, і які лежать поза виробничим і трудовим процесом даного підприємства [9, С.103].

Таким чином, керівництво є різноманітним та передбачає здійснення різних за характером дій, пов'язаних як з управлінням в середині організації, так і з представництвом поза нею. Саме вказана сукупність повноважень керівника акціонерного товариства і становить специфічний зміст трудової його функції.

У загальній формі сукупність повноважень, що утворюють зміст трудової функції керівника будь-якої організації, визначена в Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників [10, С.13-14]. Так, керівник керує виробничо-господарською та фінансово-економічною діяльністю підприємства, організує роботу та ефективну взаємодію всіх структурних підрозділів, направляє їх діяльність на розвиток та вдосконалення виробництва з урахуванням соціальних та ринкових пріоритетів. При цьому він повинен розробляти директивні та керівні матеріали; створювати необхідні умови для успішного ведення робіт; встановлювати партнерські відносини з поставальниками; відповідати за налагодження ефективних виробничих (службових) стосунків і зв'язків між працівниками та інші.

Як видно, до керівника висувається широке коло вимог, й особливо високі вимоги стосуються якості виконання керівником його трудової функції.

Керівник представляє організацію в зовнішніх зв'язках. Він захищає її майнові інтереси в суді, органах державної влади та управління. Певні обов'язки покладаються на керівника і при участі організації в соціально-партнерських, організаційно-управлінських відносинах.

Тому успішна робота господарських товариств, та й усіх видів підприємств у цілому, залежить від великої кількості факторів, в тому числі й від ділових якостей людей, що безпосередньо керують підприємством.

Керівництво акціонерним товариством безпосередньо впливає на ефективність його діяльності і по суті є однією з найскладніших функцій. Важливим засобом для досягнення балансу в корпоративних відносинах є застосування на практиці загальноприйнятих принципів ефективного корпоративного управління, що засновані на таких категоріях, як чесність і справедливість, далекоглядність і відкритість, підпорядкованість і відповідальність.

На сьогоднішній день у світі існує безліч стандартів (принципів, рекомендацій, кодексів) у галузі корпоративного управління. Принципи корпо-

ративного управління Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР) є найважливішими документами в цій галузі. Вони були розроблені в 1999 р. в зв'язку із зверненням міжнародних організацій з 22 головних країн світу, включаючи країни "великої сімки".

Так, одним із принципів, розроблених ОЕСР, є принцип забезпечення стратегічного керівництва компаній, ефективний нагляд за діяльністю виконавчих органів, а також їх звітність перед компанією і акціонерами.

Принципи, розроблені Європейським Банком Реконструкції і Розвитку (ЄБРР), визначають характер взаємовідносин компаній з клієнтами, акціонерами, постачальниками, громадськістю, державною і місцевою владою. Особливу увагу приділено питанням відносин керівника з працівниками компаній, що включають обов'язкове дотримання трудового законодавства, забезпечення необхідних норм охорони і гігієни праці, принципів найму, оплати і просування по службі працівників без будь-якої дискримінації та ін.

Зазначені принципи тією чи іншою мірою стосуються процесу управління акціонерними товариствами. У більшості економічно розвинутих країн прийняті кодекси корпоративної поведінки, основу яких становлять питання пошуку шляхів підвищення ефективності діяльності виконавчого органу і забезпечення його контролю. Так, наприклад, у кодексах корпоративної поведінки містяться вимоги до членів виконавчих органів (Бразилія – досвід роботи, досвід корпоративного управління, знання в галузі фінансів, бухгалтерського обліку, специфіка галузі, міжнародного ринку; Таїланд: вік – старше 20 років, відсутність судимості, вища освіта; США: граничний вік – 70 років) [11, с. 322]. Як видно, акціонерні компанії іноземних держав ставлять дуже високі вимоги до керівників, і це є розумним рішенням, оскільки мистецтво управління виробництвом і людьми завжди залишається найвищим і найважчим із усіх мистецтв [12, с.3].

Законодавство у цілому не обмежує для акціонерних товариств можливості подбати про якісний склад керівників, вимоги до яких повинні мати стійкий характер і забезпечувати керівництво кваліфікованими, знаючими справу представниками, бо від їх конкретних дій залежить ефективність усієї виробничо-господарської діяльності. Однак, у Законі України "Про господарські товариства" встановлені і деякі обмеження. Оскільки голова і члени правління або члени іншого виконавчого органу (єдиноначального або колегіального) згідно зі ст. 23 цього Закону є посадовими особами товариств, то цей факт обмежує заняття відповідних посад деякими категоріями осіб. До таких осіб належать: члени виборних органів громадських організацій, військовослужбовці, посадові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, арбітражного суду, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю товариства. Особи, які не можуть займатися певною діяльністю, не можуть бути посадовими особами товариств, що

здійснюють цей вид діяльності. Особи, які мають не погашену судимість за розкрадання, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть обіймати в товариствах керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.¹

З урахуванням викладеного, на думку автора, акціонерному товариству необхідно висунути ряд вимог, необхідних для заняття посади керівника, і викласти їх у "Положенні про виконавчий орган" або в іншому внутрішньому положенні товариства, що повинно затверджуватися загальними зборами акціонерів. При розробці даного Положення вважаємо за необхідне керуватися вимогами, що висуваються до керівника, викладеними в Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників [10, С. 13-14]. У ньому, наприклад, як умова для призначення на посаду передбачена наявність стажу роботи не менше п'яти років і відповідного напрямку підготовки (магістр, спеціаліст).

Порушення принципу добору кадрів, низькі кваліфікаційні вимоги призводять до частоті зміни керівників акціонерних товариств. Так, наприклад, у ВАТ "АССОЛЬ" (м. Харків) було звільнено П. з посади директора за підставами, передбаченими ст. 45 КЗпП, за порушення законодавства про охорону праці [13]. У ВАТ "Корсунь-Шевченківський верстатобудівельний завод" із директором А.А. Бондаренком був розірваний контракт у зв'язку з невиконанням ним колективного договору і порушенням законодавства про працю внаслідок того, що на цьому заводі склалася кризова економічна ситуація, працівники тривалий час не одержували заробітну плату, частина заробітної плати виплачувалася неякісними продуктами, керівник здійснив ряд звільнень працівників із порушенням чинного трудового законодавства [14, С. 3]. Аналогічна ситуація склалася у ВАТ "Житомирський завод "Автозапчастина", де за затримку виплати заробітної плати були звільнені декілька керівників [15, С.4].

З наведених прикладів видно, що несумлінна робота керівників, зловживання ними службовим становищем, масові звільнення працівників-акціонерів, погрози, обман акціонерів нерідко призводять до конфліктів, які важко розв'язати. На жаль, зазначені ситуації не є поодинокими, багато акціонерних товариств стають збитковими, їх визнають банкрутами.

Слід погодитись з думкою вченого - економіста Б.Л. Бруцкуса, що "для успіху виробництва вирішальне значення має дбайливе ставлення до капіталу, вдала комбінація капіталу і праці, відшукання належних джерел сировини і підходящих ринків збуту – без цих передумов не допоможе навіть най-

¹ Якщо звернутися до досвіду іноземних країн, то в акціонерному законодавстві країн Заходу від членів правління акціонерного товариства потрібна обов'язкова сумлінна поведінка. Так, параграф 93 розділу 1 частини 4 Акціонерного закону ФРН встановлює, що члени правління при здійсненні своєї діяльності повинні поводитися як порядні і сумлінні керівники. І далі: "Вони не повинні поширювати конфіденційні відомості і секрети акціонерного товариства, а саме: відомості, що становлять виробничу і комерційну таємницю, що стали б відомі в зв'язку з діяльністю в правлінні".

більш старанна праця робітників. І що високвідповідальну роль виконує керівник - організатор. На нього падає ризик підприємства, і він перший виграє від його успіхів. Звідси величезна напруга його волі. Його праця ніким не нормується і визначається потребами справи" [16, С. 207].

Зважаючи на викладене, можна зробити висновки про те, що керівник акціонерного товариства має специфічну трудову функцію, до змісту якої входять: трудова діяльність у рамках акціонерного товариства щодо організації виробництва і праці, яка реалізується у сфері трудових відносин, і трудова діяльність щодо управління ввіреного йому товариства, яка здійснюється у сфері майнових відносин, що опосередковують господарські зв'язки.

Управління акціонерним товариством є однією з найскладніших функцій. Праця керівника безпосередньо впливає на ефективність його діяльності. На нашу думку, для того, щоб підвищити рівень управління акціонерним товариством, необхідні правові норми, що посилюють порядок обрання на цю посаду, а також кваліфікаційні вимоги як правового, так і морального характеру. Ці норми повинні забезпечити інтереси як самого товариства в цілому, так і його акціонерів, попередити порушення обов'язків і зловживання з боку даних осіб, зокрема.

Ключові слова: акціонерне товариство, трудова функція, кваліфікаційні вимоги.

Література:

1. Проект Закону України "Про акціонерні товариства" № 8326/П від 21 листопада 2005 року //www: <http://rada.gov.ua>
2. Александров Н.Г. Советское трудовое право. Изд.3-е испр. и доп. – М.: Госюриздат, 1963. – 379с.
3. Барабаш О.Т., Копайгора И.Д. К вопросу о трудовой функции // Проблемы социалистической законности: Республ. межвед. науч. сб. – X., 1982. – Вып.9. – С.65-70.
4. Проект Трудового кодексу України // www: <http://rada.gov.ua>
5. Ставцева А.И., Хохлакова О.С. Трудовой договор. – М., 1983. – 176 с.
6. Трудовое право и научно-технический прогресс / Под ред. С.А.Иванова. – М., 1974. – 560с.
7. Жернаков В.В., Еременко В.В. К вопросу о понятии и содержании трудовой функции // Вопрос укрепления социалистической законности и правопорядка. Усиление прав и законных интересов граждан в условиях перестройки социалистического общества: Сб. науч. тр. – К., 1989. – С.61-65.
8. Назарова И.А., Мухаметалыпов Ф.У. Работодатель и наемный работник: системное исследование. – Уфа: Изд-во Башкирского государственного университета, 1997. – 232с.

9. Серета О.Г. Работодавец как субъект трудового права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Х., 2004. – 220 с.
10. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Вип. 1 "Професії працівників, які є загальними для всіх видів економічної діяльності". Розділ 1. "Професії керівників, професіоналів, фахівців та технічних службовців, які є загальними для всіх видів економічної діяльності". – Краматорськ: Центр продуктивності. – 1998. – 237 с.
11. Задахайло Д.В., Кибенко О.Р., Назарова Г.В. Корпоративне управління: Навчальний посібник. – Х.: Еспада, 2003. – 688с.
12. Омаров А. М. Руководитель: размышления о стиле управления. – 2 изд. доп. – М.: Политиздат, 1987. – 366 с.
13. Архів Держинського місцевого суду м. Харків. Справа № 2-779. 2002 г.
14. Профсоюзная газета. – 1998. – № 41.
15. Городована С. Борітєся-поборєтє // Профспілкові вісті. – 2003. – 35(188).
16. Бруцук Б.Л. Социалистическое хозяйство // Новый мир. – 1990. – № 8. – С. 207-210.

Стаття надійшла до редколегії 15.06.2006 р.

А.М. Візір

ОЦІНКА УМОВ І НАСЛІДКІВ РАТИФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

Боротьба з корупцією належить до пріоритетних завдань у демократизації суспільного життя сучасної України, вирішення якого дозволить не лише досягти якісних змін у суспільстві, але й забезпечить передумови органічного включення України до світового демократичного простору. Події останніх років підтвердили необхідність змін усієї системи протидії корупції. Такі зміни повинні мати комплексний характер, охоплюючи як інституційні елементи (система законодавства, правоохоронні органи тощо), так і функціональні. Одним зі складних і водночас необхідних елементів цих змін є формування принципово нового антикорупційного законодавства (1, с. 86; 2, с. 23-29). Складність цього завдання полягає в тому, що реформування антикорупційного законодавства має відбуватися на основі імплементації міжнародно-правових стандартів протидії корупції, які були сформовані останніми роками й закріплені в таких документах: Конвенції ООН "Про корупцію" (31 жовтня 2003 р.), Конвенції Ради Європи про корупцію в кон-

текстів кримінального права (1999 р.), Конвенції Ради Європи про корупцію в контексті цивільного права (1999 р.), Конвенції Організації економічного співробітництва та розвитку про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб в міжнародних економічних транзакціях (21 листопада). Необхідність такого підходу може бути обґрунтована посиланням щонайменше на дві обставини.

По-перше, суто прагматичне прагнення максимально використати позитивний міжнародний досвід. Корупція в різних країнах має суттєву спільність, і заходи протидії можуть бути уніфікованими. Положення міжнародних і регіональних антикорупційних конвенцій містять саме таке узагальнення досвіду різних країн у вигляді певних стандартів протидії корупції.

По-друге, прийняття цих стандартів не лише через формальну ратифікацію, але й через практичну імplementацію має свідчити на користь реальності вибору Україною цінностей демократичного суспільства. Особливо актуальним таке завдання є в контексті задекларованої Україною орієнтації на гармонізацію національного законодавства з *acquis communautaire* (законодавство Європейського Союзу). Як свідчить практика переговорних процесів, які супроводжували "розширення" ЄС останніми роками, можливість набуття членства в ЄС пов'язувалася не лише з уніфікацією господарського законодавства (конкурентного, податкового, регуляторного, тощо), але й з наявністю ефективних законодавчих та інституційних механізмів запобігання та протидії корупції. Показовим у цьому відношенні є те, що майже всі постсоціалістичні країни, що претендували на членство в ЄС, ратифікували антикорупційні конвенції Ради Європи та забезпечили їх достатньо дієву імplementацію (7, с. 27-28).

Указом Президента України № 39/2006 р. від 20 січня 2006 р. "Про план заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи" відповідно до Рекомендацій ПАРС з метою здійснення заходів, які спрямовані на подолання корупції, передбачено підготувати й внести на розгляд Верховної Ради законопроекти щодо ратифікації Конвенції Ради Європи про корупцію в контексті кримінального права та Додаткового протоколу до неї (CETS 191, від 15 травня 2003 р.), ратифікації Конвенції ООН проти корупції (31 жовтня 2003р.). У цьому контексті теоретичне та практичне значення має розгляд проблем соціально-політичного та правового характеру, що стосуються умов і наслідків ратифікації цих актів.

Вітчизняні дослідники звертали увагу на необхідність урахування міжнародно-правових актів при формуванні національного законодавства про протидію корупції (1, 2, 3, 7). Однак у цих роботах досліджуються переважно проблеми, пов'язані з узгодженням національного кримінального законодавства з вимогами міжнародно-правових актів про корупцію.

Метою цієї статті є аналіз теоретичних і практичних питань, пов'язаних з оцінкою можливостей ратифікації Україною базових міжнародно-правових договорів у сфері протидії корупції.

Конвенція ООН "Про корупцію" (31 жовтня 2003 р.) набула чинності 15 грудня 2005 року, тобто через 90 днів після передачі Генеральному Секретареві ООН ратифікаційних грамот Еквадору, який став тридцятим із країн, що ратифікували Конвенцію. Станом на 20 квітня 2006 року Конвенція підписана 140 країнами, ратифікована 48 (у тому числі пострадянськими країнами – Латвією, Білорусією, Киргизстаном, Туркменістаном, Азербайджаном). Показовим є те, що серед країн, що ратифікували цю конвенцію, є не лише країни "зрілої" демократії (наприклад Франція), але й такі, де відбуваються глибокі суспільні трансформації демократичної спрямованості, які актуалізують завдання подолання корупції як функціонального та системного елемента суспільного життя (країни Латинської Америки, Азії, Африки, постсоціалістичні країни Європи). Очевидно, ратифікація Україною цієї Конвенції буде сприйматися саме як свідчення її прагнень реально активізувати діяльність із протидії корупції.

За своїм змістом Конвенція є доволі гнучким інструментом, який дозволяє узгоджувати національне законодавство з міжнародними стандартами на основі широких меж розсуду держав у виборі законодавчих та інституційних інструментів. Цим пояснюється відсутність істотних застережень при її ратифікації іншими країнами, крім тих застережень, що є обов'язковими. Назвемо їх.

А. Згідно зі ст. 6: "1. Кожна держава-учасник забезпечує, відповідно до принципів своєї правової системи, наявність органу чи у відповідних випадках – органів, що здійснюють попередження корупції з допомогою таких заходів, як а) проведення політики, передбаченої ст. 5, а також контроль та координація такої політики, б) поширення знань з питань попередження корупції..... 3. Кожна держава-учасник повідомляє Генеральному Секретареві назву та адресу органу чи органів, які можуть надавати іншим державам-учасникам сприяння в розробці та реалізації відповідних заходів по попередженню корупції" (4, с. 27). Практичне завдання, що виникає при цьому, стосується вирішення питання про визначення такого органу. Виходячи зі змісту ст. 5 та інших статей Конвенції в умовах України ним доцільно визначити Міністерство юстиції.

Б. Досить складними є положення стосовно екстрадиції, викладені в ст. 44 Конвенції. Відповідно до ч. 6 ст. 44 держава-учасник "а) при передачі ратифікаційного документа повідомляє Генерального Секретаря про те, чи буде вона використовувати Конвенцію у якості правової підстави для співробітництва у питаннях екстрадиції з іншими учасниками Конвенції .....", за відсутності такої згоди "б)....держава має прагнути до укладення договорів з учасниками Конвенції....."(4, с. 26).

Переважна більшість країн, що ратифікували Конвенцію, роблять застереження, згідно з яким екстрадиція має здійснюватися на основі двосторонніх договорів. Очевидно, аналогічним має бути і застереження України стосовно цієї статті. Разом із тим, варто звернути увагу на те, що відповідно до ч. 1 ст. 27 Конвенції Ради Європи про корупцію в контексті кримінального права (1999) "кримінальні правопорушення, визначені конвенцією, вважаються такими, що включені до будь-якого договору про видачу правопорушників, чинного між Сторонами, як правопорушення, що тягнуть видачу".

В. У ст. 46 регулюються процесуальні питання взаємної правової допомоги. Зокрема, ч. 13 цієї статті передбачає, що держава визначає "центрального орган, який відповідальний за отримання заяв про правову допомогу", а ч. 14 – що "має бути визначено мову чи мови, що є прийнятними для держави". Інформація про це має бути подана при передачі Генеральному Секретареві ратифікаційних документів (4, с. 25).

У формулюванні відповідних застережень доцільно виходити з усталеної практики, викладеної у двосторонніх договорах України про взаємну правову допомогу.

Г. Статтею 66 встановлюється порядок вирішення спорів. Відповідно до ч. 2 цієї статті "спір між державами відносно тлумачення чи застосування Конвенції, який не може бути врегульовано шляхом переговорів...., передається на арбітражне вирішення. Якщо протягом шести місяців.....держави не зможуть дійти згоди стосовно його організації, будь-яка із сторін спору може передати його до Міжнародного Суду, звернувшись із заявою відповідно до Статуту Суду" (4, с. 34).

Практично всі країни, які ратифікували конвенцію, зробили застереження на підставі ч. 3 ст. 66, що вони не вважають себе зв'язаними зобов'язаннями за ч. 2 ст. 66. Очевидно, Україна має зробити аналогічне застереження.

Конвенція Ради Європи про корупцію в контексті цивільного права (від 4 листопада 1999 р. CETS 174) набула чинності 1 листопада 2003 року. Станом на 20 квітня 2006 року її підписано майже всіма членами Ради Європи (за винятком Ліхтенштейну, Монако, Нідерландів, Швейцарії, Російської Федерації та Сан-Маріно), а також Білорусією. Ратифіковано – 25 країнами. Конвенція не передбачає можливості застережень, її учасники можуть робити лише заяви. Такі заяви було зроблено лише Швецією (про можливість переглянути членство в ГРЕКО незалежно від її участі в цій Конвенції) та Азербайджаном (про неможливість гарантувати виконання зобов'язань на територіях, окупованих Вірменією).

З огляду на ситуацію в Україні вона не має підстав для подання заяв.

Конвенція Ради Європи про корупцію в контексті кримінального права (від 27 січня 1999 р., CETS 173) набула чинності 1 липня 2002 року. Станом на 20 квітня 2006 року її підписано всіма членами Ради Європи, за винятком

Ліхтенштейну та Монако, а також Білорусією, Мексикою та США, ратифіковано – 32 країнами.

Конвенція містить істотні обмеження стосовно заяв і застережень:

- загальна кількість заяв і застережень не може перевищувати 5 і має стосуватися конкретних положень, визначених у Конвенції (хоча визнаються одним застереженням ті, що є однаковими за змістом і стосуються ст.ст. 4, 6, 10);

- згідно з ч. 1 ст. 37 держава може повністю або частково не визнавати у своєму законодавстві злочини дії, передбачені ст. 4 (хабарництво членів національних представницьких зборів), ст. 5 (хабарництво іноземних посадових осіб), ст. 6 (хабарництво членів іноземних представницьких органів), ст. 7 (дача хабара у приватному секторі), ст. 8 (одержання хабара у приватному секторі), ст. 10 (хабарництво членів міжнародних парламентських асамблей), ст. 12 (посередництво, англійський термін – trading in influence, що у буквальному перекладі означає "торгівля впливом);

- відповідно до ст 36 держава може визнавати кримінальними правопорушеннями дачу й одержання хабара іноземними державними посадовими особами (ст. 5), посадовими особами міжнародних організацій (ст. 9), суддями або посадовими особами міжнародних судів (ст. 11) тільки за умов, що такі особи діють всупереч своїм посадовим обов'язкам;

- на підставі ч. 3 ст. 37 держава може відмовити в наданні взаємної правової допомоги, якщо, за її оцінкою, запит стосується політичних правопорушень;

- стаття 17 передбачає можливість застереження стосовно правила підсудності. Держава може залишати за собою право не застосовувати або застосовувати за особливих умов правила підсудності, установлені Конвенцією (ч. 1 ст. 17);

- відповідно до ст. 29 держава має визначити центральний орган або, у разі необхідності, декілька центральних органів, які б відповідали за подання або передачу запитів і вирішували питання, пов'язані з екстрадицією (5, с. 14).

Виходячи з досвіду ратифікації Конвенції іншими країнами (зокрема постсоціалістичними країнами, які мають певні аналогії з правовою системою України), а також урахуваючи специфіку українського законодавства про кримінальну відповідальність, можна вирізнити такі *проблемні питання, що можуть бути відображені в застереженнях*:

а) беручи до уваги розширений у порівнянні з національним законодавством перелік суб'єктів правопорушень, пов'язаних із хабарництвом у приватному секторі (ст. 7 та ст. 8), доцільно зробити застереження: "поведінка, передбачена ст. 7 та ст. 8, буде визнаватися кримінальним правопорушенням тільки тією мірою, у якій національне законодавство передбачає кримінальну відповідальність за такі дії";

б) визначаючи згідно зі ст. 29 органи, що виконують функції центральних у сфері взаємної правової допомоги й екстрадиції, доцільно виходити з усталеної практики, викладеної у двосторонніх договорах України про взаємну правову допомогу.

Самостійне значення має проблема відповідальності юридичних осіб за корупційні правопорушення. Згідно з Указом Президента України № 39/2006 р. від 20 січня 2006 р. "Про план заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи" має бути підготовлено та внесено на розгляд Верховної Ради законопроект про кримінальну відповідальність юридичних осіб (8). Таке рішення є поспішним і необґрунтованим. Варто звернути увагу на дві обставини.

По-перше, Конвенція про корупцію в контексті кримінального права й аналітичні матеріали ГРЕКО (контрольний механізм європейських антикорупційних конвенцій – "Група країн проти корупції") не дають підстав для висновку про обов'язковість введення саме кримінальної відповідальності. Мова йде про те, що відповідно до специфіки правової системи відповідальність може бути кримінальною чи адміністративною. Такий підхід узгоджується з Конвенцією ООН, де прямо зазначено право держави обирати оптимальну форму цього інституту. Більше того, Рекомендації ПАРЕ не містять прямої вказівки на те, що має бути запроваджена саме кримінальна відповідальність.

По-друге, інститут кримінальної відповідальності юридичної особи не може в раціональні терміни органічно ввійти до системи кримінального законодавства і правозастосовчої практики. Його ефективність виявиться низькою через численні інституційні та соціальні перешкоди.

За таких умов слід вести мову про запровадження адміністративної відповідальності та розроблення відповідних процедур.

Проведений аналіз засвідчує реальність проведення ратифікації базових міжнародно-правових конвенцій у сфері протидії корупції в досить короткі терміни. Разом із тим, потребують додаткового дослідження напрямки проведення змін в інституційних і нормативно-правових засадах національної моделі протидії корупції, які стають необхідними для забезпечення дієвої імплементації міжнародних стандартів у цій сфері.

Література:

1. Борисов В.І. Відповідальність за правопорушення корупційного характеру та її види //Проблеми запобігання службовим злочинам у сфері господарської діяльності: Матеріали науково-практичного семінару / Гол. ред. В.В. Сташис. – К.: Юрінком Інтер, 2005.
2. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. – К.: Атіка, 2001. – 228 с.
3. Корупція в Україні: 2004. – К.: Друк, 2004. – 97 с.

4. Конвенція ООН "Про корупцію" (31 жовтня 2003 р.). – Х.: ІПГД, 2005. – 42 с.

5. Конвенція Ради Європи про корупцію в контексті кримінального права (1999 р.). – Х.: ІПГД, 2005. – 18 с.

6. Конвенція Ради Європи про корупцію в контексті цивільного права (1999 р.). – Х.: ІПГД, 2005. – 14 с.

7. Сердюк О.В. Соціальні та правові проблеми застосування в Україні європейських стандартів запобігання службовим злочинам. //Проблеми запобігання службовим злочинам у сфері господарської діяльності: Матеріали науково-практичного семінару / Гол. ред. В.В. Сташис. – К.: Юрінком Інтер, 2005 – С. 26-29.

8. Указ Президента України № 39/2006 р. від 20 січня 2006 р. "Про план заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи" // Офіційний вісник. – 2005. – № 32. – Ст. 621.

Стаття надійшла до редколегії 05.07.2006 р.

К.К. Афанасьєв

ДЕРЖАВНІ УПРАВЛІНСЬКІ ПОСЛУГИ В МЕХАНІЗМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Реалізація концептуальних положень адміністративної реформи в Україні та певні зміни, що відбуваються у сфері державного управління, призвели до численних дискусій серед науковців щодо предмету галузі адміністративного права, окремих складових інституту форми і методів державного управління, державної служби тощо та визначили актуальність вирішення цілого ряду наукових проблем, необхідність проведення фундаментальних досліджень щодо удосконалення діяльності органів виконавчої влади.

Як зазначають провідні науковці сутністю державного управління є організаційний вплив носіїв державно-владних повноважень на суспільні відносини та процеси з метою їх упорядкування, координації й регулювання шляхом різного роду нормотворчих і розпорядчих дій. А тому поширена характеристика державного управління як "виконавсько-розпорядчої" діяльності не тільки зберігається, а й набуває все більшої ваги за умов загальної трансформації ролі держави в новостворюваному українському громадянському суспільстві з його ринковими механізмами і стандартами демократичної й відкритої державної влади. Разом з тим, звертається також увага й на те, що сьогодні в рамках реалізації багатьох повноважень виконавчої влади ознаки управління ніяк не проявляються. До таких повноважень відносяться розгляд і вирішення індивідуальних адміністративних справ за зверненнями

приватних осіб, у тому числі надання різноманітних адміністративних (управлінських) послуг (у вигляді дозвільно-реєстраційних та інших подібних дій)¹. Стверджується, що власне кажучи мета "служіння" держави інтересам людини хоч і знайшла пряме текстуальне відтворення в Концепції адміністративної реформи, але поки що не стала пануючою як в свідомості державних службовців, так і в практичній діяльності органів виконавчої влади². Поряд з цим акцентовано, що у відносинах виконавча влада – громадянин з'являються нові пріоритети, а в центрі уваги органів виконавчої влади перебувають основні її завдання: задоволення прав і свобод людини, надання їм для цього державних управлінських послуг³.

Проблемам вдосконалення діяльності органів виконавчої влади, у тому числі пов'язаної з наданням управлінських послуг, присвячено наукові праці В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, І.Б. Коліушка, В.П. Тимошука та багатьох інших правників. Окремі питання щодо поняття, змісту і видів державних управлінських послуг у сфері державної виконавчої влади, місця таких послуг в механізмі адміністративно-правового регулювання розглядаються у даній статті.

Істотної зміни у правовому житті українського суспільства, що відбуваються останнім часом, викликали необхідність розроблення теорії інституту надання державних управлінських послуг, який хоча вже і має певне відображення у навчальних посібниках з курсу адміністративного права⁴, але потребує відповідного наукового обґрунтування. Як слушно зазначає В.Б. Авер'янов "без створення нової теоретичної бази адміністративно-правової науки неможливе успішне реформування галузі адміністративного права в сучасних соціально-економічних і політико-ідеологічних умовах розвитку українського суспільства"⁵. Разом з тим, на нашу думку, під час перегляду усталених поглядів на зміст основних інститутів галузі слід враховувати критичне зауваження І.М. Пахомова: "складатися враження, що розвиток адміністративного права і адміністративно-правової науки в Україні почався з моменту проголошення її незалежності, тобто з чистого листа. Всі досягнення адміністративно-правової науки до цього ігноруються"⁶.

¹ Див.: Авер'янов В.Б. Місце категорії „державне управління” в теорії адміністративного права // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 2. – с. 3-5.

² Див.: Чміленко Г. Адміністративні послуги в Україні // Юридический вестник. – 2005. – № 2. – с. 86.

³ Див.: Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів // Право України. – 2003. – № 10. – с. 86.

⁴ Див.: Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т.: Т. 2. Особлива частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К.: Юрид. думка, 2005. – С. 451-470.

⁵ Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. – 2004. – № 10. – с. 25.

⁶ Пахомов І. Адміністративна реформа: предмет реформування // Право України. – 2004. – № 3. – с. 24.

Аналіз проблеми служіння народів у аспекті надання органом публічної влади різноманітних послуг фізичним або юридичним особам дозволяє зробити висновок про те, що сьогодні за допомогою норм адміністративного права повинні створюватися правові та організаційні засади для використання новітніх форм управління, які забезпечуватимуть законність і ефективність адміністративної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування.

У словниках "послуга" визначається як дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому, а у множинному значенні - як діяльність, виконувана для задоволення чий-небудь потреб¹. Одним із формулювань є і таке: послуги (англ. services) – підприємницька діяльність громадянина або юридичної особи, що спрямована на задоволення потреб інших осіб, за винятком діяльності, яка здійснюється на основі трудових правовідносин. Послуги, як правило, є результатом невиробничої діяльності і надаються на підставі відповідного цивільно-правового договору між особою, що надає послугу (виконавцем) та особою, якій надається ця послуга (споживачем)². При цьому звертається увага на той факт, що діяльність щодо надання послуг є вельми різноманітною.

Один з активних дослідників проблем надання послуг І.Б. Коліушко зазначає, що хоча саме поняття, принаймні "управлінські послуги", вже використовується в політико-правовому обігу України, наприклад в актах Глави держави, присвячених адміністративній реформі, проте його визначення не наводиться. Він пропонує взяти за основу поняття "державні послуги", яке визначається в Законі України "Про оподаткування прибутку підприємств" як "будь-які платні послуги, обов'язковість отримання яких встановлюється законодавством та які надаються фізичним і юридичним особам органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та створеними ними установами і організаціями, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів. До терміну "державні послуги" не включаються податки, збори (обов'язкові платежі), визначені Законом України "Про систему оподаткування"... При цьому вчений застерігає, що цей Закон стосується фінансових правовідносин, тому в ньому зроблено акцент на платності і "безумовно, державні послуги загалом, та адміністративні – зокрема, можуть бути також і безоплатними"³ (відразу зауважимо, що питання щодо платності надання державних управлінських послуг заслуговують бути предметом окремого дослідження).

¹ Дяч. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 884.

² Дяч. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю. Тихомирова. – М.: 1998. – С. 464.

³ Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. – К.: Факт, 2002. – с. 104.

У спеціальній літературі як тотожні одночасно вживаються поняття "державні управлінські послуги" та "надання державних управлінських послуг". На наш погляд, останнє формулювання категорії підкреслює наявність суб'єкта державного управління, який має відповідно до приписів норм права можливість або обов'язок, або навіть власне бажання надати послуги фізичній чи юридичній особі у сфері державного управління.

Останнім часом висловлюються й інші цікаві пропозиції стосовно поняття управлінських послуг. Так, на думку Т.В. Степаненко, не дивлячись на досить зрозумілий задум, не можна визнати вдалим введення у науковий і практичний обіг без відповідних обмежень поняття "адміністративні послуги", бо термін "послуга" має чітке трактування у цивільному і господарському праві, а в її основі лежить наявність взаємних інтересів. У той же час зазначено, що не дивлячись на суперечність поняття "адміністративна послуга", вона може мати велике позитивне значення, якщо акцент буде зроблено не на правовому, а на психологічному значенні цього терміну, бо скільки б не говорили про демократизацію влади, але за своєю природою владні повноваження будуються на відносинах "начальник – підлеглий", в яких начальник завжди правий. Тому громадянин має право лише прохати, клопотати про вирішення питання, а не вимагати. Ситуація не змінюється і від того, що відмову за клопотанням може бути оскаржено: від ролі прохача це право громадянина психологічно й фактично не звільняє. Поряд з цим Т.В. Степаненко акцентує, що у парадигмі адміністративної послуги з'являється принципово нова вимога – надання послуги повинно бути здійснено в максимально зручних для клієнта умовах з мінімальними витратами його сил, енергії та часу. Ця послуга повинна звільнити клієнта від бюрократичної кабали. Останній завжди є правим, якщо вимагає поважати його як особистість, піклуватись про економію часу тощо, а орган управління в нових умовах зобов'язаний кардинально переглянути організацію своєї роботи, скоротивши до мінімуму необхідність контактів з клієнтом. На думку дослідниці, саме в цьому полягає сутність переходу адміністративного управління з відносин "влада – підпорядкування" на відносини "адміністративна послуга"¹.

Висловлені пропозиції є дуже актуальними і, на наш погляд, вирішення концептуального завдання щодо створення нової ідеології виконавчої влади необхідно доповнити також і завданням щодо формування нової психології всіх учасників державного управлінського процесу, бо як відомо найважливішою складовою правової системи, її підґрунтя є правосвідомість громадян. Тому слід погодитися з висновками В.М. Селіванова: "Якщо оцінювати

¹ Див.: Степаненко Т.В. Аналогія принципу "єдиного окна" в експертизі проектів інвестиційної і другої діяльності // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 3. – с. 49-51.

прогресивність сучасної державної політики трансформації українського суспільства, його юридичних і політико-управлінських форм, то вона насамперед має бути спрямована на вільний розвиток індивідуальності конкретної людини (рівень її свідомості, зокрема правової, особистої ініціативи, самостійності, підприємливості, свободи, творчості), безумовно, за умови задоволення загальних соціальних потреб і інтересів. Якщо за умови радянського тоталітарного політичного режиму людина являла собою форму буття, яка часто визначалася тим чи іншим адміністративно-політичним актом, іноді законом, то за умови демократичної держави не людина має існувати для закону, а юридичний закон має функціонувати заради людини, її потреб і інтересів, які, безумовно, не повинні шкодити потребам та інтересам інших людей, суспільства в цілому¹.

Загалом, стосовно надання державних (управлінських) послуг як важливої складової адміністративної діяльності державних органів сьогодні виникає чимало дискусійних питань. Перш за все необхідно зазначити, що серед вчених визначилися чотири основні точки зору щодо поняття таких послуг як: функції державного управління; розпорядчої діяльності; організаційної діяльності та результату діяльності адміністративного органу. При цьому дефініції "державні (управлінські) послуги", "адміністративні послуги", які наводяться авторами у юридичній літературі, по різному висвітлюють характерні ознаки даної діяльності.

Так, В.Б. Авер'янов, обґрунтовуючи нову доктринальну оцінку щодо змісту предмета адміністративного права, стверджує: "виконання органами виконавчої влади (це однаковою мірою стосується і органів місцевого самоврядування) значної частини обов'язків перед приватними особами пов'язане з такою поки що нетрадиційною для вітчизняного досвіду функцією держави, як надання адміністративних (або управлінських) послуг. Ця нова функція була вперше передбачена Концепцією адміністративної реформи в Україні (1998 р.), а самі управлінські послуги визначені в ній "як послуги з боку органів виконавчої влади, що є необхідною умовою реалізації прав і свобод громадян – зокрема, реєстрація, ліцензування, сертифікація"².

На думку І.Б. Коліушка, "адміністративні послуги – це передбачена законом розпорядча діяльність адміністративних органів (органи виконавчої влади та місцевого самоврядування), що здійснюється за ініціативою фізичних та юридичних осіб і спрямована на реалізацію їх прав, свобод та законних інтересів. У чинному законодавстві на сьогоднішній день ним виділяються такі групи адміністративних послуг за їх предметом:

¹ Селіванов В. Людський вимір політики трансформації державного управління в Україні // Право України. – 2004. – № 10. – с. 6.

² Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. – 2004. – № 10. – с. 28.

1) видача дозволів (наприклад: на зайняття окремими видами підприємницької діяльності; на проведення мітингів, демонстрацій; на розміщення реклами; на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї), в тому числі акредитація, атестація, сертифікація (наприклад: акредитація вищих навчальних закладів, закладів охорони здоров'я; атестація підприємств, робочих місць; сертифікація товарів, робіт і послуг);

2) реєстрація з веденням реєстрів (наприклад: реєстрація актів громадянського стану; суб'єктів підприємницької діяльності, автотранспортних засобів), в тому числі легалізація суб'єктів (наприклад: легалізація об'єднань громадян);

3) легалізація актів (консульська легалізація документів), нострифікація (визнання дипломів виданих в інших країнах) та верифікація (встановлення достовірності сертифікатів про походження товарів з України);

4) соціальні адміністративні послуги – визнання певного статусу, прав особи (наприклад: призначення пенсій, субсидій)¹.

Крім того, І.Б. Коліушко та В.П. Тимошук звертають увагу, що управлінська послуга має кінцеву форму індивідуального акту і є результатом адміністративного провадження, а тому доцільнішим було б використання терміну "адміністративні послуги"². На наш погляд, визнання послуг формою управління (прийняття індивідуального акту управління) потребує певного наукового обґрунтування.

Тому більш правильними щодо змісту поняття управлінських послуг бачаться погляди професора І.П. Голосніченка, який зазначає, що розпорядча діяльність не може бути послугою. Але при цьому підкреслює, що "державно-управлінська діяльність має перетворюватися з адміністративно-владної у діяльність, що забезпечує пріоритет прав особи у її відносинах з державою і зорієнтована на надання громадянам управлінських послуг"³. На його думку, "управлінська послуга – це створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин"⁴.

Заслужовує на увагу і визначення адміністративної послуги, що наведено у офіційному проєкті Адміністративно-процедурного кодексу України: це результат діяльності адміністративного органу, яка здійснюється за заявою

¹ Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. – К.: Факт, 2002. – с. 107.

² Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: „Ін-Юре”, 2002. – с. 171.

³ Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття. Навчальний посібник. / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2005. – с. 8.

⁴ Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів // Право України. – 2003. – № 10. – с. 88.

фізичної або юридичної особи щодо юридичного оформлення умов реалізації її прав, свобод та законних інтересів¹.

Значно відмінну й критичну оцінку щодо доцільності виокремлення в системі адміністративного права інституту державних управлінських послуг висловлює В.М. Гарашук. Зокрема, він зазначає: "Навряд чи хто буде заперечувати: держава – це вища форма організації суспільства. Всі державні інститути (державний апарат, армія, поліція (міліція), суд, прокуратура, контролюючі структури) слугують суспільству... Це положення знаходить своє відображення в нормативних актах: Конституції України, конституційних та інших законах, підзаконних актах. Зокрема, Конституція України (ст. 3) визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава за Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. То що ж тоді виходить: ці "головні обов'язки" держави у вигляді різноманітних дій державних службовців (службовців органів місцевого самоврядування, інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави), які відповідно до покладених на них обов'язків, ці особи виконують на користь людини (громадянина) від імені держави, нам пропонують купувати?"². Таким чином учений вважає неможливим визнання розпорядчої діяльності, яку службовці повинні здійснювати відповідно до вимог положень законодавства, управлінськими послугами.

Загалом, точка зору на державні управлінські послуги як на новий вид розпорядчої діяльності є дискусійною, бо фактично мова йде про правову форму управління, яка раніше вже була відображена у теорії адміністративного права як "юридично значущі дії". Але з урахуванням досить суттєвого перегляду змісту окремих правових категорій, який пов'язаний з виникненням (формуванням) в сучасних умовах нових суспільних відносин, процесами подальшої демократизації життя українського суспільства, тощо, заслуговує на увагу і уточнення понять, які вважаються загальноновизнаними, у тому числі форм управлінської діяльності.

Аналізуючи різні погляди стосовно поняття "державні управлінські послуги", треба зазначити, що окремі дослідники не завжди вдало обґрунтовують вибір власної позиції. Так, Г. Чміленко, стверджуючи, що надання адміністративних послуг пов'язано з реалізацією передбачених законом владних повноважень органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування України, наводить приклади позитивного досвіду Німеччини та Ні-

¹ Див.: Адміністративні процедури та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – С. 120.

² Гарашук В. Управлінські послуги – новий інститут чи нова помилка? // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26). – С. 110.

дерландів в організації системи надання адміністративних послуг. Зокрема, розглядається порядок створення й організація діяльності так званих "універсамів послуг" або "установ для громадян"¹. На наш погляд, наведені приклади свідчать, що мова йде не про розпорядку діяльність органів влади, а саме про створення організаційних умов для належної реалізації власних прав фізичними і юридичними особами у згаданих країнах, про запровадження в діяльність органів державної влади принципу "єдиного вікна".

А тому питання про зміст і призначення діяльності компетентних органів (посадових осіб) щодо надання державних управлінських послуг доцільно вирішувати шляхом уточнення їх співвідношення з формами та методами державного управління. Тим більше, що в одному з новітніх навчальних посібників з адміністративного права такі види діяльності як реєстрація, ліцензування та квотування (які найчастіше відносили до групи правових форм "юридично значущі дії") взагалі запропоновано віднести до методів державного управління². Зокрема, бачиться можливим виокремлення діяльності, що пов'язана з наданням державних управлінських послуг, серед неправових форм управління (поряд із провадженням організаційних дій та виконанням матеріально-технічних операцій) з урахуванням досить специфічного правового регулювання такої діяльності.

Разом з тим, віднесення діяльності з надання державних управлінських послуг до форм управління уявляється дуже спрощеним підходом до проблеми й не вирішує її по суті. Справа в тому, що управлінські дії стосовно видавання дозволів, реєстрації з веденням реєстрів, легалізації актів тощо, здійснюються з використанням різноманітних форм і методів управління, що тісно пов'язані між собою. Крім того, при наявності певних умов у наданні послуги особі може бути й відмовлено, що також передбачено нормами чинного законодавства. Наприклад, уповноважені посадові особи органів внутрішніх справ в передбачених нормативними актами випадках мають право відмовити особі в отриманні дозволу на придбання зброї³.

Саме тому питання самостійного існування категорії "державні управлінські послуги" необхідно вирішувати з урахуванням випадків, коли отримання послуг може бути добровільним, а від надання їх суб'єкт-клієнт матиме право відмовитися. Крім того надання послуг, на наш погляд, не може бути поєднаним з обов'язком органу, функціональними повноваженнями

¹ Див.: Чміленко Г. Адміністративні послуги в Україні // Юридический вестник. – 2005. – № 2. – с. 88-90.

² Голосніченко І.П., Стахурський М.Ф., Золотарьова Н.І. Адміністративне право України: основні поняття. Навчальний посібник. / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2005. – с. 67.

³ Див.: Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядів, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів, затверджена наказом МВС України № 622 від 21 серпня 1998 року.

посадової особи або обов'язком фізичної чи юридичної особи здійснити реєстрацію, отримати дозвіл тощо. У такому випадку мова йтиме про функціональну управлінську діяльність органу влади (посадової особи) або про виконання суб'єктом адміністративного права покладених на нього нормативними приписами обов'язків.

Таким чином залишається відкритим питання – що ж саме уявляють собою державні управлінські послуги? Якщо виходити з того, що це рознорядча діяльність органів (посадових осіб) публічної адміністрації, то їх спеціальне виокремлення в адміністративно-правовій теорії бачиться недоцільним внаслідок наступних аргументів: по-перше, ліцензійної, реєстраційної, дозвільної та інші дії здійснюються лише відповідно та у рамках наданих їм повноважень, які одночасно є їх обов'язками; по-друге, вони фактично є правовою формою їх діяльності, котру в теорії адміністративного права визначено як "юридично значущі дії".

А якщо виходити з того, що надання таких послуг є різновидом організаційної складової діяльності суб'єктів адміністративного права, наділених державно-владними повноваженнями, то матиме місце вирішення питання звичайного адосконалення організації управлінської діяльності, спрямованого на створення сприятливих умов фізичним і юридичним особам для реалізації наданих їм конституційних прав, а не про щось надзвичайне, що заслуговує на спеціальне місце в теорії адміністративного права. Не вирішує проблему чіткого розкриття змісту та призначення послуг і їх визначення як результату діяльності адміністративного органу.

За таких обставин розглянемо головні ознаки, які притаманні управлінським послугам. Загалом мова йде про реалізацію органами публічної влади наданих їм повноважень у разі звернення до них фізичних або юридичних осіб (у письмовій чи усній формі) з метою реалізації передбачених нормами адміністративного права відповідних суб'єктивних прав щодо отримання спеціальних дозволів, реєстраційних посвідчень, ліцензій, сертифікатів тощо, які є результатом таких послуг.

Виходячи з цього, першочерговою увагою потребує уточнення місця діяльності, що пов'язана з наданням державних управлінських послуг, у механізмі забезпечення реалізації адміністративно-правових режимів, а не розгляд їх лише як самостійної форми або методу управлінської діяльності. Ми вважаємо, що до початку діяльності стосовно безпосередньої видачі дозволів, ліцензій, тобто здійснення дозвільних, ліцензійних та інших адміністративних проваджень, в суспільстві завдяки чинному законодавству вже існують численні спеціальні адміністративно-правові режими, зміст яких визначається конкретними нормами адміністративного права. Наприклад, здійснення реєстраційної та ліцензійної діяльності органами державного управління та їх посадовцями регулюється нормами значної кількості законів

України та численними підзаконними відомчими актами у вигляді Інструкцій, Настанов, Положень тощо¹.

У теорії адміністративного права існують різні погляди щодо поняття адміністративно-правового режиму. Зокрема, бачиться досить вдалим визначення запропоноване В.В. Ласточкиним, який вважає, що адміністративно-правовий режим – це сукупність правових установлень й необхідних організаційних управлінських заходів, які забезпечують порядок реалізації окремими громадянами відповідних прав і обов'язків, а також такий порядок діяльності державних органів і громадських формувань, що найбільш адекватно відповідає інтересам забезпечення безпеки та охорони громадського порядку на даній суворо обмеженій ділянці державного управління². Але найбільш поширеним серед науковців є визначення адміністративно-правового режиму як певного поєднання адміністративно-правових засобів регулювання, що виявляється в централізованому порядку, імперативному методі правового впливу та юридичній нерівності суб'єктів правовідносин³. Останнє, на перший погляд, суперечить можливості надання у його рамках державних управлінських послуг. Але, як відомо, під час звернення фізичної або юридичної особи до органу влади (посадової особи) з проханням про реалізацію наданих їм законодавством суб'єктивних прав правовідносини "влади-підпорядкування" зникають, а тому стає можливим стверджувати про виникнення відмінностей у режимах, які забезпечують діяльність публічної адміністрації, пов'язаної з видачею дозволів, ліцензій тощо.

А тому видача спеціальних дозволів та інших документів посадовими особами органів, що наділені відповідними повноваженнями, та на отримання яких особи, що звернулися до них, мають суб'єктивні права, завжди відбувається у передбачених формах і порядку саме завдяки вже існуючому й встановленому державою адміністративно-правовому режиму. Надання державних управлінських послуг фактично є способом реалізації таких режимів уповноваженими й наділеними спеціальною компетенцією суб'єктами адміністративного права, а отримання передбачених законодавством України дозволів, ліцензій, реєстраційних посвідчень, атестаційних свідоцтв тощо – є способом реалізації суб'єктивних прав фізичними і юридичними особами, які проявили власну волю та ініціативу з метою отримання останніх.

На підставі викладеного пропонуємо таке поняття державних управлінських послуг: це систематичне і цілеспрямоване здійснення органами публічної влади (посадовими особами) на підставі норм і з урахуванням принци-

¹ Див.: Афанасьєв К.К. Адміністративні договори: реалії та перспективи: Монографія / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; [Наук. ред. канд. юрид. наук, проф. Ю.П. Битюк]. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – С. 34-35, 62-64.

² Див.: Ласточкин В.В. Адміністративно-правові режими й охорона Государственной граци. – М., 1999. – С. 55-56.

³ Див.: Адміністративне право України: Підручник / Ю.П. Битюк, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко та ін.: За ред. Ю.П. Битюка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 268.

пів адміністративного права комплексу різноманітних заходів правового й організаційного характеру з метою створення належних умов для реалізації громадянами або іншими суб'єктами адміністративно-правових відносин своїх прав, свобод і законних інтересів у рамках діючих адміністративно-правових режимів.

У такому разі надання державних управлінських послуг можна визначити як спосіб реалізації адміністративно-правових режимів, а отримання дозволів, ліцензій, реєстраційних посвідчень – як результат наданих послуг.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2006 р.

В.Ф. Нестерович

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБ'ЄКТА ТА ПРЕДМЕТА ЛОБІЮВАННЯ

В останні роки вітчизняною правовою громадськістю все більше приділяється уваги проблемам лобіювання. Даний політико-правовий інститут у публікаціях вчених розглядається у різних вимірах: політологічному контексті (Я. Боренько, О. Лісничук)¹, економічній площині (П. Круш, І. Сікора)², як одну із форм комунікації (Ю. Ганжуров, С. Тихомирова)³, як правовий інститут (А. Євгенєва, В. Коростей, Р. Мащевич, О. Оліцкова)⁴. У працях вище вказаних дослідників постійно фігурують категорії об'єкт та предмет лобіювання, проте ними не достатньо приділяється уваги дослідженню змісту та сутності даних категорій.

Тому завданням даної статті є розкриття конституційно-правових аспектів об'єкту та предмету лобіювання.

¹ Боренько Я. Й. Групи інтересу у сучасній теорії політики: Дис... канд. політ. наук; 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. - Л., 2002. - 180 с.; Лісничук О.В. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві: Політологічний аналіз. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.02. К., 2000. - 20с.

² Круш П. Лобіювання економічних інтересів в господарстві // Економіка України. - 2005. - № 10. - С. 75-80; Сікора І. В. Національні інтереси України та лобістські технології бізнесу. К.: Охорона праці. - 2000. - 126 с.

³ Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації // Політичний менеджмент. - 2005. - № 4. - С. 50-62; Тихомирова Е. Б. Лобізм як специфічна форма комунікації с общественностью // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. - 2002. - № 3. - С. 113-127; Тихомирова Е. Лобізм як складова міжнародного PR // Політичний менеджмент. - 2005. - № 1. - С. 143-151; Тихомирова Е.Б. PR-формування відкритого суспільства: Монографія. - К.: Наша культура і наука, 2003. - 197с.

⁴ Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності // Часопис ПАРЛАМЕНТ. - 2004. - №1. - С. 32-39; Коростей В. Проблеми національного лобіювання законодавства // Право України. - 2006. - № 6. - С. 102-106; Мащевич Р.М. Проблеми правового регулювання лобізму // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 2. - С. 65-68; Мащевич Р.М. Юридичне регулювання лобізму в США // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 4. - С. 142-146; Оліцкова О. Лобізм в Україні: проблеми законодавчого регулювання // Юридична Україна. - 2005. - № 7. - С. 15-18; Оліцкова О. Цивілізований лобізм як форма боротьби з корупцією // Право України. - 2006. - № 6. - С. 110-114.

Наукова традиція, законопроекти, що розроблені по різному визначають об'єкт та предмет лобіювання. Розглянемо детальніше.

А. Євгенєва об'єктами лобіювання визначає сукупність уповноважених органів, на яких впливають суб'єкти лобіювання з метою забезпечення їх інтересів¹.

О. Любимов, під об'єктами лобіювання розуміє законодавчі, виконавчі органи влади та їх посадові особи, співробітники апаратів органів влади².

С. Тихомирова дещо конкретизує поняття "об'єкт лобіювання" і зазначає, що це посадові особи законодавчих і виконавчих органів влади, які мають можливість приймати рішення чи реально впливати на їхнє прийняття в інтересах корпоративних структур чи певних соціальних груп³.

Законопроект "Про лобіювання в Україні" називає такими Верховну Раду України, народних депутатів України, Президента України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду Міністрів Республіки Крим, місцеві органи державної влади, органи місцевого самоврядування, депутати місцевих органів влади, посадових осіб зазначених органів та Адміністрації Президента України. Тобто, виходячи з даного законопроекту, об'єктом лобіювання є офіційні (формальні) інститути влади - органи державного управління та їх посадові особи⁴.

Законопроекти "Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України" та "Про діяльність лобістів у Верховній Раді" виокремлюють такі об'єкти: народні депутати України, їх фракції та групи, комітети і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради⁵; за цього автори першого законопроекту додають, що забороняється справляти вплив на голову Верховної Ради, його заступників, працівників структурних підрозділів секретаріату і управління справами парламенту⁶.

На наш погляд, підхід авторів двох останніх законопроектів є zavuzьким, оскільки під об'єктом лобіювання вони розуміють лише законодавчий орган - Верховну Раду України та її складові - народних депутатів України, їх фракції та груп, комітети і тимчасові спеціальні комісії. Ми вважаємо, що у законодавчому визначенні потребують також органи виконавчої влади та

¹ Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності // Часопис ПАРЛАМЕНТ. - 2004. - № 1. - С. 34.

² Любимов А.П. Проблемы правового формирования лоббизма // Государство и право. - 1999. - № 7. - С. 65.

³ Тихомирова С.Б. PR-формування відкритого суспільства: Монографія. - К.: Наша культура і наука, 2003. - С. 177.

⁴ Проект Закону України "Про лобіювання" // Сайт Законопроекти України: <http://zakon.gov.ua/>

⁵ Проект Закону України „Про діяльність лобістів у Верховній Раді України” (№ 8429) // Сайт Лабораторії законодавчих ініціатив:

http://www.parliament.org.ua/index.php?action=draft&draft_id=1983

⁶ Гнатюк Н. Легальність лобіювання: українські реалії і світовий досвід // Молодіжне лобіювання К.: "Молодіжна альтернатива", 2003. - С. 22.

органи місцевого самоврядування, які не менше, а у деяких країнах – Німеччина, Великобританія, а також Україна, більше, піддані лобіюванню.

Такої ж думки дотримуються і К. Манжул та І. Нікітчук виокремлюючи у якості об'єктів лобіювання лише орган законодавчої влади.¹ Своєю позицією вони обґрунтовують тим, що законодавче закріплення у якості об'єктів лобіювання виконавчих органів державної влади створить умови для їх дезорганізації.

У країнах англосаксонської правової системи, зокрема у США, де на формування права має великий вплив судова практика, одним із основних об'єктів лобіювання є й судова гілка влади.² Як зазначає американський політолог Л. Епстайн по одній із справ, лобісти "відносяться до Верховного Суду так, нібито це Конгрес, який розглядає черговий законопроект, а не судовий орган, обговорюючий питання права"³.

Постійна увага лобістів до судів вищих інстанцій обумовлена декількома причинами:

- по-перше, у США інакше, ніж в Англії, діє правило прецеденту. Так, Верховний Суд та верховні суди штатів не зобов'язані дотримуватися власних рішень і можуть змінювати свою практику⁴. У галузі судочинства, за даними преси, лобісти беруть активну участь у слуханнях справ (60-70%), що розглядаються Верховним судом США⁵. А за даними інформаційно-дослідницької служби "Конгреснал куотерлі" до 80 % справ, з яких прийняті рішення⁶;

- по-друге, Верховний суд США та верховні суди штатів здійснюють конституційний нагляд⁷, тобто можуть визнати відповідно той чи інший закон федерації неконституційним, що дає їм право активно впливати на законодавчу діяльність штатів, Конгресу та правотворчість Президента.⁸ Наприклад, з моменту свого заснування (1789р.) і до кінця 70-х ХХ століття Верховний Суд США визнав неконституційними більше 100 законів Кон-

¹ Манжул К.В. Нікітчук І.І. Лобізм у законотворчій діяльності України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 11 (49). – 2005. – С. 10.

² Технології політичної влади: Зарубіжний досвід. Кн. – дайджест/ В.М. Іванов, В.Я., Матвієнко, В.І. Патрушев, І.В. Молодик. – К.: Вища школа, 1994. – С. 121.

³ The American Courts. A Critical Assessment. Ed. by J. Gates and Ch. Johnson. – Washington, 1995. – P. 349.

⁴ Нересяня В.С. Общая теория права и государства. – М.: НОРМА, 2004. – С. 468.

⁵ Ларин С. Кто правит Америкой?... Лоббисты // Российская газета. - 1993. - № 45 (661) - 6 марта. - С.7.

⁶ The Supreme Court Compendium. Data, Decisions, and Developments. - Washington, 1994. - P. 574-548.

⁷ Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. - Х.: Консум Ун-т внутр. дел., 2000. - С. 608-609.

⁸ Кейнс Э. Верховный Суд США: арбитр конституционных конфликтов. Перевод В.Г. Михайлова // США: Экономика. Политика. Идеология. - 1991. № 6. - С. 29-45.

гресу США, більше 900 законів окремих штатів і близько 100 ордонансів муніципальних органів¹:

- по-третє, вищі інстанції судової влади США мають повноваження тлумачити нормативно-правові акти. Історики відзначають надзвичайно високу лобістську інтенсивність у період кінця XIX – початку XX століття, коли значно зросла роль судової гілки влади, а у першу чергу Верховного суду США. Судові акти тлумачення наповнювали у цей період справжнім змістом американські закони, що призводило до численних колізій правових норм².

Лобіювання у судовій діяльності країн романо-германської правової сім'ї, до складу якої входить і Україна, априорі не може здійснюватися. Функція правосуддя є виключною компетенцією судових органів, які у своїй діяльності незалежні та захищені від будь-яких тисків. Достатньо навести норму статті 126 Конституції України, що встановлює пряму заборону впливу на суддів у будь-який спосіб³.

Не зовсім зрозуміло у цьому відношенні є позиція А. Куліша, який пропонує віднести до об'єктів лобіювання в Україні – Верховний, Арбітражний і Конституційний Суди, та законодавчо це закріпити⁴.

Проте, на нашу думку, визначення об'єктів у наукових працях та законопроектах не можна вважати досконалим, оскільки насправді таким об'єктом лобіювання має виступати діяльність певного кола органів держави, а не самі органи, як організовані управлінські одиниці. Лобістів цікавить їх діяльність та її результат.

Таким чином, об'єкт лобіювання це діяльність з прийняття правових норм органами законодавчої, виконавчої, судової влади, органами місцевого самоврядування та владними інституціями міжнародної спільноти.

Для більш повного сприйняття об'єкту лобістського впливу, доречно ввести у науковий обіг категорію "додатковий об'єкт лобіювання" і визначити її, як інституцію яка має вплив на правотворчі органи державної влади, органи місцевого самоврядування чи владні інституції міжнародної спільноти. Як приклад додаткового об'єкту лобіювання можна назвати засоби масової інформації, громадську думку.

Додатковий об'єкт лобіювання піддається лобістському впливу у разі якщо лобіювання основного об'єкту не дало належного ефекту. Однак, біль-

¹ Корнілов Ю.Э., Шишкин Г.А. Кто правит Америкой. – М.: Политиздат, 1986. – С. 119.

² Согрин В. Политическая история США. XVII – XX в.в. – М.: Изд-во "Весь мир", 2001. – С. 182.

³ Конституція України. – Х.: ООО "Одиссей", 2005. – С. 29.

⁴ Куліш А.І. Законодавче врегулювання лобізму: світовий досвід та практика України // Держава та право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 14. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 388.

шість лобістських кампаній направлені одразу і на основний, і на додатковий об'єкт лобіювання.

Варто погодитися з думкою американського вченого Г. Ермана, що кодо об'єктів лобіювання залежить від конституційного розподілу правового суверенітету, який виражається через форми держави¹. Ці детермінанти створюють відповідні шляхи доступу до об'єктів лобіювання, а також визначають тактику та стратегію суб'єктів лобіювання. Проте сучасні практичні ефекти розподілу правотворчих повноважень серед органів державної влади, зауважує українська дослідниця Я. Боренько, також знаходяться у залежності від типу політичної культури, соціально-економічного та політичного розвитку².

В авторитарних державах головним об'єктом впливу є близьке оточення диктатора, яке формується не лише завдяки родинним зв'язкам та особистим симпатіям керівника держави, а й системою посад службовців, які забезпечують виконання їх рішень. У країнах з сильними позиціями виконавчої влади, лобісти направляють свої зусилля на співпрацю у законодавчій роботі більш всього з урядом. І навпаки там, де виконавча влада має обмежені повноваження у галузі законотворення, лобіювання більш всього здійснюється на парламентському рівні. У країнах з сталими демократичними цінностями лобісти досить часто апелюють до додаткових об'єктів лобіювання з метою опосередкованого впливу на правотворчі органи.

Якщо брати до уваги критерій форми державного устрою, то як правило, унітарна система обмежує доступ і точки впливу суб'єктів лобіювання на регіональному та субрегіональному рівнях, у той час як федеративна форма держави веде до урізноманітнення доступу та можливостей впливу лобістів на об'єкти лобіювання на різних рівнях – місцевому (федеративних одиниць) і загальнодержавному.

У прямій залежності від об'єкту лобіювання знаходиться предмет лобіювання. Проаналізуємо основні підходи до визначення даної правової категорії.

Є. Тихомирова під предметом лобіювання розуміє, питання чи інтереси, які захищає лобіст на замовлення клієнта³.

А. Євгенєва визначає дану категорію, як все те, на що спрямований вплив лобістів⁴.

¹ Ehrman H.W. (ed.). Interest Groups on Four Continents. – Pittsburg UP, 1958. – P. 4.

² Боренько Ярина Йосипівна. Групи інтересу у сучасній теорії політики: Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – С. 71-78.

³ Тихомирова Е. Б. Лоббизм как специфическая форма коммуникаций с общественностью // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 125.

⁴ Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2004. – №1. – С. 36.

Дещо уточнює поняття предмет лобіювання Молодцов О.В., і зазначає, що це закони, нормативно-правові акти, колегіальні та одноособові управлінські рішення¹.

Виходячи з особливостей окреслених вище понять, пропонується визначити предмет лобіювання, як правові норми, які піддані лобістському впливу.

Світова практика свідчить, що предмет лобіювання можна визначити як загальну категорію (наприклад, закріпити, що вплив лобістів здійснюється на рішення органів публічної влади), або ж чітко передбачити перелік нормативно-правових актів, які підлягають/не підлягають лобіюванню.

Наприклад, проект закону Республіки Казахстан закріплює, що лобіюванню підлягають проекти законодавчих актів, які стосуються²: 1) правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб, громадянських прав та свобод, обов'язків та відповідальності фізичних та юридичних осіб; 2) режиму власності та інших майнових прав; 3) оподаткування, встановлення зборів та інших обов'язкових платежів; 4) приватизації підприємств та їх майна; 5) освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення; охорони навколишнього середовища.

Забороняється лобіювання законодавчих актів, які регулюють відносини у сфері: 1) основ організації та діяльності державних органів, органів місцевого самоуправління, державної та військової служби; 2) забезпечення оборони та безпеки держави, її зовнішньополітичної діяльності; 3) судострою; 4) адміністративно-територіального поділу Республіки; 5) республіканського бюджету.

Для України видається більш доцільним використати змішаний підхід. Тобто, по-перше, слід закріпити, що предметом лобіювання є будь-які нормативно-правові акти відповідних органів – Верховної Ради України, органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, а, по-друге, визначити перелік винятків (наприклад, проекти законів про внесення змін до Конституції України, що стосуються територіального устрою).

Позитивним прикладом у цьому відношенні є проект Закону України "Про діяльність лобістів у Верховній Раді України" у якому поєднанні вище вказані вимоги. Так, у ст. 5 законопроекту лобістам забороняється здійснювати лобістський вплив на правові норми, які спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризи її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, роз-

¹ Молодцов О.В. Проблеми створення системи лобізму у сфері захисту інтересів місцевого самоврядування України // Роль громадських організацій та інших неурядових структур у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні / За ред. В.В. Кравченка. Науково-практичний посібник. – К.: Атіка, 2003. – С. 105

² Проект Закону "О лоббироваии в Республнке Казахстан": www.kuz.pravo.ru

палювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення¹.

Вченими доведено, що рівень інтенсивності лобістської діяльності знаходиться у прямопропорційній залежності з рівнем правового регулювання у суспільстві. Збільшення обсягів останнього неминуче веде до зростання об'ємів лобіювання².

Аналіз наукової, довідкової літератури та різноманітних аналітичних матеріалів³, дозволяє зробити висновок, що перш за все піддані лобіюванню ті нормативно-правові акти, які регламентують:

1. Господарську або економічну діяльність. Особливість лобіювання у даній площині досліджено російськими вченими Е. Левіной⁴ та А.Савватеевим⁵. Зокрема у їхніх роботах зазначено, що лобістська діяльність у даному разі є своєрідним, надзвичайно вигідним бізнес-проектом для замовника лобістських послуг.

Дану групу складають правові норми які визначають засади підприємницької діяльності, зокрема, її здійснення у таких галузях, як біржова торгівля, фінанси та банківська діяльність, страхування, обіг цінних паперів; закріплюють правовий статус суб'єктів господарювання, їх майнову основу; встановлюють спеціальні режими господарювання (спеціальні (вільні) економічні зони, концесійна діяльність, спеціальні режими в окремих галузях народного господарювання).

Щодо України то предметом лобіювання є норми які регулюють питання державних замовлень, пільги на кредитування та інвестування з бюджету, включення певних товарів у перелік критичного імпорту, обслугову-

¹ Проект Закону України „Про діяльність лобістів у Верховній Раді України” (№ 8429) // Сайт Лабораторії законодавчих ініціатив: http://www.parliament.org.ua/index.php?action=draft&draft_id=1983

² Савватеев А.В. Моделирование коррупции и лоббирования в переходных экономиках. Диссертация на соискание уч. степени канд. эконом. наук. Специальность 08.00.13. РАН Центральный экономико-математический институт. – Москва, 2003. – С. 29.

³ Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2003. – С. 286; Бинецкий А.Э. Паблик рилейшинз: защита интересов и репутация бизнеса: Учебно-практическое пособие. – М.: ИКФ “ЭКСПОС”, 2003. – С. 236-238; Денисенко В. Обыкновенный лоббизм, как эффективный способ выживания // Компаньон. – 1998. – № 43 (91). – 26 октября-1 ноября. – С. 22-23; Кузина Н. “Дикий” лоббизм на рынке рыщет // Российская газета. – 1996. – № 41 (1401). – 29 февраля. – С. 2; Кучеренко В. Кто они, самые состоятельные и влиятельные? // Российская газета. – 1994. – № 122 (979). – 1 июля. – С. 4; Луговская А. Дикой лоббизм становится в России реальной властью // Известия. – 1994. – № 115 (24222). – 21 июля. – С. 4. Нешадин А.А. Лоббизм в России: Этапы большого пути // Социс. – 1996. – №3. – С.57; Призначенко О. Українські політики плувають лобізм з корупцією і закликають викоринити його як такий // День. – 1997. – № 49. – 21 березня. – С. 8.

⁴ Левина Е.А. Лоббирование интересов интегрированных структур в современной России. – М.: Фонд ИНДЕМ, 2006. – 37 с.

⁵ Савватеев А.В. Моделирование коррупции и лоббирования в переходных экономиках. Диссертация на соискание уч. степени канд. эконом. наук. Специальность 08.00.13. РАН Центральный экономико-математический институт. – Москва, 2003. – 110 с.

вання державного бюджету, виключення з платіжної дисципліни окремих підприємств, приватизацією перспективних підприємств за особливою схемою та участь у ставових аукціонах¹.

2. Податки, квоти, ліцензії. Закони які регулюють дану галузь є найбільш нестабільними у системі законодавства. Наприклад, до Закону України "Про податок на додану вартість" внесено 119 змін починаючи з 1997 р., до Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" – 105 змін з 1995 р., до Закону України "Про плату за землю" – 55 змін з 1993 р.² тощо.

За даними спеціальних досліджень проведених у США – зростання лобістського сектора пов'язано з розширенням сфер оподаткування. Протягом останніх 40 років кількість статей Податкового кодексу США зросла з 103 до 698. Як стверджують експерти, ускладнення структури Кодексу супроводжується виникненням нових прогалін і колізій, що беззаперечно привертає увагу лобістів. Упровадження Конгресом в 1996 році Закону, згідно якому лобісти зобов'язані реєструватися в Конгресі і декларувати питання, які вони мають намір лобіювати від імені своїх клієнтів, свідчить, що Податковий кодекс – найбільше джерело лобіювання. З 3106 осіб і організацій, які реєструвалися протягом певного часу, більш всього лобістів (2251) реєструвалися для лобіювання законодавства, пов'язаного з оподаткуванням. Кількість таких лобістів перевищила навіть кількість тих, хто лобіював питання бюджету і бюджетних асигнувань³. Податки нині цікавлять вашигтонських лобі більше, ніж, наприклад, витрати Пентагону або витрати на охорону здоров'я⁴.

Відносно лобіювання норм, які регламентують ліцензійну діяльність, у якості приклада, можна навести роботу над нормами проекту Закону України "Про охоронну діяльність" де зіткнулися інтереси Міністерства внутрішніх справ в особі Державної служби охорони та приватних охоронних фірм⁵.

3. Сфера інформаційних технологій. На сьогодні у багатьох постіндустріальних державах це одна з найбільш лобіюваних галузей законодавства. Це можна пояснити тим, що за стрімким розвитком інформаційних технологій правотворчі органи не встигають, що є наслідком прогалін та колізій у законодавстві.

¹ Сікора І. В. Національні інтереси України та лобістські технології бізнесу. К.: Охорона праці. – 2000. – С. 93.

² Монастирський Д. Роль законодавчої техніки у забезпеченні стабільності майбутнього закону // Юридична Україна. – 2006. – № 2. – С. 20.

³ Дані із звіту офісу конгресмена Конгресу США Діка Армея, надані Координаційним експертним центром об'єднаних підприємств України та приводяться з книги: Зушук Ю. Лобізм в Україні. Київ, 2000. – С. 5.

⁴ Политология: Энциклопедический словарь/ Аверьянов Ю.И. и др. – М.: Изд-во Моск. ком-мер. ун-та. 1993. – С. 160.

⁵ Порфимович О. Лобістська діяльність МВС України (історія впровадження законопроекту „Про охоронну діяльність”) // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 1. – С. 378-383.

Головними питаннями, що стоять нині на порядку денному у законодавчих органах розвинутих країн є удосконалення захисту інтелектуальної власності, проведення електронних комерційних операцій, кодування і здійснення експортної політики¹. Наприклад у США, у епіцентрі лобістської діяльності знаходиться робота над Федеральним Законом "Про Інтернет", який врегулює правовідносини інтелектуальної власності у "світовій павутині", та проведе межу між спамом та комерційною рекламою тощо².

Досягненнями американських лобістів у галузі інформаційного права є: трирічний мораторій, починаючи з 2000 року, на податки в *Internet*; законодавчий захист від судового переслідування у разі виникнення збитків внаслідок Проблеми 2000; податкові пільги для компаній, що вкладають в *Research & Development*; збільшення державних грантів на наукові дослідження у сфері високих інформаційних технологій; законодавче обмеження кіберсквоттерської (незаконної) діяльності; початок реформи патентного законодавства; законодавче визнання цифрового підпису³.

4. Правовий статус певних груп населення. До даної групи правових норм можна віднести питання про вирішення проблем, які пов'язані з діяльністю етнічних, конфесійних, професійних, пенсійних груп, категорій громадян які постраждали внаслідок стихійного лиха чи техногенної катастрофи тощо.

Це питання про розширення політичних, культурних, громадських прав етнічної групи; покращення умов праці, удосконалення механізму соціального захисту категорій населення, які його потребують; збільшення різноманітних соціальних виплат – пенсій, стипендій, пільгових ставок, грошових компенсацій⁴.

Наприклад, у США завдяки лобістським діям Асоціації людей похилого віку у 1981 р. сприяла відхиленню Сенатом законопроєкту про зменшення пенсій на 20 %⁵.

Отже, конституційний лад держави є засадничим чинником у визначенні пріоритетності вибору об'єкту, а звідси як наслідок і предмету лобювання у лобістському процесі. Дані категорії визначають основні вектори діяльності суб'єктів лобювання, впливають на характер їх методів і вказу-

¹ Гнатуш Н. Легальність лобювання: українські реалії і світовий досвід. / Молодіжне лобювання К.: "Молодіжні альтернативи", 2003. – С. 22.

² Луков В.В. Інтернет как инструмент политических технологий в США // США-Канада: Экономика. Политика. Культура. – 2005. – № 5. – С. 92.

³ Москалюк А. Лоббирование IT-сектора на государственном уровне: как это делается в США. // Компьютерное обозрение. – 2001. – № 26. – 4 – 10 июля. <http://itc.ua/article.shtml>.

⁴ Любимов А.П. Соотношение законодательных предложений (обращений) граждан и профессиональных лоббистов // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 75.

⁵ Малько А.В. Лоббизм // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 61.

ють на реальні потреби суспільства у правовому регулюванні тих або інших суспільних відносин.

Стаття надійшла до редколегії 18.07.2006 р.

С.О. Нещвір

СПОСОБИ ВІДМИВАННЯ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, безумовно є негативним явищем теперішньої дійсності. У зв'язку із загрозою, яку створить відмивання злочинних доходів для національної безпеки України – край необхідним є протидія визначеному явищу. Для створення ефективної системи протидії необхідно знати що саме уявляє собою процес відмивання доходів, які способи та інструменти використовуються для досягнення злочинної мети. Знання сутності явища надає можливість сформулювати законодавчу базу, яка сама собою створюватиме бар'єр для досягнення злочинної мети, а також дозволяє спрямовувати оперативну і слідчу роботу правоохоронних органів та організаційно-розпорядчу діяльність органів державного управління у тих напрямках, де ризик можливості відмивання злочинних доходів є найбільш значним.

Питанням протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом присвячувались роботи Баліної С.Н., Беницького А.С., Білоус В.Т., Волобуєва А.Ф., Головіної В.П., Долі Л.М., Ківець О.В., Клименка А.О., Корж В.П., Користина О.С., Мезенцевої І.Є., Музики А.А., Ніколюка С.І., Поповича В.М., Римарука О.І., Симов'яна С.В., Чаричанського О.О. та інших вітчизняних й іноземних дослідників.

Предметом розгляду виступали різні аспекти зазначеної проблеми. Зокрема, досліджувались питання кримінальної відповідальності, розкривалась кримінологічна характеристика злочину та питання проведення досудового слідства у кримінальних справах, організаційно-управлінський та оперативно-розшуковий аспекти. В окремих роботах достатньо глибоко розкривались стадії, форми, способи та інструменти відмивання злочинних доходів. Не применшуючи значущості проведених досліджень, зазначимо, що в них не ставиться за мету виділити і систематизувати способи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Метою написання цієї статті є проведення широкого комплексного аналізу способів, що використовуються для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, їх систематизація.

Так, слід відмітити, що відмивання доходів, не є однією разовою операцією, а представляє собою цілісний процес, розтягнутий у часі та просторі, який складається з низки операцій, спрямованих на досягнення єдиної кінцевої мети. В залежності від дій, що проводяться в процесі відмивання, та проміжної мети, на досягнення якої вони спрямовані, можна виділити певні стадії та найбільш типові способи, які використовують злочинці з метою легалізації злочинних капіталів.

Перш ніж перейти до викладення основного матеріалу доцільно навести значення таких термінів, як "відмивання доходів", "спосіб" та "стадія".

Посилаючись на позицію законодавця, слід відзначити, що останній до відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом відносить дії, спрямовані на приховування чи маскуванню незаконного походження коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів або іншого майна, за умови усвідомлення особою, що вони одержані внаслідок вчинення злочину за який Кримінальним кодексом України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк три і більше років (за виключенням діянь, передбачених статтями 207, 212 Кримінального кодексу України).

Під стадіями розуміється певний період (етап) у розвитку того чи іншого явища, який має свої особливості та відмінності¹. По відношенню до відмивання доходів сутність терміну "стадія" більш предметно розкривається по відношенню до процесу вчинення злочину. Так, під стадіями вчинення злочину розуміються етапи вчинення злочину, що відрізняються за розвитком об'єктивної сторони і ступенем реалізації умислу винного².

Аналогічний підхід слід використати про визначенні терміну "спосіб". Так, під способом вчинення злочину розуміється сукупність (система) прийомів, методів, послідовність дій чи використання засобів, а також знарядь, за допомогою яких досягається злочинна мета³.

Різні дослідники й експерти у процесі відмивання злочинних доходів виділяють різну кількість стадій. Так, автору зустрічались матеріали, у яких в процесі відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом виділяють дві⁴, три або чотири стадії⁵.

Враховуючи мету, змістовну сторону дій, що вчинюються на кожній стадії та способи, що використовуються на Україні для відмивання доходів,

¹ Юридична енциклопедія: в 6т / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Українська енциклопедія", 1998 – т.5.: П.-С. – 2003. – 736с. – с. 609.

² Юридична енциклопедія: в 6т / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Українська енциклопедія", 1998 – т.5.: П.-С. – 2003. – 736с. – с. 608.

³ Юридична енциклопедія: в 6т / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Українська енциклопедія", 1998 – т.5.: П.-С. – 2003. – 736с. – с. 602.

⁴ Stessens G. Money Laundering: a new international law enforcement model., Cambridge University Press., 2000.

⁵ Основы борьбы с организованной преступностью. Монография / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова – М.: "ИНФРА-М", 1996. – с. 18-19.

одержаних злочинним шляхом, доцільно детально розглянути модель відмивання злочинних доходів, що складається з трьох стадій. У ній виділено наступні стадії, що часом можуть перекривати одна іншу:

- 1) розміщення (вкладення) готівки в нормальний кругообіг коштів;
- 2) маскування (укриття слідів і шляхів поширення) чи обіг готівки;
- 3) інтеграція (повернення і легалізація "відмитих" грошей).

Говорачи про змістовну сторону дій, що вчинюються на кожній з виділених стадій, значимо проміжну мету та конкретні способи, що використовуються для її досягнення на кожній зі стадій.

Розміщення (вкладення) готівки в нормальний кругообіг коштів. Первісне проникнення коштів, отриманих злочинним шляхом в економічну систему має на меті звільнення власника від великих сум готівкових грошових коштів розміщення цієї валюти грошовому обігу для вчинення дій, що віднесені до наступної стадії. На цій стадії злочинці звільняються від великого накопичення ліквідних засобів, переважно через розміщення готівки у різних фінансових інститутах, з яких вона може бути переведена у формі депозитів електронним платежем у різні країни світу за дуже короткий термін. Можливою також є і контрабанда готівки, адже такий спосіб не залишає документальних слідів, проте ризик втратити гроші при виявленні контрабанди на митниці дуже високий. При цьому, слід відмітити, що при відмиванні безготівкових коштів ця стадія відсутня, оскільки гроші вже знаходяться всередині банківської системи.

Для підготовки до легалізації злочинних доходів найбільш типовими прийомами виступають: створення лжебанків, лжефірм, фірм-посередників, спільних підприємств змішаної форми власності, підприємств, утворених за рахунок власності юридичних осіб і громадян інших держав, фіктивних компаній інших держав; розміщення грошових коштів на рахунках вітчизняних банків з "дробленням" сум; незаконним отриманням банківських кредитів з метою переказу їх в закордонні банки; укладання бартерних угод, безтоварних контрактів з іноземними фірмами про надання різного роду послуг інформаційно-довідкового характеру; використання авансових платежів за фіктивними маркетинговими й іншими послугами; крадіжки стратегічної державної сировини та матеріалів з метою їх подальшого контрабандного переміщення; реєстрація фіктивних іноземних фірм в офшорних зонах.

Розглядаючи можливі способи розміщення слід вказати, що їх існує дуже багато але, в залежності від використання фінансових інститутів, такі способи можна об'єднати в певні групи:

1. розміщення через мережу традиційних фінансових установ;
2. розміщення у нетрадиційних фінансових установах;
3. розміщення за допомогою установ не фінансового характеру;

4. розміщення в офшорних юрисдикціях¹.

До традиційних слід віднести фінансові установи, в яких система фінансового моніторингу отримала найбільший розвиток, а саме:

1. банки, страхові та інші фінансові установи;
2. платіжні організації, члени платіжних систем;
3. інститути спільного інвестування;
4. підприємства, організації, які здійснюють управління інвестиційними фондами чи недержавними пенсійними фондами.

Способами, за допомогою яких злочинці використовують традиційні фінансові організації, є:

1. *Смерфінг* – перетворення готівки на фінансові інструменти. Відповідно до міжнародного стандарту бухгалтерії під фінансовим інструментом розуміють будь-який контракт, з якого утворюється фінансовий актив для одного підприємства і фінансове зобов'язання чи інструмент капітального характеру (тобто пов'язаний з участю в капіталі) – для іншого. Фінансові інструменти містять у собі як первинні інструменти (дебіторська і кредиторська заборгованість, а також акції), так і похідні інструменти (фінансові опціони, ф'ючерси і форварди, процентні та валютні свопи). Фінансовий актив може мати вигляд: коштів, контрактного права на одержання коштів чи іншого фінансового активу від іншого підприємства, контрактного права обміну на фінансовий інструмент з іншим підприємством, інструментом капітального характеру іншого підприємства.

2. *Фінансові зобов'язання* – це будь-яке зобов'язання, що є контрактним (передати кошти, або інший фінансовий актив; обміняти фінансові інструменти з іншим підприємством на потенційно несприятливих умовах).

3. *Незаконне використання винятків у законі*. Зокрема, якщо говорити про закон "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом"², то він дозволяє не проводити фінансовий моніторинг щодо операцій які:

- ✓ проводяться на суму від 80000 грн. або еквіваленту в іноземній валюті, хоча і містять ознаки таких, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу;
- ✓ проводяться на суму більше 80000 грн. або еквіваленту в іноземній валюті та містять спеціальних ознак;
- ✓ щодо операцій, стосовно яких у суб'єкта первинного фінансового моніторингу виникають підстави вважати, що фінансова операція

¹ Користин О.Є. Структура процесу легалізації доходів, здобутих злочинним шляхом // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. - № 2. - с. 130-140.

² Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листопада 2002 року № 249-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 1. – ст. 2.

проводиться з метою відмивання доходів, але такі ознаки нормативно не закріплені.

Крім того, Закон дозволяє не проводити ідентифікацію особи у разі здійснення фінансової операції особами, що раніше були ідентифіковані; укладення угод між банками, зареєстрованими в Україні.

Незаконне використання таких винятків полегшується при створенні фіктивних компаній або підпорядкуванні банківських працівників.

4. Використання *транзитних рахунків*, тобто насамперед вкладів на вимогу, відкритих у фінансових установах іноземними банками та компаніями. Іноземний банк переводить усі внески і чеки своєї клієнтури (як правило, індивідуальних вкладників і підприємств, розташованих за межами країни) на єдиний рахунок, відкритий у місцевому банку. Іноземні клієнти мають право підпису цього рахунку і можуть здійснювати звичайні міжнародні банківські операції. Численні банки, що пропонують цей тип рахунків, не перевіряли деяких своїх клієнтів і не надавали інформацію про них, оскільки це могло б перешкодити відмиванню злочинних капіталів.

5. *Механізм гарантії позички* використовується у деяких країнах для контрабанди готівки. Кошти, отримані від незаконної діяльності, переводяться в іншу країну, а згодом використовуються, як забезпечення або гарантія для банківської позички, що переводиться в країну походження "брудних" грошей. Цей спосіб не лише додає відмитим злочинним доходам вигляд справжньої позички, але часто супроводжується наданням податкових пільг.

Нетрадиційними називають фінансові установи, що практично надають фінансові послуги, проте система фінансового моніторингу в них розвинута слабо (еквайрингові та клірингові установи; товарні, фондові та інші біржі; професійні учасники ринку цінних паперів; гральні заклади, ломбарди, юридичні особи, які проводять будь-які лотереї; брокери дорогоцінних металів; підприємства і об'єднання зв'язку, інші нескредитні організації, які здійснюють переказ грошових коштів) або, взагалі відсутня, оскільки деякі з них займаються такою діяльністю незаконно (підпільні банківські системи – так звані, конвертаційні центри; особи, що надають послуги з обміну валюти, купівлею у населення дорогоцінних металів та виробів з них, предметів антикваріату та інші).

Небанківські фінансові установи можуть використовувати для відмивання грошей тими ж способами що і традиційні фінансові установи, особливо структуруванням, підпорядкуванням і злиттям фондів. Зокрема, це пов'язано з тим, що в банківському секторі законодавство, спрямоване на боротьбу з легалізацією злочинних капіталів, більш розвинуте й ефективне. Останнім часом ці фінансові організації досить часто використовують для відмивання злочинних отриманих доходів і введення їх у легальний фінансовий обіг.

Як приклад, розглянемо особливості використання для розміщення "брудних" грошей деяких нетрадиційних фінансових установ. Установи, пов'язані з валютними операціями використовуються для відмивання капіталів, оскільки пропонують клієнтам послуги, що викликають інтерес у злочинців: обмін валюти, обмін дрібних купюр на купюри більшого номіналу, обмін на гроші таких фінансових продуктів, як сврочки, дорожні чеки, розпорядження на здійснення платежу і чеки приватних осіб.

Має значення також те, що діяльність обмінних пунктів не підлягає такій суворій регламентації, як діяльність традиційних фінансових інститутів. Обмінні пункти зазвичай не мають системи внутрішнього контролю для захисту від операцій щодо "відмивання" грошей. Крім того, більшість відвідувачів пунктів — випадкові люди, що ускладнює ідентифікацію клієнта. Це активне підприємництво з обов'язковим використанням готівки, що надає можливість злиття законних доходів із незаконними. Принаймні у подібних закладах клієнти можуть зберігати цілковиту анонімність.

До нефінансових закладів, що можуть використовуватись для відмивання капіталів слід віднести агентів з нерухомості, нотаріусів, бухгалтерів, юристів, товарно-сировинних брокерів, туристичні агентства, бари, ресторани, дискотеки, готелі, масажні салони, автомийки, магазини з продажу ювелірних і антикварних виробів. Тут можуть бути використані такі способи:

1. Купівля коштовного майна (нерухомості, ювелірних виробів, антикваріату, акцій, облігацій і т.п.), яке може бути згодом перепродано, а виручені від угоди кошти представлені як законні. Тут слід відмітити, що таке розміщення капіталу є достатньо вигідним, адже злочинці обирають ті види майна, яке не втратить свою вартість, а навпаки — дорожчатиме.

2. Змішування незаконних доходів із грошовими надходженнями від законної діяльності (завищення транспортних, торгових, виробничих і інших витрат). При цьому вся сума декларується як прибуток від законної діяльності.

3. Використання, туристичного, відео- і кіно-бізнесу, великих підприємств торгівлі і сфери обслуговування, організації шоу-бізнесу, де обертаються значні суми готівки. Наприклад, у кіно- і відео бізнесі зазвичай імітують вдалий прокат якого-небудь пересічного фільму, а отримані нібито від подібного "прокату" доходи ресструють офіційно. У випадках використання казино гроші виступають як ставки і виграші в азартних іграх чи вносяться на рахунок такого закладу.

Офшорні фінансові центри та некооперативні країни і території. Ті й інші мають або спрощені, або неефективні національні системи боротьби з "відмиванням" грошей. Це робить їх найбільш привабливими на всіх стадіях злочинного процесу.

Як відмічають Ф.П. Шульженко та С.В. Невмержицький, на сучасному етапі офшорні фінансові центри та країни з перехідною економікою, де здійснюється процес приватизації, є найпривабливішими ланками для відмиван-

ня "брудних" грошей¹. Таку думку підтримують та розвивають Р.А. Каложний та В.М. Бутузов². Також слід враховувати, ситуація, що має місце в Україні, спонукає громадян та підприємства України тримати більшість своїх заощаджень в офшорних зонах, ніж в українських банках³.

Серед офшорних зон обираються ті фінансові центри, у яких є офшорні банки; відзначається великий попит на іноземну валюту на "чорному" ринку; відсутній жорсткий контроль за банківсько-фінансовою сферою й операціями з валютою; гарантується таємниця банківських вкладів і комерційних справ; дозволено фінансування трастових і управляючих компаній; наявні міжнародні бізнес-корпорації, що звільнені від податків; страхові трастові і перестрахові компанії; економічне громадянство, що спонсорється урядом; наявність послуг в Інтернеті та фінансування проведення ігор в мережі Інтернет.

У Європі це Андорра, Угорщина, Гернси, Гібралтар, Данія, Джерсі, Ірландія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мадейра, Мальта, Монако, острів Мен, Нідерланди, Об'єднане королівство Великобританії та Північної Ірландії, Франція, Швейцарія, країни Балтії. До таких територій також можна віднести окремі території Російської федерації та Сполучених штатів Америки.

Так, станом на 1998 рік найбільші обсяги інвестицій за роки існування незалежної України було внесено інвесторами з США – 426,9 млн. дол. (19,5% від загального обсягу), Нідерландів – 220,6 млн. дол. (10,1%), Німеччини – 184,2 млн. дол. (8,5%), Кіпру – 156,2 млн. дол. (7,2%), Російської Федерації – 150,4 млн. дол. (6,9%)⁴.

Співставив обидва наведені переліки, цілком можна припустити, що значна частина інвестицій з Нідерландів та Кіпру, США і Російської федерації мають відношення до відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, особливо, якщо взяти до уваги пільги та гарантії, що надає іноземним інвестиціям Закон України "Про режим іноземного інвестування"⁵.

¹ Шульженко Ф.П., Невмеряцький С.В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері економіки. Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2003. – 171с. – с. 65.

² Каложний Р.А., Бутузов В.М. Особливості відмивання коштів та безпека функціонування господарських систем при їх функціонуванні на міжнародних ринках// Проблеми пенітенціарної теорії та практики. – 2001. – № 6. – с. 78-86.

³ Україна. Фінансовий сектор та економіка. Нові стратегічні завдання. Алан Роу, Юрій Влащенко, Ігор Жилієв, Андрій Оленчик, Стівен Пічі, Аюлєла Прнгожина, Каталін Форґаш [The International Bank for Reconstruction and Development/ THE WORLD BANK/ За заг. ред. Алана Роу. – Київ, 2001.

⁴ Гела П.Т., Бондаренко І.В. результати вивчення ситуації щодо залучення та використання іноземних інвестицій в економіці України. – Режим доступу: [HTTP://AMNDC.NAIU.KIEV.UA/GURNAL2.HTM#A8](http://amndc.naiu.kiev.ua/GURNAL2.HTM#A8).

⁵ "Про режим іноземного інвестування" Закон України від 19.03.1996р. № 93/96-ВР// Українська Інвестиційна Газета. – 2003. – №38 від 23.09.2003.

На сьогодні для розміщення готівки на такій території і відкриття офшорної компанії, можна не виїжджати за межі України. Для цього зацікавленій особі достатньо звернутись до представництва відповідної держави в Україні, яке надає реєстраторські послуги (реєстрація компанії в органах влади, надання юридичної адреси та номінального власника – секретаря) або скористатись такими послугами у мережі Інтернет.

Маскування (укриття слідів і шляхів поширення) чи обіг коштів. Це група фінансових операцій, призначених для приховування джерела походження грошей. Після проникнення незаконно отриманих грошей у міжнародний грошовий обіг вони продовжують свій рух, в основному, через кордони. Мета названих операцій – приховати сліди походження грошей, знищити докази на випадок можливого переслідування уповноваженими органами. Для цього гроші регулярно у формі електронних платежів переводяться на різні рахунки в країнах із суворим дотриманням банківської таємниці чи на рахунки фіктивних фірм. Потім зазначені міжнародні фірми роблять численні трансакції. У процесі індивідуальних переказів нелегальні доходи змішуються з багатомільярдними сумами, що легально переводяться банками усього світу. Для маскування дійсного походження капіталів можливим є укладення безтоварної угоди між власником коштів і офшорною компанією, яка йому належить. Відповідно до угоди перший проплатує суму через банк, а через певний період вказана компанія спрямовує ці кошти власникові у вигляді іноземних інвестицій, які мають суттєві пільги з оподаткування та знаходяться під захистом держави.

Подібним чином діють і трасти, що використовуються також у схемах приховування незаконної діяльності, включаючи "відмивання" грошей. Приватна природа трасту дозволяє під завісою твердих правил захисту в органах приватного життя сховати особу бенефіціара або власника трастового майна. Трасти також можуть допомогти приховати активи від законних кредиторів, захистити майно від вилучення при юридичних діях або замаскувати зв'язки між грошовими потоками, пов'язаними з "відмиванням" грошей або ухиленням від сплати податків.

До послуг трастів прибігають на таких стадіях "відмивання" грошей, як "маскування" й "інтеграція". Ефект трасту в схемах "відмивання" підвищується, коли його проводять у декількох країнах і з використанням легальних професіоналів (юристів, нотаріусів, фінансових консультантів), що можуть посилатися на таємницю клієнта.

Для маскування слідів походження коштів також можуть використовуватись: обмінні угоди – організований обмін грошей на купюри іншого номіналу, або іншу валюту; обмін дрібних банкнот на купюри більшого номіналу; використання кореспондентських відносин між банками пов'язане з пересиланням незаконних сум у банки-кореспонденти і створенням видимості міжбанківського переказу. Такий спосіб дозволяє злочинцям переміщати

особливо великі суми шляхом утворення документів, що вуюлюють справжню сутність операцій; переведення злочинно отриманих грошових коштів за кордон. здійснюється за допомогою різних фінансових угод з використанням таких інструментів, як телеграфні перекази, чеки, акредитиви, векселі тощо. Для цього використовуються, зокрема, визначені раніше способи.

Останнім часом в Україні значне поширення одержали так називані конвертаційні центри. Конвертаційний центр являє собою мережу підприємств, зареєстрованих на підставних осіб для проведення тінювих фінансово-господарських операцій. Ці комерційні структури, за своєю сутністю є фіктивними, надають платні "послуги" керівникам підприємств різних форм власності з незаконного зняття з рахунків готівки, конвертації гривні в іноземну валюту з наступним переведенням її на рахунки в закордонних банках. На думку фахівців, через рахунки таких фіктивних структур в Україні щорічно в закордонні банки переводяться сотні мільйонів доларів США. Значна частина цих коштів має кримінальне походження. Найбільш поширеними способами незаконної конвертації є:

- ✓ конвертація коштів через рахунки фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності;
- ✓ конвертація коштів шляхом використання внутрібанківських рахунків доміцільності векселів;
- ✓ конвертація коштів з рахунків легальних суб'єктів підприємницької діяльності;
- ✓ конвертація коштів шляхом використання підприємств, що займаються реалізацією товарно-матеріальних цінностей за готівку.

Особи, що відмивають злочинні капітали досить часто використовують різні прийоми та операції з метою укріття способів легалізації злочинних доходів. Серед них слід виділити наступні: підлоги в банківських та бухгалтерських документах; маніпулювання з розрахунковими рахунками лжефірм чи лжеррахунками юридичних та фізичних осіб, незареєстрованими розрахунковими рахунками суб'єктів підприємницької діяльності; телеграфні грошові перекази на адресу фіктивних юридичних осіб чи електронні перекази іноземної валюти в офшорні банки, фіктивним фірмам інших держав; банківські платежі за угодами фіктивним інвесторам; укладення псевдо угод за надання маркетингових, консультаційних послуг та ін.

Інтеграція (повернення і вкладення "відмитих" грошей). На цьому етапі кошти цілком асимілюються в легальну економічну систему, де вони можуть бути використані для будь-яких інших цілей. Тим самим створюється враження про їхнє законне походження в результаті законної ділової активності. Після проведення ряду вищевказаних операцій з'являється можливість вільно використовувати "відмиті" гроші.

Найбільш відомі способи, що використовуються у процесі інтеграції:

- 1) продаж нерухомості;

- 2) недостовірність цін зовнішньоторговельних операцій; угоди із заниженням ціни;
- 3) угоди із завищенням ціни;
- 4) використання банківських рахунків іноземної чи спільної фірми;
- 5) депонування готівки на банківський рахунок фірми; підставні компанії і фіктивні кредити; казино та лотереї;
- 6) іноземні інвестиції, використання підчас приватизації.

Використання зазначених способів інтеграції грошової маси істотно полегшуються у зв'язку з існуванням у деяких країнах банків, що не зацікавлені надавати правоохоронним органам відповідну інформацію про своїх клієнтів. Йдеться головним чином про офшорний банківський бізнес, який сьогодні вважається одним із найперспективніших і найприбутковіших.

Якщо розглядати ситуацію, яка складеться безпосередньо на Україні, то, виходячи з аналізу оперативної інформації і матеріалів слідчої практики, слід зазначити найбільш типові способи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом¹:

- 1) проведення фінансово-господарських операцій, з використанням фірм-посередників, через системи кореспондентських рахунків;
- 2) проведення фінансових, господарських операцій з використанням клірингових розрахунків, через систему взаємозаліку і зустрічних розрахунків, інших розрахункових зобов'язань;
- 3) використання багатосторонніх розрахунків і платежів з великою кількістю учасників таких операцій територіально віддалених один від одного;
- 4) оформлення фальшивих рахунків в банківські заклади шляхом ведення подвійної бухгалтерії суб'єктом підприємницької діяльності, банківських закладів;
- 5) переміщення "проконвертованих" грошей за кордон з використанням спеціально утворених для цієї мети конвертаційних центрів;
- 6) проведення фінансово-господарських операцій з використанням фіктивних фірм;
- 7) використання нових технологій фінансово-банківської галузі, системи "кіберплатежів";
- 8) поміщення доходів, одержаних злочинним шляхом на банківських рахунках комерційних структур, промислових підприємств;
- 9) придбання активів, об'єктів приватизації, нерухомості, цінних паперів, їх оформлення на підставних осіб;
- 10) направлення телеграфним переказом коштів в іноземній валюті на ім'я підставної компанії за кордоном в рахунок оплати за фіктивним договором надання послуг;

¹ Корж В.П. Типичные способы легализации преступных доходов: сравнительный анализ законодательства России и Украины // Российская юстиция. – 2002. – № 4. – с. 62-63.

11) поставка товарів, замовлених для держаних потреб, за які сторона, що їх поставляла, оплати не отримує;

12) заниження вартості державної стратегічної сировини (метал, вугілля, зерно) при продажу її за світовими цінами та інші.

Доходи, одержані злочинним шляхом, як відмічає А.Ф. Волобуєв¹, залежно від їх природи можна поділити на три групи - готівкові кошти, безготівкові кошти та матеріальні цінності. Способи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, значною мірою залежать від самої природи злочинних доходів.

Організовані злочинні групи, що спеціалізуються на злочинній діяльності, яка приносить дохід у виді готівки (наркобізнес, вимагання), намагаються ввести них у легальний господарський обіг. Найбільш часто зустрічаються наступні способи:

1) контрабанда валюти;

2) розміщення "брудних" грошей дрібними внесками на депозитні рахунки;

3) використання підприємницьких структур, що постійно проводять операції з готівкою (ресторанів, барів, готелів, автоматів із продажу продуктів харчування, казино, а також різноманітних атракціонів й інших розважальних підприємств);

4) використання установ з обміну валюти.

Способами відмивання безготівкових коштів виступають наступні:

1) закупівля і продаж імпортованих товарів. Прийом використовується в країнах з нестабільною грошовою одиницею. Його сутність полягає в укладенні договору з іноземною компанією про закупівлю партії товару за свідомо завищеною ціною. Одержавши дозвіл національного банку на закупівлю, суб'єкт конвертує місцеву валюту в національному банку з наступним її поміщенням у західних банківських центрах з розподілом між співучасниками грошей, отриманих за рахунок завищення ціни;

2) структурування безготівкових коштів;

3) використання фіктивних і офшорних компаній;

4) використання фондових бірж, коли за допомогою біржових брокерів здобуваються цінні папери - акції, облигації, векселя з наступним їхнім продажем, у тому числі за допомогою фіктивних фірм.

Потрібно відзначити, що обсяги легалізації матеріальних цінностей у країнах СНД, принаймні, не поступаються обсягам відмивання грошових коштів. Механізм легальної реалізації товару, виробленого в тьшовому секторі економіки, завезеного контрабандним шляхом або викраденого, містить у собі кілька етапів, взаємозалежних єдиним замислом і метою.

¹ А. Волобуєв, А. Литвинов. Криміналістические особенности легализации доходов, полученных незаконным путем. // Законность - 2001. - № 6. - с. - 48-50.

На першому етапі готуються фіктивні документи на придбання товару від якого-небудь суб'єкта підприємницької діяльності. Насправді товар здобувається за готівку в тіньових товаровиробників, контрабандистів, викрадачів або їхніх посередників.

На другому етапі, коли товар документально легалізований, він може вільно бути реалізований оптовим покупцем або вроздріб. Після "офіційної" реалізації товару грошові кошти надходять на банківський рахунок підприємства і використовуються на розсуд організаторів цієї акції, де і відбувається їх інтеграція – третя стадія відмивання злочинних доходів.

Підсумовуючи викладений матеріал, слід зробити наступні висновки.

Так, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, є довготривалим процесом, що включає в себе низку операцій з такими доходами. Залежно від проміжної мети, що переслідує конкретна операція, в процесі відмивання можна виділити певні стадії. Найбільш поширеною є модель процесу відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, що складається з трьох основних стадій - це розміщення (вкладення готівки в нормальний кругообіг коштів); маскуванню (укриття слідів і шляхів поширення) чи обіг готівки; інтеграція (повернення і легалізація "відмитих" грошей). Кількість та змістова сторона таких стадій відмивання злочинних доходів залежить, перш за все від способів, які обрані для легалізації злочинно здобутих доходів.

Якщо говорити про способи відмивання доходів, то таких, як свідчить проведений вище аналіз, існує безліч і навести їх вичерпний перелік принципово неможливо. Проте, слід відзначити, що вибір конкретного способу обумовлюється низкою обставин. До них відносяться: природа доходів злочинного походження, пробіли у законодавстві, сфера діяльності осіб, що відмиватимуть доходи їх доступ і обізнаність щодо конкретних операцій, наявності особистих зв'язків з особами, що здійснюють фінансові операції або здійснюють контроль за їх проведенням, тощо. Однозначно можна говорити лише про те, що в абсолютній більшості випадків грошові потоки проходять через банківську систему України.

Беручи до уваги наведені способи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, відповідним чином слід визначати тактику і стратегію державної управлінської діяльності у зазначеній сфері, а також спрямовувати оперативно-розшукові заходи і проводити слідчу роботу у справах, пов'язаних з відмиванням злочинних доходів.

Стаття надійшла до редакції 26.07.2006 р.

В.В. Сердюк
В.Д. Лисак

МОВА СУДОЧИНСТВА ЯК ПРИНЦИП ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Однією із основних засад здійснення правосуддя визначається мова судочинства. Згідно із статтею 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Відповідно до частини 1 статті 10¹ Закону України "Про судоустрій України" судочинство в Україні провадиться державною мовою. Отже, слід констатувати, що правосуддя нашої держави в усіх його формах судочинства – цивільного, адміністративного, господарського, кримінального та конституційного – провадиться українською мовою.

Як відомо, з 1 вересня 2005 р. в Україні набули чинності два нові процесуальні кодекси – ЦПК України та КАС України. Цей факт не залишився поза увагою офіційних державних установ як України, так і інших країн. Так, 6 вересня 2005 р. Міністерство закордонних справ Російської Федерації розповсюдило інформацію про те, що перехід українського судочинства (цивільного та адміністративного) виключно на державну мову обмежує права майже 20 млн. російськомовних громадян України, що складає майже 40 відсотків населення країни. Це позбавляє їх повноцінного судового захисту¹. Разом із тим, такі твердження можуть свідчити про односторонність підходу до питання мови та не розкривають глибини і багатогранності поняття "мова судочинства". Наведені чинники і обумовлюють актуальність дослідження.

Зовсім недавно мовне питання в Україні на конституційному і законодавчому рівнях вважалося вирішеним. Але останні події, що відбуваються в суспільному житті нашої держави, свідчать про те, що мовна проблема залишається актуальною. Насамперед, це стосується двозначності окремих понять, що особливо помітно на рівні регіонів. У розумінні вітчизняного політикуму зазначена проблема активізується зоразу, коли для здійснення своїх електоральних мрій, особливо у їх кількісному вимірі, штучно формується ажіотаж навколо мовного питання.

Звертаємо увагу на те, питання мови під час вирішення справ в основному розглядається вченими в аспекті рівності учасників кримінального процесу (В.Г. Гончаренко, В.Т. Маляренко, Г.М. Омеляненко тощо), цивільного процесу (М.Й. Штефан), доступності до правосуддя (Ю.М. Грошевий, І.С. Марочкін). Однак специфіка застосування мови без-

¹ Коментарій Департамента інформації і преси МІД Росії в зв'язі з вопросом СМІ относительно вступлення в силу в Україні нового Гражданского процесуального кодекса и Кодекса административного судопроизводства // www.in.mid.ru

посередньо при здійсненні правосуддя дослідниками залишається поза увагою взагалі.

Розглядаючи проблему мови в суспільстві слід зазначити, що дбаючи про зміцнення української нації, основні зусилля мають спрямовуватися на ту частину українського суспільства, яка з різних причин відбилася від своєї національності, насамперед, у мовному відношенні. З цього приводу потрібно усвідомити, що наразі не існує іншого резерву для нароццвання українством своїх мовних сил. Історично наш російськомовний українець опинився на роздоріжжі двох культур, двох мов, двох націй, двох світоглядів. Однак висміювання та ігнорування цього факту є недоцільним і помилковим. Необхідно доходити консенсусу, вислуховувати, полемізувати, сперечатися, роз'яснювати, підказувати і переконувати.

Усупереч поглядам, які прагнуть нав'язати окремі представники "єдиної і неделимої" на кшталт В. Жириновського чи К. Затуліна, наша російськомовна частина громадян досить різноманітна. Конституємо, що "хвороба" відчуження від рідної мови прогресує й набуває хронічного характеру. Дехто вже навіть утратив шанс на одужання. Пригадаймо, що вже у XIX ст. Сірки ставали Серковими, Голохвості – Галахвастовими, а більшість їхніх нащадків і не переймаються розмовляти українською більш-менш пристойно. В цьому аспекті треба апелювати до тих, хто генетично й ментально ще відносить себе до української нації, хто розуміє несприродність свого мовного "Я" і має готовність, а головне, бажання до мовного відродження.

Україна, яка географічно знаходиться на перетині міграційних напрямів між Європою й Азією, є багатонаціональною державою. За даними Державного комітету України у справах національностей та міграції відповідно до останнього перепису населення 2001 р. в Україні проживає 130 етнічних груп. Українці, як титульна нація, складають 77,8 % від загальної чисельності населення країни, росіяни – 17,3 %; білоруси – 0,6 %; молдовани і кримські татари – по 0,5%; болгарини – 0,4 %; угорці, румуни, поляки – по 0,3 %; євреї – 0,2 %; інші етнічні групи (вірмени, грузини, казахи тощо) – 1,8 %¹.

В останні роки до України збільшився потік біженців, які зрештою можуть отримати українське громадянство і стануть рівноправними громадянами України. Збільшення етнічного складу України відбувається саме в результаті міграції з так званих неблагополучних у соціальному та міжетнічному розумінні країн. Це викликано тим, що наша держава в етнонаціональному відношенні сприймається у світі як одна із найбільш стабільних.

¹ Офіційні дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., опубліковані Державним комітетом України у справах національностей та міграції // www.scm.gov.ua

Конституційне положення щодо державної мови судочинства знайшло своє дослівне відтворення у частині 1 статті 10 Закону України "Про судострій України", частині 1 статті 56 Закону України "Про Конституційний Суд України", частині 1 статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), частині 1 статті 15 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС України), частині 2 статті 19 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України). У статті 3 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) зазначено, що мова судочинства визначається статтею 21 Закону УРСР "Про мови в Українській РСР". Хоч Української РСР не існує 15 років, названий закон діє саме в такій редакції. Крім цього, частиною 2 статті 246 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУАП України) визначено, що порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах визначаються цим Кодексом та іншими законами України. Тобто, зазначений кодекс прямо не вказує, на якій мові вести розгляд справи про адміністративне правопорушення в суді і робить відсилання до інших нормативно-правових актів, якими врегульовано це питання.

Таким основоположним актом є Закон УРСР "Про мови в Українській РСР", у статті 10 якого, зокрема, українську мову визначено мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій¹. Водночас, частиною 3 статті 10 Основного Закону гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України.

Обов'язок держави всіляко підтримувати інші мови (регіональні чи мови меншин) впливає і з низки міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Так, положення пункту 3 (е) статті 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод (далі – Конвенція) зобов'язують у кримінальному судочинстві надавати безкоштовну допомогу перекладача, якщо людина, обвинувачена у вчиненні кримінального злочину, не розуміє і не розмовляє мовою, яка використовується у суді. Рівень розуміння мови судочинства або її застосування, за якого настає право на безоплатну допомогу, перш за все залежить від оцінки факту і права та визначає рівень необхідної допомоги. У цьому випадку обвинувачений має бути забезпечений такими умовами, за яких він міг би розуміти хід розгляду справи та брати в ньому участь тією мірою, яка б надавала можливість для справедливого захисту від пред'явленого обвинувачення.

Крім цього, право обвинуваченого на безоплатну допомогу перекладача не обмежується тільки судовим розглядом, оскільки будь-які акти суду

¹ Закон Української РСР "Про мови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1989. - № 45. - стор.631.

мають перекладатися або тлумачитися. Це право поширюється також і на досудове розслідування, переклад обвинувального висновку, стадію попереднього розгляду справи та розгляд справи у всіх (у тому числі і вищих) інстанціях.

Практика Європейського Суду з прав людини з цього питання свідчить, що зобов'язання, яке покладається на компетентні органи пунктом 3 (е) статті 6 Конвенції, не обмежується простим призначенням перекладача. У цьому випадку мається на увазі й певний контроль за якістю перекладу в разі надходження інформації про здійснення такого контролю. Право на безоплатну допомогу перекладача забезпечує повне і остаточне звільнення обвинуваченого від покладення витрат на оплату послуг перекладача. Такі обов'язки не можуть бути покладені на обвинуваченого після закінчення розгляду справи на віт і в разі постановлення рішення не на його користь¹.

На перший погляд, в інших формах правосуддя, зокрема в цивільному, адміністративному, господарському судочинстві не виникає суттєвих проблем, пов'язаних із мовою судочинства. Однак практика Верховного Суду України свідчить про розбіжності в застосуванні судами норм відповідного законодавства. Так, у справі за позовом приватного підприємця В. до Підприємства про стягнення суми Вищій господарській суд України, скасовуючи постанову суду апеляційної інстанції, дійшов висновку, що ним було обмежено право підприємця на користування українською мовою, оскільки апеляційна скарга відповідача була викладена російською мовою, а апеляційний господарський суд не забезпечив позивача документами, викладеними державною мовою.

Верховний Суд України, скасовуючи постанову Вищого господарського суду України, звернув увагу на те, що відповідно до статті 3 ГПК України мова судочинства визначається статтею 21 Закону Української РСР "Про мови в Українській РСР", згідно з якою мовою господарського судочинства (арбітражного провадження) є українська мова. За змістом частини 2 статті 5 цього ж Закону громадяни вправі звертатися до державних, громадських органів, підприємств, установ, організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін. Відповідно до статті 22 ГПК України сторони у справі, зокрема і позивач, вправі подавати суду відповідні клопотання, які стосуються розгляду і вирішення спору. Разом із тим, позивачем не було заявлено клопотання про переклад апеляційної скарги на українську мову. Таким чином, суд касаційної інстанції зробив безпідставний висновок про те, що апеляційний господарський суд мав би зобов'язати особу, що подала

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі "Отюрк проти Німеччини" від 21 лютого 1984 р., серія А, № 73.

апеляційну скаргу, забезпечити позивача документами, викладеними українською мовою¹.

Статтею 9 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої Законом України від 15 травня 2003 р. (далі – Хартія), передбачені випадки та умови використання регіональних мов або мов меншин при здійсненні правосуддя². Так, у кримінальному судочинстві Хартія передбачила, що суди за клопотанням однієї із сторін процесу повинні здійснювати: 1) провадження регіональними мовами або мовами меншин; 2) та/або гарантувати обвинуваченому особі право користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини; 3) та/або передбачати, щоб клопотання і докази, у письмовій чи усній формі, не розглядалися як неприйнятні виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини; 4) та/або складати, на клопотання, документи, пов'язані з кримінальним судочинством, відповідною регіональною мовою або мовою меншини, у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів без додаткових витрат для зацікавлених осіб.

Щодо провадження в цивільних справах: 1) передбачити, щоб суди за клопотанням однієї із сторін процесу здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; 2) та/або якщо сторона має постати перед судом особисто, дозволяти їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини без додаткових витрат; 3) та/або дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин, а в разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів.

Щодо провадження в адміністративних справах: 1) передбачити, щоб суди за клопотанням однієї із сторін процесу, здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; 2) та/або якщо сторона має постати перед судом особисто, дозволити їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншини без додатково витрат; 3) та/або дозволити подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин, у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів; 4) вжити заходів щодо забезпечення застосування підпунктів 1-3 Хартії, а також необхідного використання послуг усних і письмових перекладачів без додаткових витрат для зацікавлених осіб.

Рамкова конвенція про захист національних меншин, ратифікована парламентом 9 грудня 1998 р., зобов'язала держави, що підписали цей документ, визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приват-

¹ Архів Верховного Суду України. Постанова Верховного Суду України № 3-1806к05 від 12 квітня 2005 р.

² Європейська хартія регіональних мов або мов меншин / Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Рада Європи. - К.: Парламентське вид-во. 2000. - С. 175-193. – 654 с.

но та публічно, в усній і письмовій формах¹. Виходячи з цього, можна стверджувати, що положеннями відповідних статей законів України "Про судоустрій України", "Про Конституційний Суд України", ЦПК України, КАС України, ГПК України, КПК України та КУАП України опосередковано (через Закон УРСР "Про мови в Українській РСР") й у повному обсязі забезпечено приписи як Конституції України, так і вимоги міжнародних угод щодо мови судочинства.

Наведемо такий приклад: частина 2 статті 19 КПК України містить припис, за яким особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати в суді рідною мовою, користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому цим Кодексом. У частині 3 цієї ж статті говориться, що слідчі і судові документи відповідно до встановленого цим Кодексом порядку, вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє. Отже, слід звернути увагу на повну відповідність національного кримінально-процесуального законодавства пункту 3 (е) статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

Крім цього, необхідно погодитися з думкою професора В.Т. Маляренка з приводу того, що КПК України значно розширено кількість суб'єктів, яким надано право користуватися послугами перекладача. Зокрема, до таких суб'єктів, крім підозрюваного (обвинуваченого), віднесено також його законного представника, захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, спеціаліста, експерта, якщо вони не володіють мовою, на якій ведеться судовий кримінальний процес. Статтями 14 та 169 КПК вирішено також питання стосовно німих і глухих учасників процесу. Ці положення КПК відповідають вимогам Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин².

Про таку ж відповідність Конституції України і міжнародним договорам можна стверджувати, виходячи зі змісту норм частин других статті 7 ЦПК України та статті 15 КАС України. У цих статтях визначено, що особам, які є учасниками справи і не володіють або недостатньо володіють державною мовою, гарантовано право користуватися рідною мовою або мовою, якою вони володіють, а також послугами перекладача.

Разом із тим, на наш погляд, частини треті вказаних статей ЦПК України та КАС України не в повній мірі відповідають приписам Конституції

¹ Закон України "Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин" від 9 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України, 1998. - № 14. - Ст. 56.

² Маляренко В.Т. Про мову кримінального судочинства // Вісник Верховного Суду України, 2000. - № 2. - С. 41-44.

України та зазначеним вище міжнародним угодам. У ЦПК України і КАС України текстуально вони викладені так: "Судові документи складаються державною мовою", і не містять жодних виключень. Вбачається, що законодавець при прийнятті зазначених процесуальних законів не врахував положень частини 2 статті 10 Конституції Автономної Республіки Крим, відповідно до якої російська мова в автономії має особливий статус як мова більшості населення та прийнята для міжнаціонального спілкування й використання в усіх сферах суспільного життя¹. Конституція автономії у частині 1 статті 14 закріпила положення, яким відповідно до чинного законодавства України в Автономній Республіці Крим мовою судочинства, нотаріального провадження, провадження у справах про адміністративні правопорушення, юридичної допомоги є українська або, за клопотанням учасника відповідного провадження, – російська мова як мова більшості населення Автономної Республіки Крим.

Отже, як бачимо, проблема існує. Це підтверджується і зверненням у жовтні 2005 р. Верховної Ради Автономної Республіки Крим до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо перевірки відповідності положенням Конституції України окремих положень КАС України, зокрема частини 3 статті 15 цього Кодексу, у якій зазначено, що судові засідання і судова документація повинні вестися тільки на українській мові². Підтримуючи думку авторитетного адвоката Я.П. Зейкана, наголосимо, що це питання потребує більш чіткого врегулювання, враховуючи особливий статус автономії в нашій державі³.

У якості порівняння слід звернути увагу на досить оригінальне вирішення мовного питання у цивільному процесуальному законі Франції. Окрім того, що новий ЦПК Франції не містить вимог щодо мови документів та ведення процесу, у статті 23 цього Кодексу зафіксовано право суду (а не обов'язок!) використовувати допомогу перекладача, якщо суддя розуміє мову, на якій спілкуються сторони⁴. Отже, можливо констатувати, що в цивільному судовому процесі Франції проблематика мовного питання відсутня. Таким чином можна констатувати, що в цивільному судовому процесі Франції мовного питання не існує, до того ж французи досить ретельно оберігають свою мову. Для прикладу: 23 березня 2006 р. Президент Франції Жак Ширак покинув самміт представників Євросоюзу під час виступу колишнього глави Національної ради французьких підприємців на знак протесту

¹ Закон України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" від 23 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України, 1999. - № 5. - ст. 43.

² Офіційний сайт Конституційного Суду України // www.ccu.gov.ua.

³ Зейкан Я.П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України. К.: Юрид. практика, 2006. – С. 17. – 560 с.

⁴ Новый гражданский процессуальный кодекс Франции / Серия "Частное право". К.: Истина, 2004. – С. 39. – 544 с.

сту, оскільки останній оголошував свою доповідь не на французькій, а на англійській мові¹. Крім того, цінним убагацьється досвід Бельгії у зазначеному питанні. Наприклад, місто Брюссель залишається двомовним франко-фламандським містом на історичній фламандській території, але на сьогоднішній день адміністративні структури в Бельгії розв'язали ці проблеми. Отож, у Фландрії вживається голландська мова, у Валлонії – французька, а документи видаються або однією, або іншою, або двома мовами².

У Російській Федерації судочинство в кримінальних справах ведеться як російською, так і на державних мовах суб'єктів федерації, але у Верховному Суді РФ та у військових судах по всій території федерації судочинство у кримінальних справах ведеться тільки російською мовою (частина 1 статті 18 КПК РФ). Водночас, частина 2 статті 18 КПК РФ зобов'язує слідчі та судові органи забезпечити реалізацію права учасникам кримінального судочинства робити зауваження, давати пояснення чи показання, заявляти клопотання, подавати скарги, ознайомлюватися з матеріалами кримінальної справи, виступати в суді на рідній мові або на іншій мові, якою вони володіють, а також безкоштовно користуватися допомогою перекладача. Якщо слідчі чи судові документи підлягають обов'язковому врученню підозрюваному, обвинуваченому чи іншому учаснику процесу, то такі документи мають бути переведені на мову відповідного учасника кримінального судочинства чи на мову, якою він володіє (частина 3 стаття 18 КПК РФ)³.

Судочинство в арбітражних судах у всіх інстанціях на території Російської Федерації ведеться російською мовою – державною мовою. Це підкреслено у частині 1 статті 12 Арбітражного процесуального кодексу РФ (далі – АПК РФ)⁴. Частина 2 цієї ж статті передбачає обов'язок арбітражного суду роз'яснити та забезпечити особам, які беруть участь у справі і не володіють російською мовою, право ознайомлюватися з матеріалами справи, приймати участь у судових діях, виступати в суді рідною мовою або на вільно вибраній мові спілкування та користуватися послугами перекладача.

Відповідно до вимог статті 9 ЦПК РФ, який набрав чинності з 1 лютого 2003 р., цивільне судочинство ведеться або російською мовою, або державною мовою республіки, яка входить до складу федерації і на території якої знаходиться відповідний суд. Але у військових судах всіх рівнів цивільне судочинство здійснюється виключно російською мовою. Особам, які приймають участь у справі і не володіють мовою на якій ведеться цивільне судочинство,

¹ Президент Франції, захищає свій язък, покинув самміт ЕС // www.korrespondent.net/main/149136

² Марусик Т. Мовна політика у Швейцарії та Бельгії // NovaMova.com.ua, від 01.07.2004 р.

³ Коментарій к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. Верина В.П., Мозыкова В.В. – М.: "Экзамен", 2004. – С. 70-71.

⁴ Арбитражный процессуальный кодекс РФ от 24 июля 2002 г. N 95-ФЗ // Российская газета от 27 июля 2002 г.

чинство роз'яснюється і забезпечується право надавати пояснення, висновки, виступати, заявляти клопотання, подавати скарги на рідній мові або на будь-якій вільно вибраній мові спілкування, а також користуватися послугами перекладача¹.

Фактично, положення частин третіх статті 7 ЦПК України і статті 15 КАС України щодо ведення процесу тільки однією – державною мовою, повністю співпадають з положеннями частини 1 статті 12 АПК РФ. Про таке співпадіння в частині використання мови можна сказати і про ведення кримінального та цивільного процесу у військових судах та кримінального у Верховному Суді РФ.

Відмінністю Кримінально-процесуального кодексу Республіки Білорусь від КПК РФ в частині використання мови є те, що ним передбачено можливість ведення кримінального процесу білоруською або російською мовою в судах різних інстанцій без виключення². Крім того, частина 2 статті 21 КПК Білорусі не конкретизує коло осіб, на кого розповсюджується її дія. В буквальному розумінні її редакції, положення цієї частини розповсюджується на всіх осіб, що не володіють або недостатньо володіють мовою. Тобто, статтею не визначено правовий статус особи, а лише надається кваліфікуюча ознака – нерозуміння чи недостатнє розуміння мови. Частина 3 статті 21 КПК передбачає вручення процесуальних документів підозрюваному, обвинуваченому, а також іншим учасникам процесу в перекладі на їх рідну мову, або на мову, якою вони володіють. Це також є відмінністю від КПК РФ, який передбачає переклад лише тих документів, що підлягають обов'язковому врученню.

Таким чином, необхідно зауважити, що питання мови судочинства як в Україні, так і в деяких інших державах вирішується майже однаково. Базисом для такого вирішення є конституції держав та відповідні міжнародні договори з питань прав і свобод людини, учасниками яких є ці держави. Варто також зазначити, що судова практика судів загальної юрисдикції і Верховного Суду України не знає фактів звернення фізичних чи юридичних осіб до суду з приводу обмеження їх прав у частині використання мови, чи за мовною ознакою. Однак, на нашу думку, це питання повинно бути викладено у всіх процесуальних законах однаково, тобто так, як зафіксовано у статті 10 Закону України "Про судоустрій України". Водночас, і міжнародні договори, і національні процесуальні норми в повному обсязі забезпечують використання тієї мови, якою розмовляє або яку розуміє сторона судового процесу.

¹ Гражданский процессуальный кодекс РФ от 14 ноября 2002 г. N 138-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации от 18 ноября 2002 г. – № 46. – Ст. 4532.

² Уголовно-процесуальный кодекс Республики Беларусь. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 66.

Якщо ж розглядати мовне питання у більш широкому аспекті, то ця проблема на теренах сучасної України буде завжди ігучно "актуальною", зважаючи на намагання окремих політиків постійно смикати "мовну ляльку" за ниточки. Для прикладу наводимо дані щодо етнічного складу окремих держав світу:

1. Аргентинська Республіка. Населення 36 955 182 чол. Етнічні групи: білі (переважно іспанці і італійці) – 97 відсотків населення, метиси, індіанці та інші групи небілого населення – 3 відсотка. Мови: іспанська (офіційна), англійська, італійська, німецька, французька;

2. Буркіна-Фасо. Населення 11 964 065 чол. Етнічні групи: моссі – більш як 40 відсотків населення, гурунсі, сенуфо, любі, бобо, маїде, фулані. Мови: французька (офіційна), 90% населення говорить на туземних африканських мовах, що відносяться до суданської групи;

3. Гібралтар. Населення 29 481 чол. Етнічні групи: італійці, англійці, мальтійці, португальці, іспанці. Мови: англійська (офіційна), іспанська, італійська, португальська, російська;

4. Грузія. Населення 5 019 538 чол. Етнічні групи: грузини – 70,1 відсотка населення, вірмени – 8,1, росіяни – 6,3, азербайджанці – 5,7, осетини – 3, абхазі – 1,8, інші – 5 відсотків. Мови: грузинська (офіційна), російська – 9%, вірменська – 7%, азербайджанська – 6%, інші – 7 %;

5. Держава Бруней-Даруссалам. Населення 336 376 чол. Етнічні групи: малайці – 62 відсотки населення, китайці – 15, корінне населення – 6, інші – 17 відсотків. Мови: малайська (офіційна), англійська, китайська;

6. Єгипет. Населення 68 359 979 чол. Етнічні групи: східно-хамітська група (егіптяни, бедуїни і бербери) – 99 відсотків населення, греки, нубійці, вірмени, інші європейці (в основному італійці і французи) – 1 відсоток. Мови: арабська (офіційна), англійська та французька мови;

7. Ісламська Республіка Пакистан. Населення. 141 553 775 чол.. Етнічні групи: пенджабці, синдхи пуштуні, белуджі, мухаджирі. Мови: пенджабська – 48%, синдхська – 12%, сирайська (варіант пенджабської) – 10%, пушту – 8%, урду (офіційна) – 8%, булуджійська – 3%, хіндко – 2%, брагуї – 1%, англійська (офіційна), бурушаські та інші – 8%;

8. Князівство Монако. Населення 31 693 чол. Етнічні групи: французи – 47 відсотків населення, монегаски – 16, італійці – 16, інші – 21 відсоток. Мови: французька (офіційна), англійська, італійська, монакська;

9. Королівство Бельгія. Населення 10 241 506 чол. Етнічні групи: фламандці – 58 відсотків населення, хвалійці – 31, змішаного походження або інші – 11 відсотків. Мови: фламандська і французька (офіційні мови), німецька;

10. Народна Республіка Бангладеш. Населення 129 194 224 чол. Етнічні групи: бенгальці – 98 відсотків населення, біхарці – 250 000 осіб,

інші племена загальною чисельністю менше 1 млн. чол. Мови: бенгальська (офіційна), англійська;

11. Нова Зеландія. Населення 3 819 762 чол. Етнічні групи: новозеландські європейці – 74,5 відсотків населення, маорійці – 9,7, інші європейці – 4,6, нащадки переселенців з інших островів Тихого океану – 3,8, азіати та інші – 7,4 відсотка. Мови: англійська (офіційна), маорійська;

12. Особливий адміністративний район Гонконг. Населення 7 116 302 чол. Етнічні групи: китайці – 95 відсотків населення, інші – 5 відсотків. Мови: китайська (кантонський діалект), англійська – обидві офіційні;

13. Південно-Африканська Республіка. Етнічні групи: чорні – 75,2 відсотків населення, білі – 13,8, змішаного походження – 8,6, індіанці – 2,8 відсотка. Мови: 11 офіційних – африканс, англійська, ндбеле, педі, сосно, свазі, тсонга, тсвана, венда, ксхоза, зулу;

14. Республіка Екваторіальна Гвінея. Населення 474 214. Етнічні групи: Біоко, ріо-муні, іспанці (менше 1 тис. чол). Мови: іспанська і французька – офіційні, піджин-інгліш, фанджи, бубі, ібо;

15. Республіка Індія. Населення 1 014 003 817 чол. Етнічні групи: індорарії – 72 відсотків населення, дравідійці – 25, монголоїди та інші – 3 відсотка. Мови: англійська мова користується обмеженими правами, але залишається найбільш важливою мовою для державних, політичних і торговельних відносин, хінді є державною мовою і основою для 30 відсотків населення. Інші мови: офіційні - бенгальська, телугу, тамільська, урду, маратхська, гуджаратська, малайяламська, каннада, орисська, пенджабська, ассамська, кашмирська, синдська, санскритська, хіндустанська. Існує 24 мови, на кожній із яких говорить 1 млн. або більше осіб. Розповсюджені інші багаточисленні мови і діалекти, які у своїй більшості є зовсім незрозумілими для інших етнічних груп;

16. Республіка Індонезія. Населення 224 784 210 чол. Етнічні групи: яванці – 45 відсотків населення, суди – 14, мадурці – 7,5, берегові малайці – 7,5, інші – 26 відсотків. Мови: індонезійська (офіційна), англійська, нідерландська, місцеві діалекти, найбільш розповсюджено серед яких є яванський;

17. Республіка Казахстан. Населення 16 733 227 чол. Етнічні групи: казахи – 46 відсотків населення, росіяни – 34,7, українці – 4,9, німці – 3,1, узбеки – 2,3, татари – 1,9, інші – 7,1 відсоток. Мови: казахська і російська – офіційні;

18. Республіка Кот-д'Івуар. Населення 15 980 950 чол. Етнічні групи: буале – 23 відсотків населення, бете – 18, сенуфо – 15, малінке – 11, агні, африканців з інших країн (в основному із Буркіна-Фасо і Малі) – 3 млн. чол., не африканців від 130 000 до 330 000 чол. (французів – 30 000 і ліванців від 100 000 до 300 000). Мови: французька (офіційна), 60 місцевих діалектів з яких найбільш уживаною є діула;

19. Республіка Латвія. Населення 2 404 962 чол. Етнічні групи: латиші – 56,5 відсотків населення, росіяни – 30,4, білоруси – 4,3, українці – 2,8, поляки – 2,6, інші – 3,4 відсотка. Мови: латиська (офіційна), литовська, російська, інші;

20. Республіка Молдова. Населення 4 430 654 чол. Етнічні групи: молдовани і румуни – 64,5 відсотків населення, українці – 13,5, росіяни – 13, гагаузи – 3,5, болгары – 2, свреї – 1,5, інші 1,7 відсотків. Мови: молдавська (офіційна), російська, гагаузька (діалект турецької мови);

21. Республіка Науру. Населення 11 845 чол. Етнічні групи: науруї – 58 відсотків населення, інші тихоокеанські народності – 26, китайці – 8, європейці – 8 відсотків. Мови: науру (офіційна), англійська широко використовується, в тому числі в державних і комерційних цілях

22. Республіка Польща. Населення 38 646 023. Етнічні групи: поляки – 97,8 відсотків населення, німці – 1,3, українці – 0,6, білоруси – 0,5 відсотка. Мова: польська;

23. Республіка Сінгапур. Населення 4 151 264. Етнічні групи: китайці – 77 відсотків населення, малайці – 14, індійці – 7,6, інші – 1,4 відсотка. Мови: китайська (офіційна), малайська (офіційна і національна), тамільська (офіційна), англійська (офіційна);

24. Республіка Тринідад і Тобаго. Населення 1 175 523. Етнічні групи: чорні – 39,5 відсотків населення, ост-інді (місцевий термін, який застосовують в основному до переселенців з Північної Індії) – 40,3, змішаного походження – 18,4, білі – 0,6, китайці та інші – 1,2 відсотка. Мови: англійська (офіційна), хінді, французька, іспанська, китайська;

25. Республіка Туніс. Населення: 9 593 402. Етнічні групи: араби – 98 відсотків населення, європейці – 1, свреї та інші – 1 відсоток. Мови: арабська (офіційна і одна із мов, на яких ведуться торгові переговори), французька (мова торгових переговорів);

26. Республіка Уганда. Населення 23 317. 560 чол. Етнічні групи: ба-ланда – 17 відсотків населення, карамаджонги – 12, басого – 8, ітесо – 8, ланги – 6, руанда – 6, багісу – 5, ачолі – 4, лугбари – 4, буньєро – 3, батобо – 3, не африканці (європейці, азіати, араби) – 1, інші – 23 відсотки. Мови: англійська (офіційна державна мова), ганда або луганда, інші мови: мови регіонів Нігера-Конго, Ніла-Сахари, суахілі, арабська;

27. Словацька Республіка. Населення 5 407 956. Етнічні групи: словаки – 85,7 відсотків населення, угорці – 10,8, цигани – 1,6, чехи, моравці, сілезці – 1,1, росіяни і українці – 0,6, німці – 0,1, поляки – 0,1, інші – 0,2 відсотка. Мови: словацька (офіційна), угорська;

28. Сполучені Штати Америки. Населення 275 562 673. Етнічні групи: білі – 83,5 відсотків населення, чорні – 12,4, азіати – 3,3, індіанці – 0,8 відсотка (1992 р.). Мови: англійська, іспанська;

29. Турецька Республіка. Населення 65 666 677. Етнічні групи: турки – 80 відсотків населення, курди – 20 відсотків. Мови: турецька – офіційна, курдська, арабська, вірменська, грецька;

30. Федеративна Республіка Бразилія. Населення 172 860 370 чол. Етнічні групи: білі (включно португальці, німці, італійці, іспанці, поляки) – 55 відсотків населення, нащадки білих і темношкірих – 38, чорні – 6, інші (японці, араби, індійці) – 1 відсоток. Мови: португальська (офіційна), іспанська, англійська, французька;

31. Федеративна Республіка Нігерія. Населення 123 337 822 чол. Населення Нігерії – саме численне серед країн Африки – складається з більш ніж 250 етнічних груп. Самими більшими і політично впливовими з них є: хауси і фульбе – 29 відсотків населення, йоруби – 21, іґбо (ібо) – 18, іджо – 10, канурі – 4, ібібіо – 3,5, тиви – 2,5 відсотка. Мова: англійська (офіційна), хауса, йоруба, іґбо (ібо), фульбе;

32. Швейцарська Конфедерація. Населення 7 262 372. Етнічні групи: німці – 65 відсотків населення, французи – 18, італійці – 10, інші – 7 відсотків. Мови: німецька, французька, італійська – офіційні, ретороманська, інші¹.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.2006 р.

¹ CIA. Центральное разведывательное управление / Информационно-аналитические справочники для Правительства США. Том 1: Страны мира. – Екатеринбург: У-Фактория, 2001. – 672 с.

**Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА**

В.А. Глазков

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО
ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОСІБ,
ЯКІ ВИКОНУЮТЬ ЗАВДАННЯ ОРД**

Конституція України зазначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції).

Конституція України також проголосила, що "кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується" (ст. 43 Конституції).

Ці конституційні положення повністю поширюються на всіх учасників кримінального судочинства, на суб'єктів оперативно-розшукової діяльності.

Ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" надала оперативним підрозділам право мати штатних і нештатних негласних співробітників та встановлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності.

Особи, які залучаються ОП до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебувають під захистом держави.

Захист держави гарантується тим, що співробітництво особи з оперативними підрозділами у виконанні спеціальних завдань оперативно-розшукової діяльності є державною таємницею, яка охороняється Законами України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про державну таємницю" та іншими. Захист держави поширюється на всіх осіб, залучених до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, незалежно від форм такого співробітництва: на постійній основі чи тимчасово, на підставі угоди чи за усною домовленістю, за винагороду чи безоплатно.

Соціальний і правовий захист осіб, залучених до негласного співробітництва, є важливим фактором розв'язання складного комплексу проблем

підвищення активності громадян у боротьбі зі злочинністю, їх взаємодії з органами внутрішніх справ. Водночас підвищується ступінь ризику таких осіб, ускладнюється завдання самозбереження і забезпечення їх безпеки в процесі оперативно-розшукової діяльності.

У даний час існує ряд правових норм які надають гарантії правового і соціального захисту особам, залученим до виконання завдань ОРД. На реалізацію цих норм спрямовані статті Кримінального Кодексу України (ст. 43 "Виконання спеціального завдання по попередженню або розкриттю злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації"), Кримінально-процесуального Кодексу (ст. 20 "Гласність судового розгляду"), яка зобов'язує проводити закриті судові засідання при розгляді справ в інтересах охорони державної або іншої захищеної законом тасмниці, а також (ст. 52-1 "Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві"). Однак механізм реалізації зазначених норм при практичному їх здійсненні вимагає доопрацювання як на законодавчому, так і на відомчому рівні.

Законом України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" (ст.14) та ст.43 КК України передбачена можливість часткового або повного звільнення спеціальними оперативними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю від кримінальної відповідальності та покарання учасників організованих злочинних формувань, залучених до негласного співробітництва, якщо вони сприяли викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів.

Але в сучасному вигляді законодавче встановлення, про яке йде розмова, суперечить діючим Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексам.

Усунення розглянутого протиріччя потребує, насамперед, відповідних доповнень до ст. 7 КПК та 50 КК.

Але ж потрібне і законодавче визначення механізму звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, оскільки такого механізму не існує. Основу його можна було б вбачати в наданні повноважень голові Верховного Суду або головами обласних судів України здійснювати вказане звільнення за мотивованими поданням начальників УМВС, Міністра ВС України та відповідними висновками обласних прокурорів, Генерального прокурора України.

Згідно з положеннями п. 6 ст. 7 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" і п. 25 ст. 10 Закону України "Про міліцію" оперативні підрозділи повинні забезпечити безпеку працівників суду, правоохоронних органів, осіб, що надають допомогу, сприяють ОРД, беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей і близьких родичів, якщо їхньому життю, здоров'ю або майну загрожує небезпека. У даному випадку їх захист забезпечується в порядку, встановленому Законом України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві".

Відповідно до статті 2 зазначеного закону, на це мають право особи, які заявили про злочин або *в іншій формі брали участь або сприяли виявленню, попередженню, припиненню і розкриттю злочинів*. Це підтверджує і ст. 52-1 КПК України.

Заходами забезпечення безпеки, які здійснюються відповідними органами, можуть бути:

- особиста охорона, охорона житла і майна;
- видача спеціальних засобів індивідуального захисту і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- зміна документів ті зміна зовнішності;
- зміна місця роботи або навчання;
- переселення в інше місце проживання;
- поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення;
- забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- закритий судовий розгляд.

Аналізуючи зазначені положення треба відзначити, що в цих випадках вживаються заходи для запобігання можливій розправі над негласними співробітниками, а отже, розроблюваним уже відомо про співробітництво цих осіб із правоохоронними органами. Наше ж завдання полягає в тому, щоб перш за все не допустити розшифрування негласних співробітників, після чого захистити від притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в процесі виконання завдань з розробки злочинних осіб і груп.

У даній ситуації доцільно звернутися до ст. 20 КПК України, що регламентує закриті судові засідання при розгляді справ в інтересах охорони як державної, так і *іншої захищеної законом таємниці*.

Отже, починаючи з 2003 року законодавчо закріплена можливість розгляду в закритих судах кримінальних справ у відношенні негласних співробітників і осіб, залучених до виконання завдань ОРД, оскільки відповідно до ст. 13 Закону "Про оперативно-розшукову діяльність" зазначені особи знаходяться під захистом держави, а відповідно до ст. 11 цього ж закону їх співробітництву гарантується конфіденційність. Однак цьому повинне передувати розроблення відповідного механізму. Наприклад, винесення таким особам двох судових вироків, один у відкритому судовому засіданні разом з розроблюваними, другий у закритому для повного або часткового звільнення від кримінальної відповідальності.

Також варто звернути увагу і на можливість в окремих виняткових випадках удаватися до застосування ст. 87 КК України, відповідно до якої Президентом України здійснюється помилування, яке є персоналізованим актом одноразового використання права у відношенні конкретної особи або групи осіб. Зазначена стаття, крім заміни довічного ув'язнення на термін

25 років, передбачає можливість повного або часткового звільнення від відбування інших видів основного або додаткового покарання, а також їх заміну на більш м'яке покарання.

Застосування положень зазначеної статті після винесення судового вироку у відношенні осіб, які негласно співробітничали з оперативними підрозділами, і виконують особливі завдання, також охороняє останніх від розшифрування перед розробленими.

Виходячи з викладеного можна зробити висновок про те, що під правовим і соціальним захистом осіб, залучених до виконання завдань ОРД, слід розуміти сукупність (систему) і кінцеві результати реалізації передбачених законом та підзаконними нормативно-правовими актами цільових заходів, здійснюваних для забезпечення прав та законних інтересів негласних співробітників, створення належних умов для їх ефективної участі у вирішенні завдань ОРД, а також відшкодування заподіяної їм шкоди.

Стаття надійшла до редколегії 12.07.2006 р.

О.Н. Калачева

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЗАПОДОЗРЕННОГО ЛИЦА

В Україні одним из приоритетных направлений деятельности государства является обеспечение прав, свобод и законных интересов человека, гражданина. Оно прослеживается во всех сферах правового регулирования, в частности в уголовно-процессуальных правоотношениях.

В зависимости от того, какое процессуальное положение занимает участник уголовного процесса, такими правами и обязанностями он обладает. Вместе с тем, несоответствие правового статуса фактическому положению некоторых субъектов уголовно-процессуальных отношений создает коллизии в теории уголовного процесса и правоприменительной деятельности органов досудебного следствия. В частности, несовершенство процессуального положения подозреваемого в ряде случаев порождает нарушение конституционных прав и свобод человека.

Выделим две группы оснований, учитываемых в комплексе при решении вопроса о признании лица подозреваемым: фактические – информация о причастности лица к совершению преступления, которая обусловила возникновение подозрения; юридические – действия или решения органов расследования, ставящие лицо в положение подозреваемого. Данные основания можно соотносить как причина и следствие. И от того, насколько короткий между ними промежуток времени, будет зависеть возможность реализации прав и законных интересов граждан.

Согласно ч. 1 ст. 43-1 УПК Украины подозреваемым признается:

- 1) лицо, задержанное по подозрению в совершении преступления;
- 2) лицо, к которому применена мера пресечения до вынесения постановления о привлечении его в качестве обвиняемого.

Остается открытым вопрос о процессуальном статусе лица, в отношении которого проверяется версия о причастности к совершению преступления, однако нет достаточных оснований для его задержания или применения меры пресечения. Такая ситуация не позволяет вовлечь гражданина в сферу уголовно-процессуальных отношений в качестве подозреваемого и наделять соответствующими правами для защиты от подозрений. Данную категорию лиц в данной работе предлагается именовать "заподозренным лицом".

Проблему несоответствия процессуального статуса подозреваемого существующим судопроизводственным реалиям поднимали в своих работах такие ученые: Е. Житков, Н. Раскольников, Н. Бердихин, И. Байрон, Л.М.Карнеева, В.С. Афанасьев, В.Я. Дорохов, М.С. Строгович и др. В современной науке данный вопрос исследуют как отечественные (О.В.Белькова, Р.И. Назаренко, Н.В. Джига) так и российские (И.А.Пантелеев, Ю.Б. Чупилкин, А.К. Аверченко) процессуалисты. Вызвано это, прежде всего, необходимостью разработки механизма практического обеспечения конституционных прав человека. Одним из дискуссионных вопросов является возможность допроса заподозренного лица в качестве свидетеля. Одни авторы допускают такую возможность, другие – считают ее неприемлемой для правоприменительной практики. Все доводы в одинаковой степени претендуют на свое место в науке, однако следует отметить их преимущественную односторонность: в большинстве своем они связаны с попыткой разграничить процессуальное положение подозреваемого и свидетеля. Соглашамся с высказыванием О.В. Бельковой по этому же поводу: "Объясняется это, большей частью фрагментарным характером исследований отдельных ученых, без учета связи между элементами теории уголовного процесса"¹.

Перед автором стоит задача комплексного рассмотрения существующей коллизии, что позволит выработать наиболее приемлемые пути ее разрешения.

Видится возможным для рассмотрения поставленного вопроса разграничить обстоятельства, при которых фактическое правовое положение лица, заподозренного в совершении преступления, не всегда соответствует уголовно-процессуальному статусу подозреваемого:

- возбуждение уголовного дела в отношении конкретного лица;

¹ Белькова О.В. До питання про визначення правового статусу особи, відносно якої є дані про її причетність до вчинення злочину //Право і безпека. – 2004. – № 3¹. – С.39.

- наличие версии о причастности лица к совершению преступления, если при этом нет достаточных оснований для задержания лица или применения к нему меры пресечения.

В первом случае большинство процессуалистов пошли по пути расширения условий признания лица подозреваемым по уголовному делу. Так, предлагается рассматривать в качестве подозреваемого лицо, в отношении которого возбуждено уголовное дело¹. Таким образом, проблема процессуального положения заподозренного отпадет сама по себе. При таком разрешении сложившейся ситуации появится возможность применить положение ч. 3 ст. 148 УПК Украины к рассматриваемой категории лиц без их предварительного задержания. Данная позиция законодательно реализована в уголовном процессе РФ и Республике Беларусь. Украинский законодатель пошел в этом же направлении: рассмотренная точка зрения нашла свое воплощение в п. 1 ст. 45 проекта УПК Украины № 3456ДП от 18.11.2005 г.

Вместе с тем, следует указать, что в юридической литературе существует точка зрения, согласно которой ставится под сомнение не только правомерность признания подозреваемым лица, в отношении которого возбуждено уголовное дело, а и вообще возможность возбуждать уголовное дело в отношении определенного лица². Доводы сторонников данной позиции сводятся к аргументу, что главной задачей рассматриваемой стадии является разрешение вопроса: "есть ли основания начинать уголовное дело"³. Кроме того, ими обращено внимание на моральную сторону проблемы, вызванную "необоснованным вовлечением в уголовный процесс лиц в качестве подозреваемых"⁴. Не вдаваясь в глубокий анализ приведенной позиции, заметим, что в практике органов досудебного следствия исключить необходимость возбуждения уголовного дела в отношении лица в ряде случаев будет сложным, поскольку в УК Украины имеется ряд статей, по которым трудно ре-

¹ См.: Назаренко Р.И. Характеристика кримінально-процесуальних відносин на початковому етапі досудового провадження. Автореферат дисертації канд. юрид. наук. – К., 2001. – С.14; Белькова О.В. До питання про визначення правового статусу особи, відносно якої є дані про її причетність до вчинення злочину //Траво і безпека. – 2004. – № 3⁷¹. – С.40; Андриєв Ю.С. К вопросу о положении подозреваемого в уголовном процессе Украины //Вісник ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України: Спеціальний випуск. Частина 2. – Луганськ, 2002. – С.79; Чупилкин Ю.Б. Гарантии прав подозреваемого в российском уголовном процессе. Автореферат дисертації канд. юрид. наук. – Краснодар, 2001. – С.5; Дорохов В.Я. Процессуальное положение подозреваемого // Практика применения уголовно-процессуального законодательства (Под ред. Н.В. Жогина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962 –С. 30; Бердихин Н. "Подозреваемый", "свидетель" или "лицо" без процессуального звания //Советская юстиция – 1937 – № 19 – С. 22 и др.

² См.: Бекешко С.П., Матвиенко Е.А. Подозреваемый в советском уголовном процессе. – Минск, 1969. – С.34; Смынов К.Д. Процессуальное положение подозреваемого, потерпевшего и обвиняемого в советском уголовном процессе. – Фрунзе, 1971. – С. 11; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т. I. – М., 1968. – С.238.

³ Смынов К.Д. Указ. соч. – С.11.

⁴ Чупилкин Ю.Б. Указ. соч. – С.9.

шить вопрос о возбуждении уголовного дела без наличия конкретного лица (взяточничество, незаконная врачевная деятельность, уклонение от уплаты алиментов на содержание детей и др.). Для обеспечения законности при принятии решения и удовлетворения моральной стороны исследуемой проблемы считаем возможным практику возбуждения уголовного дела в отношении лица свести к следующим случаям:

- при наличии оснований для применения меры пресечения или задержания лица на стадии возбуждения уголовного дела;
- при совершении преступлений, по которым трудно решить вопрос о возбуждении уголовного дела без указания на конкретное лицо.

Это позволит уменьшить возможность для злоупотреблений со стороны должностных лиц при возбуждении уголовных дел в отношении конкретного лица при наличии малейшего подозрения в совершении преступления.

Позиция о введении нового основания признания подозреваемым (возбуждение уголовного дела в отношении лица) не является универсальной, так как оставляет открытой проблему правового положения лица, в отношении которого проверяется версия о причастности к совершению преступления после решения вопроса о возбуждении уголовного дела.

Следователь в ходе расследования уголовного дела формирует убеждение о причастности конкретного лица к расследуемому преступлению. Это происходит большей частью на основе оперативно-розыскной информации посредством выдвижения версий. В таких случаях следователь, исходя из оценки обстоятельств преступления, приходит к вероятному выводу о причастности к нему того или иного лица. В случае появления такого заподозренного лица в уголовном деле и необходимости его допроса следователь обязан определиться с его процессуальным положением. Если предмет допроса указанного лица не охватывает обстоятельства причастности к преступлению, т.е. следователь не выражает к допрашиваемому своего подозрения, то нет никаких препятствий для допроса лица в качестве свидетеля. Если же следователь в той или иной форме предъявляет лицу подозрение (а конкретно это выражается в постановке перед допрашиваемым вопросов о его собственных действиях в связи с преступлением), то свидетелем данное лицо быть не может. Оно должно приобрести наиболее соответствующий его реальному положению процессуальный статус.

Ввиду отсутствия в уголовно-процессуальном законодательстве Украины прямой регламентации процессуального статуса заподозренного лица, в правоприменительной практике могут складываться следующие типичные ситуации.

Во-первых, следователь может допросить заподозренное лицо в качестве свидетеля с предупреждением об уголовной ответственности за отказ от дачи показаний и дачу заведомо ложных показаний. С 1996 года лицу разъ-

яняется его право, предусмотренное ч. 1 ст. 63 Конституции Украины, отказать давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников. С одной стороны такие действия органа расследования являются правомерными по УПК Украины, с другой – это не только не отвечает современным стандартам обеспечения прав и свобод человека и гражданина, но и противоречит им. Убеждены, что предоставленная Конституцией Украины возможность не свидетельствовать против себя не может заменить весь комплекс прав подозреваемого, в частности право на квалифицированную юридическую помощь.

В научной литературе указанная ситуация является предметом дискуссии. Ряд процессуалистов поддерживают в этом вопросе украинского законодателя, т.е. считают уместным допрашивать заподозренное лицо в качестве свидетеля, не видя при этом никакого нарушения конституционных прав¹. В защиту своей позиции они противопоставляют своеобразной реализации лицом права на защиту следующие доводы:

- При допросе лица в качестве подозреваемого ему необходимо сообщить в совершении какого преступления оно подозревается, что предполагает формирование определенной системы доказательств. Однако мы ведем речь о более ранней стадии возникновения подозрений, чем когда уже сформирована определенная система доказательств.

- Если допрашивать лицо в качестве подозреваемого, то к нему могут быть применены меры уголовно-процессуального принуждения. В таком случае, наряду с предоставлением заподозренному лицу возможности защищаться от подозрений имеет место возможность применения исключительных случаев ограничения конституционных прав человека. С таким аргументом нельзя не согласиться. Этот момент обязательно будет учтен в наших предложениях по разрешению обсуждаемой проблемы.

Другой ситуацией, возникающей на практике при допросе заподозренного лица, не имеющего статус подозреваемого, является допрос такого лица в качестве свидетеля с разъяснением положения ст. 63 Конституции Украины, при этом следователь не предупреждает его об уголовной ответственности за лжесвидетельство и за отказ давать показания по делу. В данном случае нарушаются нормы уголовно-процессуального законодательства, а попытка допрашивающего максимально приблизить правовое положение заподозренного к статусу подозреваемого не дает возможности лицу в полной мере защищаться от подозрений. Разделяя такое стремление следователя

¹ См.: Белькова О.В. До питання про визначення правового статусу особи, відносно якої є дані про її причетність до вчинення злочину //Право і безпека. – 2004. – № 3/1. – С.39-44; Филін Д.В. Установлення лиця, совершившего преступление в уголовном судопроизводстве //Весы Фемиды. – 2001. – № 4. – С.37-40; Ляри А. На подозреване – 24 часа (к обсуждению проекта Основ уголовно-процессуального законодательства) //Советская юстиция. – 1991. – № 19. – С.1; Байрон И. Допрос "подозреваемого" //Советская юстиция. – 1936. – № 6. – С.17.

наделить заподозренное лицо правами подозреваемого, украинский процессуалист В.М. Тертышник¹ и российский ученый В.Махов² предлагают ввести новую категорию участников уголовного процесса – подследственный. Последний при допросе в качестве свидетеля наделяется правами, которые присущи подозреваемому (обвиняемому).

Тут считаем целесообразным обратиться к опыту Франции. Анализ процессуального статуса отдельных участников французского уголовного процесса свидетельствует, что наиболее близким по своему правовому положению к "украинскому" подозреваемому является "ассистированный свидетель". Данная категория субъектов судопроизводства появилась лишь с принятием Закона от 30 декабря 1987 г. в связи с жесткой критикой нормативных положений, подрывающих гарантии прав таких участников процесса, которые не являются задержанным, еще не привлечены к уголовной ответственности, но фактически подозреваются в совершении преступления. Ассистированным свидетелем считается лицо, указанное в требовании прокурора или в жалобе гражданского истца о производстве в отношении него предварительного следствия, либо против которого показывает какой-либо свидетель по делу, или "против него существуют улики, позволяющие правдоподобно предполагать, что оно могло участвовать в совершении преступления"³. Сущность статуса указанного участника процесса заключается в том, что он является простым свидетелем, при этом наделен частью прав, свойственных обвиняемому (право давать показания без присяги, право иметь защитника, право требовать проведения очной ставки с показывающим против него лицом). Таким образом, можно провести аналогию между правовым положением ассистированного свидетеля и предлагаемым в отечественной науке "подследственным". Вместе с тем считаем, что своеобразная усеченная форма статуса подозреваемого заслуживает внимания и может быть представлена для обсуждения.

Третья ситуация, которая возникает в правоприменительной деятельности следственных органов, – это когда следователь "избегает" допроса заподозренных лиц до применения меры пресечения или задержания⁴. Такой вариант вообще не приемлем, поскольку, только допросив лицо, следователь может правильно решить вопрос о наличии оснований для подозрения в совершении преступления, задержания, предъявления обвинения.

Продолжая рассматривать типичные ситуации допроса заподозренного лица, обратимся к негативному опыту, имевшему место в истории судопроизводства и теории уголовного процесса. Так, следует указать на точку зре-

¹ Тертышник В.М. Уголовный процесс: Учебное издание. – Харьков: Арсин, 1997. – С. 126.

² Махов В. Свидетель – не подозреваемый // http://jurgu.h12.ru/all_docs/ua/qphix4gg.html. 23.12.2005 г. – С.3.

³ Зайцев О.А. Подозреваемый в уголовном процессе. – М.: 2005. – С. 42.

⁴ Раскольников Н. О подозреваемых и обвиняемых // Советская юстиция – 1937. – № 9. – С.13.

ния Е. Житкова, имевшую место в 30-е годы XX столетия. Он считал неуместным институт "подозреваемого" в уголовном процессе: "Такое лицо (*заподозренное*) предлагаем привлекать к "даче объяснения" по уголовному делу без присвоения ему какого-либо "процессуального звания". В зависимости от содержания его объяснения и других материалов расследования это лицо в дальнейшем станет или обвиняемым, или свидетелем"¹. Данная позиция продиктована "духом" того времени, когда ограничение прав и свобод человека являлось обычным явлением. Поэтому в современном уголовном процессе на фоне проводимых правовых реформ рассмотренное предложение Е. Житкова является неуместным.

В первых двух вариантах действий следователя имеет место "уличаемый" свидетель, который допрашивается на предмет своих же деяний и в отношении которого проводятся следственные действия избличающего характера. Вместе с тем, такому участнику досудебного следствия законом не предоставлена возможность защищаться от подозрений, в том числе при помощи защитника. В то время, как ст. 59 Конституции Украины предоставляет право на правовую помощь *каждому*. Таким образом, видится важным разработать такие уголовно-процессуальные нормы, которые бы исключали практику, когда заподозренные лица допрашиваются по вопросам их причастности к преступлению как свидетели.

Для наглядности можем привести пример из правоприменительной практики. Так, нередко возникают ситуации (столкновение двух транспортных средств), в которых вопрос о виновности сторон решается с учетом заключения соответствующей экспертизы. Однако необходимость допроса участников ДТП возникает еще до выводов эксперта. Ставится вопрос: в качестве кого допрашивать данных участников процесса? Если стороны допрашивать в качестве свидетелей (что происходит на практике), то одновременно нарушаются права как подозреваемого (обвиняемого), так и потерпевшего. Также, следователю, при расследовании хулиганства с участием большого количества людей, присутствовавших при совершении противоправного деяния, путем допроса необходимо разграничить потенциальных обвиняемых и свидетелей, пресекающих хулиганские действия виновных. Как свидетельствует практика, ввиду несовершенства уголовно-процессуального законодательства, в подобных сложных ситуациях все лица первоначально допрашиваются в качестве свидетелей. В юридической литературе затронутым нами вопросам не уделялось должного внимания, что наглядно демонстрирует степень их неразрешенности.

Представляется интересным, что авторы Проекта УПК Украины № 3456дП от 18.11.2005 г сделали шаг на пути разрешения сложившейся

¹ Житков Е. О подозреваемых и обвиняемых и об "уголовно-преследуемом свидетеле" // Советская юстиция - 1936. - № 28. - С.16.

ситуації – ними пропонується допрашувати таких осіб як свідетелів, при цьому їм надається право відмовитися давати показання в передбаченому статусі, якщо вони своїми показаннями можуть ізолювати себе або близьких родичів в скоєнні злочину (ч. 3 ст. 68 Проекту).

Використовуючи теоретичні напработки і проблему нормотворчості, хотілось би продовжити почате українським законодавцем реформування процесуального положення підозрюваного особою шляхом внесення наступних пропозицій.

Аналіз правового положення підозрюваного дозволяє констатувати, що він має право активно брати участь в розслідуванні злочину, збираючи і надаючи докази, заявляючи ходатайства про проведення слідчих дій, в той же час як свідетель, в означеному аспекті, є невинною особою, роллю якої є лише в дачі правдивих показань об відомих йому обставинах по справі. Але в той же час, наділення особою статусом підозрюваного дає органам розслідування підставу застосовувати заходи примусу. На наш погляд, в означених вище ситуаціях цілком доцільно застосовувати усечену форму статусу підозрюваного. При такому підході підозрюваного надаються права підозрюваного, але при цьому до нього не застосовуються заходи примусу, затримання. Це дозволить надати розглядаєму категорії осіб можливість захищатися від підозри і в той же час не обмежувати їх конституційне право на свободу і особисту неприкосновенність, що має місце при наділенні особою статусом підозрюваного. Для уникнення порушень прав громадян на захист, негативних наслідків з моральної сторони представляється необхідним розробити і внаслідок цього включити в законодавство статус такої особи кримінального процесу як особу, в стосунку до якої перевіряється версія про причастність до скоєння злочину (*підозрюваного*). Таким чином, при наявності певної інформації (*підозри*) слідчий перевіряє версію про причастність особи до скоєння злочину, при цьому, надаючи їй "усечений" статус підозрюваного, забезпечує її право на захист.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2006 р.

К.В. Юртаєва

ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ У СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У сучасному кримінальному праві України досить широко застосовується термін "злочин міжнародного характеру". Зазвичай він використову-

ється в зв'язку з необхідністю виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань у боротьбі зі злочинами, що становлять небезпеку для міжнародного правопорядку, та гармонізацією законодавства України про кримінальну відповідальність з міжнародно-правовими нормами. Відсутність єдиного розуміння та тлумачення цього терміну серед науковців, а також відсутність спільної думки щодо співвідношення злочинів міжнародного характеру з іншими злочинами, що входять до регулювання міжнародного кримінального права, є факторами, що ускладнюють застосування цієї правової категорії у кримінальному праві України. Метою цієї стаття є аналіз наукових точок зору та вироблення на їх основі визначення злочинів міжнародного характеру, а також з'ясування ролі злочинів міжнародного характеру в сучасному кримінальному праві України.

Протягом XX-XXI століть вітчизняні та зарубіжні дослідники виявляли великий інтерес до злочинів міжнародного характеру та їх впливу на національне кримінальне право. М.Ш. Бассіоні, І.П. Бліщенко, Л.Н. Галенська, Г.В. Ігнатенко, В.М. Кудрявцев, І.І. Карпец, А.В. Наумов, В.П. Панов, Ю.С. Ромашев, О.І. Тунов зробили значні наукові доробки у цій сфері.

Зазвичай дослідники відносять злочини міжнародного характеру до злочинів, що входять до регулювання міжнародного кримінального права. Це обумовлюється тим, що їх протиправність закріплена на міжнародному рівні у конвенціях та інших міжнародно-правових угодах. Поряд зі злочинами міжнародного характеру до сфери регулювання міжнародного кримінального права науковці також традиційно відносять міжнародні злочини. Міжнародні злочини являють собою "особливо небезпечні для людської цивілізації порушення принципів і норм міжнародного права, що мають основоположне значення для забезпечення миру, захисту особистості та життя важливих інтересів міжнародної співдружності в цілому"¹. Загальновизнаними міжнародними злочинами є геноцид, екоцид, злочини проти миру та безпеки людства, військові злочини тощо. Деякі міжнародні злочини, хоча і не являють собою прямої загрози для миру та безпеки людства, але відносяться до міжнародних злочинів за тим критерієм, що вони "шокують свідомість" цивілізованого світу², іншими словами посягають на найвищі моральні цінності світової співдружності. Так, катування, хоча безпосередньо і не посягає на мир та безпеку людства, відноситься за сучасним міжнародним кримінальним правом до міжнародних злочинів.

Незважаючи на велику кількість робіт, які тим чи іншим чином характеризують злочини міжнародного характеру, у науці не вироблено загально-

¹ Панов В.П. Международное уголовное право: Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА – М, 1997. – с. 53.

² International criminal law. Volume I. Crimes. / edited by M. Cherif Bassiouni. – 2nd ed. New York, 1999. – p. 136.

прийнятого терміну для їх позначення. Так, у роботах вчених-криміналістів можна зустріти наступні терміни: "конвенційні злочини", "злочини, що порушують міжнародний правопорядок", "транскордонні злочини", "міжнародні кримінальні злочини", "міжнародні загальнокримінальні злочини", "міжнародно-правові злочини" тощо. Фактично автори говорять про одне і те ж правове явище, але вони часто притримуються різних точок зору відносно визначення, змістовного наповнення та ознак злочинів міжнародного характеру.

В іноземних джерелах термін "злочин міжнародного характеру" зустрічається досить рідко і має дещо інше значення ніж те, що використовується у науковій літературі на пострадянському просторі. В англійських джерелах злочини міжнародного характеру найчастіше називають "злочинами, що викликають міжнародне занепокоєння" (crime of international concern)¹ та "міжнародними деліктами" (international delicts)². Навпроти термін "злочин міжнародного характеру" (crime of international character) у них використовують для позначення всіх злочинів, що регулюються міжнародними конвенціями незалежно від ступеня їх суспільної небезпечності³, тобто для позначення як злочинів міжнародного характеру у розумінні, що використовується у цій статті, так і міжнародних злочинів. Тому, можна зробити висновок, що використання терміну "злочини міжнародного характеру" для позначення діянь, що посягають на різні сфери міжнародного правопорядку, але не відносяться до злочинів проти миру, безпеки людства та найвищих моральних цінностей міжнародної спільноти, не є універсальним для світової науки та має широке розповсюдження тільки на території країн колишнього СРСР.

На пострадянському просторі можна умовно виділити два основні підходи до розуміння злочинів міжнародного характеру. Відповідно до першого вчені визнають самостійне існування злочинів міжнародного характеру. Відповідно до другого злочини міжнародного характеру – це звичайні загальнокримінальні злочини, які отримують міжнародний характер тільки за наявності певних умов.

Дослідники, які підтримують точку зору про існування злочинів міжнародного характеру як самостійної правової категорії, пов'язують їх міжнародний характер з їх міжнародною протиправністю, тобто визнанням у якості злочину на міжнародному рівні. Так, І.І. Карпец вказує, що "спільним для всіх вказаних злочинів [злочинів міжнародного характеру – К.Ю.] є те,

¹ International criminal law: Cases and materials. / Edward M. Wise, Ellen S. Podgor. Lexis publishing, 2000. – p. 5; Crawford J. Current Development: the ILC Adopts a Statute for an International Criminal Court. 89 A.J.L.L. 404, p. 410 (1995).

² International criminal law. Volume I. Crimes. / edited by M. Cherif Bassiouni. – 2nd ed. New York, 1999. – p. 99.

³ Rosenstock R. Remarks. 6 Pace Int'l L. Rev. 83, p. 85 (1994); Keyuan Z. Enforcing the Law of Piracy in the South China Sea. 31 J. Mar. L. & Com. 107, p. 109 (2000).

що вони посягають на міждержавні інтереси, мають міжнародний характер. Інтереси ці, перш за все, визначаються тим, що країни в багатьох випадках вже досягли угод про боротьбу з ними у міжнародному масштабі шляхом укладення різноманітних конвенцій¹. Вказаної точки зору притримуються також Г.В. Ігнатенко і О.І. Тиунів². А.А. Музика і Д.С. Азаров, говорячи про "комп'ютерні" злочини, також вказують, що їх міжнародний характер виражається у тому, що "ці посягання передбачені міжнародно-правовими актами (насамперед, Конвенцією про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р.); відповідальність за їх вчинення настає згідно з національним кримінальним законодавством; різні ознаки їх складів можуть проявлятися у суспільному житті декількох держав одночасно; ці злочини, на відміну від міжнародних, не посягають на мир, суверенітет держав, існування націй"³. Таким чином, відповідно до першого підходу визнання діяння протиправним на міжнародному рівні достатньо для визнання його злочином міжнародного характеру. У цьому випадку міжнародна протиправність стає юридичним вираженням того, що вказані діяння завжди посягають на інтереси декількох країн та порушують певну сферу міжнародного правопорядку.

Представники другого підходу вказують, що злочини міжнародного характеру можуть вважатися такими тільки при наявності певних умов. Наприклад, І.В. Фісенко під злочинами міжнародного характеру розуміє "міжнародно-протиправні діяння (з наявністю іноземного елемента), що порушують чи створюють загрозу розвитку міжнародних відносин"⁴. С.С. Яценко дає співзвучне визначення. Під злочинами міжнародного характеру він розуміє "передбачені міжнародними актами суспільно небезпечні винні діяння, які посягають на міжнародний правопорядок і наносять шкоду чи ставлять у небезпеку заподіяння шкоди мирне співробітництво держав у різних сферах (за своєю природою вони є загально-кримінальними злочинами з "іноземним елементом": вчинюються на території кількох держав, є небезпечними для інтересів кількох держав тощо, наприклад, фальшивомонетництво), реалізуються виключно із застосуванням відповідних норм внутрідержавного кримінального права національними судами"⁵. Ці автори фактично сходяться у тому, що існування злочинів міжнародного характеру як самостійної кримі-

¹ Карпец І.І. Преступления международного характера. - М., 1979. - с. 47.

² Международное право. Учебник для вузов. Ответственные редакторы - проф. Г.В. Игнатенко и проф. О.И. Тиунов. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА - М., 1999. - с. 90.

³ Музика А.А., Азаров Д.С. Законодавство України про кримінальну відповідальність за "комп'ютерні" злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення. / А.А. Музика, Д.С. Азаров. - К.: Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2005. - с. 12-13.

⁴ Фісенко І.В. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве. - Мн.: «Тесей», 2000. - с. 18.

⁵ Яценко С.С. Ніякого покарання без закону (стаття 7 конвенції про захист прав людини і основопних свобод): аспекти реалізації. // Вісник Конституційного Суду України, 2000, № 5. - с. 85.

нально-правової категорії неможливо. На думку І.В. Фісенка, це "злочини, що мають міжнародний характер не за складом, а за обставинами вчинення, тобто злочини, що караються внутрішнім правом, але що мають через конкретні обставини міжнародний характер"¹.

Аналогічної позиції притримується В.Н. Панов, який вважає, що злочини міжнародного характеру, які він називає "кримінальними злочинами міжнародного характеру", "за своєю юридичною природою у переважній більшості можуть бути віднесені до загальнокримінальних злочинів, ускладнених "іноземним елементом"². Сама назва "кримінальний злочин", на нашу думку, є вкрай невдалою, тому що термін "кримінальний" означає "злочинний"³, і таке поєднання є тавтологією. В.Н. Панов умовно поділяє "іноземні елементи" злочинів міжнародного характеру на три групи: 1) пов'язані з суб'єктом злочину (співчасники злочину діють на території різних країн); 2) пов'язані з об'єктом злочинного посягання, який не завжди співпадає з місцем вчинення злочину; 3) пов'язані з об'єктивною стороною злочину, яка закріплена у міжнародних угодах відповідно до їх міжнародної небезпечності та особливих міжнародних обов'язків країн у боротьбі з ними, але, на його думку, "більше нічого іноземного у цих злочинах немає"⁴. На наш погляд, у визначенні В.Н. Панова змішуються формально-юридична характеристика злочинів міжнародного характеру (3) з характеристикою місця вчинення окремих елементів цих злочинів (1, 2). Деякі конвенції у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру дійсно містять певні обмеження щодо їх застосування у випадках, коли злочин вчинено в межах однієї держави, коли потерпілий і гаданий злочинець є громадянами цієї держави, гаданий злочинець перебуває на території цієї держави і ніяка інша держава не має підстав для застосування своєї юрисдикції відповідно до положень цих конвенцій (наприклад, ст. 3 Міжнародної конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом 1998 р., ст. 13 Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників 1979 р.). Але подібні положення стосуються скоріше здійснення державою своєї кримінальної юрисдикції щодо вказаних злочинів, а не їх сутності та юридичного складу. Тому, на нашу думку, визначення В.П. Панова репрезентує тільки окремий випадок злочинів міжнародного характеру і не може вважатися універсальним.

На наш погляд, перший підхід, що визнає самостійне існування злочинів міжнародного характеру безвідносно до випадкових обставин їх вчинення, відповідає суспільній небезпечності цих злочинів в системі міжнародного кримінального та національного кримінального права. Визнання діяння в

¹ Фісенко І.В., Вказана праця. – с. 18.

² Панов В.П. Вказана праця. – с. 68.

³ Василькова Л. З історії становлення терміна «кримінальний». // Підприємство, господарство і право, 2001, № 12. – с. 75.

⁴ Панов В.П. Вказана праця. – с. 68.

якості злочину міжнародного характеру на міжнародному рівні є врахована країнами-учасницями конвенцій підвищена суспільна небезпечність вказаних діянь для світової співдружності, яка виражається у тому, що вони: 1) часто чи завжди (в залежності від виду злочину) виходять за юрисдикцію однієї країни (наприклад, піратство, захоплення повітряних суден та інші незаконні дії, що направлені проти безпеки цивільної авіації), 2) часто є формою міжнародної організованої злочинності (наприклад, незаконне виготовлення та обіг наркотичних засобів та психотропних речовин, відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, торгівля людьми), 3) викликають занепокоєність міжнародної співдружності через їх надзвичайне поширення, загрозу подальшого розповсюдження та підвищену суспільну небезпечність для внутрішнього правопорядку держав (наприклад, тероризм, захоплення заручників). Ці фактори призводять до того, що країни не можуть вести боротьбу з вказаними діяннями самотужки, що передбачає об'єднання їх зусиль у боротьбі з цими злочинами, в тому числі й у формі проведення спільної кримінальної політики. При чому міжнародна криміналізація злочинів міжнародного характеру може відбуватися за наявності одного чи комбінації зазначених факторів.

Для вироблення визначення злочину міжнародного характеру слід також зупинитися на його основних юридичних ознаках. Як вже вказувалося вище, головною визначальною ознакою злочинів міжнародного характеру є їх міжнародна протиправність. Міжнародна протиправність є формально-юридичною ознакою злочинів міжнародного характеру, яка виражається у тому, що склади цих злочинів закріплені у міжнародних конвенціях, які є обов'язковими для імплементації у національне законодавство держав, що беруть у них участь.

Другою, матеріальною ознакою злочинів міжнародного характеру, яка безпосередньо пов'язана з першою, є їх суспільна небезпечність. Вона полягає у тому, що злочини міжнародного характеру спричиняють шкоду чи створюють небезпеку заподіяння шкоди для різних сфер міжнародного правопорядку, економічної, соціальної, політичної тощо в залежності від виду конкретного злочину. Але на відміну від міжнародних злочинів, які також порушують міжнародний правопорядок, злочини міжнародного характеру не посягають на мир та безпеку людства та найвищі моральні цінності світової співдружності, і, відповідно, мають інший характер та нижчу ступінь суспільної небезпечності. Підвищена суспільна небезпечність злочинів міжнародного характеру полягає у тому, що особа своїм діянням наносить шкоду не тільки суспільним відносинам, що охороняються однією країною, де вчиняється діяння, а й певній сфері міжнародного правопорядку, тобто суспільним відносинам, взятими під охорону міжнародною спільнотою.

Третьою ознакою злочинів міжнародного характеру є те, що на відміну від міжнародних злочинів кримінальну відповідальність за вчинення цих

злочинів несуть фізичні, а у деяких країнах і юридичні особи, які діють у власних інтересах чи інтересах третіх осіб. Міжнародні злочини найчастіше розглядаються авторами в зв'язку з діяльністю країн, їх посадових осіб чи в рамках здійснення державної політики, що пояснює масштабність та високий ступінь суспільної небезпечності вказаних злочинів¹. Таким чином, злочини міжнародного характеру вчиняються фізичними, а за законодавством деяких країн також і юридичними особами, які діють задля досягнення особистих протиправних цілей, наприклад, збагачення, погіршення відносин між країнами, залякування населення, привернення уваги до якогось політичного питання.

Відповідно до вказаних аргументів, злочином міжнародного характеру є міжнародно-протиправне діяння, що посягає на певну сферу міжнародного правопорядку, крім злочинних посягань на мир, безпеку людства та найвищі моральні цінності світової спільноти, та вчиняються фізичними (а у деяких країнах і юридичними) особами для досягнення власних протиправних цілей.

Хотілося б зупинитися ще на такій ознаці злочинів міжнародного характеру як карність. Автори часто включають її у визначення злочинів міжнародного характеру, говорячи, що відповідальність за ці злочини настає відповідно до національного права країн². Це положення відповідає механізму, закладеному в сучасних конвенціях у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру. На нашу думку, карність відповідно до національного законодавства країн-учасниць відповідних конвенцій не можна віднести до основних ознак злочинів міжнародного характеру, тому що ці злочини або хоча б деякі з них у близькому майбутньому можуть бути віднесені до юрисдикції органів міжнародної юстиції. Такі пропозиції вже робилися в процесі створення Міжнародного Кримінального Суду³. Зміст злочинів міжнародного характеру не зміниться від їх підсудності національним чи міжнародним органам юстиції, тому пропонуємо розглядати визначення злочинів міжнародного характеру у вищевказаному вигляді.

Україна є учасницею або правопримницею великої кількості конвенцій у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру. Тільки за часи незалежності України було ратифіковано чотири універсальних та три регіональних конвенцій, що містять норми у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру. Результатом цього стало те, що на сьогоднішній день у різних розділах Особливої частини КК України міститься значна кількість складів

¹ Международное право. Учебник для вузов. Ответственные редакторы — проф. Г.В. Игнатенко и проф. О.И. Ткунов. — М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА — М, 1999. — с. 267; International criminal law/ Antonio Cassese. Oxford University Press. New York. 2003. — p. 23.

² Музика А.А., Азаров Д.С. Вказана робота. — с. 12-13; Яценко С.С. Вказана робота. — с. 85.

³ Report of the Preparatory Committee of the Establishment of an International Criminal Court: Draft Statute for the International Criminal Court. UN Doc. A/CONF.183/2/Add.1 (14 April 1998).

злочинів, що відповідно до сучасного міжнародного кримінального права визнаються злочинами міжнародного характеру.

Для українського законодавця ратифікація конвенцій у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру ставить завдання своєчасної та науково обгрунтованої імплементації норм про кримінальну відповідальність за ці злочини до чинного законодавства України шляхом внесення відповідних змін та доповнень. Досвід незалежної України свідчить, що законодавець не завжди вчасно та якісно виконує покладений на нього обов'язок. Так, наприклад, після ратифікації 17 грудня 1997 р. Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом 1990 р. норма, що криміналізувала вказане діяння, була введена тільки після прийняття нового КК України 2001 р. Про виваженість та якість такої імплементації говорить той факт, що у ст. 209 КК України вже у 2003 р. були внесені зміни.

Значна кількість норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення злочинів міжнародного характеру, накладає певні обов'язки на правозастосувача. По-перше, це стосується обов'язку встановлення кримінальної юрисдикції України та притягнення до кримінальної відповідальності за злочини міжнародного характеру, вчинені як на території України, так і за її межами. У випадках вчинення злочинів міжнародного характеру на території України та громадянами України або особами без громадянства, що постійно проживають в Україні, за кордоном здійснення української юрисдикції є загальним правилом, крім винятків зазначених у ст.ст. 6 і 7 КК України. У випадку вчинення злочину міжнародного характеру іноземцями або особами без громадянства, що не проживають постійно в Україні, поза межами України здійснення кримінальної юрисдикції України є скоріше винятком, ніж загальним правилом. Стаття 8 КК України є бланкетною, відсилаючи правозастосувача до міжнародних договорів України. Конвенції у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру часто містять додаткові підстави встановлення Україною своєї кримінальної юрисдикції стосовно цих злочинів, які мають прийматися до уваги у правозастосовній діяльності. По-друге, відповідно до більшості сучасних конвенцій у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру ці злочини вважаються екстрадиційними, і вказані конвенції є правовою підставою для видачі осіб, що вчинили ці злочини, в порядку, встановленому ч. 2 і 3 ст. 10 КК України. У вищевказаних випадках правозастосувач повинен усвідомлювати, що той чи інший склад злочину був введений до кримінального законодавства України відповідно до міжнародних угод, ратифікованих Україною, та є злочином міжнародного характеру. Крім того він повинен вміти тлумачити та застосовувати норми міжнародних конвенцій у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру, оскільки КК України робить пряму відсилку до них у ст.ст. 8 та 10. Це вимагає від особи, яка має застосовувати вказані норми, високого рівня правосвідомості та відповідної фахової підготовки. Тому, на наш погляд, питанням кримінальної відповідальності за вчинення злочинів міжнародного характеру необ-

хідно приділяти більшу увагу під час викладання курсу з кримінального права України.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що міжнародні конвенції у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру відіграють значну роль у формуванні сучасного законодавства України про кримінальну відповідальність та мають безпосередній вплив на правозастосовну діяльність. Комплекс норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення злочинів міжнародного характеру, порядком здійснення кримінальної юрисдикції України щодо цих злочинів та екстрадиції осіб, що їх вчинили, на нашу думку, можна виділити у окремий правовий інститут злочинів міжнародного характеру. На теперішній час інститут злочинів міжнародного характеру у сучасному кримінальному праві України знаходиться на етапі формування, але з наближенням законодавства України до міжнародних стандартів кримінального правосуддя цей інститут отримає подальший розвиток.

Стаття надійшла до редколегії 13.07.2006 р.

Е. В. Губанова

ИЗНАСИЛОВАНИЯ В СИСТЕМЕ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Одним из неотъемлемых прав человека есть право на половую свободу и неприкосновенность. Половые отношения составляют часть интимной, частной жизни мужчины и женщины, и ни в коей мере государству не может и не должно регламентировать эту сферу жизни человека путем запретов и дозволений. Безусловно, общество имеет свою точку зрения на эти отношения, и выражает ее в морально-этических нормах отдельно взятого социума и человечества в целом. Однако любая человеческая формация с давних пор признает аморальным и не допустимым действие, которое понуждает лицо к вступлению в половую связь и в иные сексуальные отношения. Государство становится на защиту данных моральных принципов, признавая принуждение и насилие в области половых отношений противоправным.

Уголовный Кодекс Украины к преступлениям против половой свободы и половой неприкосновенности личности относит и изнасилование. Все половые преступления отличаются от других уголовно наказуемых деяний тем общим для них признаком, который выражается в наиболее опасных формах грубого нарушения прав и свобод личности в области половых отношений. Эти преступления совершаются с целью удовлетворения сексуальных потребностей самого исполнителя или других лиц, они, несмотря на их существенные различия в степени общественной опасности и характере действия, так или иначе, посягают на нормальный уклад половых отношений.

Многие авторы неоднократно занимались разработкой криминологической характеристики половых преступлений и изнасилования в их числе. Проблемы криминологической характеристики и профилактики половых преступлений изучали В.Ф. Зелинский, И.И. Лановенко, П.И. Люблинский, В.С. Минская, А.М. Игнатов и другие ученые. При исследовании этого деяния приходится к выводу, что изнасилование занимает особое место в ряду преступлений, посягающих на половую свободу и неприкосновенность личности, это наиболее опасное из всех половых преступлений, которое характеризуется наибольшей частотой совершения, всегда сопровождается насильем над личностью и зачастую имеет тяжкие последствия для жертвы. При изучении автором материалов уголовных дел по фактам изнасилования установлено, что в 80 % случаев преступником было применено непосредственно физическое насилие. Возможно, такая статистика связана с тем, что при психическом насилии, при угрозе применения насилия, жертва в большинстве случаев не обращается за помощью в медицинские учреждения и реже заявляет о совершении преступления в правоохранительные органы. Поэтому существует необходимость более глубокого криминологического анализа данного преступления не только как полового, но и как насильственного.

То, что изнасилование мы относим к числу насильственных преступлений, является его отличительной чертой по отношению к иным половым преступлениям. Об изнасиловании в системе насильственной преступности говорили многие ученые, среди которых Ю.М. Антонян, А.А. Герцензон, А.Н. Игнатов, Н.Н. Кондрашков, Н.Ф. Кузнецов, Н.С. Лайкин, И.М. Мацкевич, Г.Н. Миньковский, А.В. Наумов, А.Б. Сахаров, М.Д. Шаргородский и другие. Криминологической характеристике изнасилования свойственны многие черты иных насильственных преступлений, однако она имеет и свои особенности, опосредованные сексуальной мотивацией деяния, относящиеся к непосредственному объекту посяательства, способам совершения преступления, к личности насильника и др.¹

Само понятие «насилия» в юридической литературе трактуется не однозначно. Одни авторы распространяют это понятие на все противозаконные насильственные действия, другие – только на применение силы по отношению к личности. В частности нет единства в толковании понятия «психическое насилие»: оно толкуется либо более широко, либо сужается до одной угрозы². Очень часто термин «насилие» заменяется словом «агрессия» либо эти термины употребляются как синонимы. Однако агрессия и насилие

¹ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений (перевод с английского). М., 1979. – С. 237, 240-244; Антонян Ю.М. Психология убийства. М.: 1997. – С. 177-188.

² Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. Под ред. д.ю.н., проф. Шербы С.П. М.: ООО «Юрлитинформ», 2002. – С. 5-10.

не одно и тоже, тем более, если рассматривать эти два явления по отношению к изнасилованию. Как справедливо отмечает Ю.М. Антонян, агрессия присутствует во всех сферах жизни общества¹. Преступное поведение само по себе содержит элементы агрессии. Однако при конструировании законодателем составов преступлений как насильственных, а других составов как ненасильственных, выделяется несколько специальных факторов, присущих насилию, учитываемых законодателем.

Во-первых, состав насильственных преступлений конструируется лишь тогда, когда в качестве объекта преступления выступает личность. Во-вторых, когда объективная сторона насильственного преступления характеризуется либо насильственным действием (бездействием), либо специальным насильственным способом совершения таких деяний². Достаточно полное определение насилия, с учетом характеристик, используемых законодателем, приводит Л.В. Сердюк: "Насилие – это внешнее со стороны других лиц умышленное и противозаконное воздействие на человека (или группу лиц), осуществляемое помимо или против его воли и способное причинить ему органическую, физиологическую или психическую травму, и ограничить свободу его волеизъявления или действий"³. Вышеприведенная характеристика насилия в полной мере относится к действиям, совершаемым виновным при изнасиловании.

Насильственный характер этого преступления заложен законодателем в самой конструкции уголовно-правовой нормы. Одним из необходимых наряду с половым сношением признаков объективной стороны анализируемого состава преступления является физическое насилие или угроза его применения. Насилие выступает в качестве способа подавления решимости и воли потерпевшего к сопротивлению или как средство преодоления сопротивления. Физическое насилие в этих качествах заключается в воздействии той или иной степени на организм или телесную неприкосновенность лица: в нанесении отдельных ударов, побоев, умышленном причинении легкого и средней тяжести вреда здоровью, истязании, удержании, связывании. Речь идет о насилии или угрозе применения только насилия, а не какой-либо иной угрозе. Для наличия рассматриваемого признака не имеет значения, имело ли физическое насилие своим последствием фактическое причинение вреда здоровью потерпевшего или таковой результат отсутствовал, например, при удержании, связывании, побоях.

¹ Антонян Ю.М. Психология убийства. М.: 1997. – С. 9.

² Насильственная преступность. Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.В. Наумова. – М.: Издательство "Спартак", 1997. – С. 60

³ Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. Под ред. д.ю.н., проф. Щербя С.П. М.: ООО "Юрлитинформ", 2002. – С. 5-10.

Если физическое насилие является элементом состава изнасилования, нанесение побоев (ст. 126 УК), причинение легкого (ст. 125 УК) или средней тяжести (ст. 122 УК) телесного повреждения дополнительной квалификации не требуют¹. Физическим насилием в судебной практике признается не только воздействие на тело потерпевшего, но и внешнее воздействие на внутренние органы, например при принудительной даче наркотических средств. В таких случаях применение физического насилия является способом приведения потерпевшего в беспомощное состояние, и поэтому следует считать, что совершается изнасилование с применением физического насилия и с использованием беспомощного состояния потерпевшего.

Итак, если говорить о насилии как о средстве совершения изнасилования, то не обходимо наличие ряда признаков:

Во-первых, по последовательности действий изнасилование всегда предшествует половому сношению, т.е. применяется до начала полового сношения. В диспозиции ст. 152 УК говорится о половом сношении с применением физического насилия, т.е. о совпадающих во времени действиях.

Во-вторых, насилие находится в причинной связи с совершением полового акта. Оно должно быть направлено на подавление воли потерпевшего к сопротивлению или на преодоление сопротивления к совершению с ним полового акта.

В-третьих, степень интенсивности насилия или угрозы его применения должна быть достаточной, что бы сломить или подавить сопротивление потерпевшей, притом сопротивления действительного, а не притворного.

Присутствие таких признаков позволяет говорить о единстве насилия и полового сношения, что необходимо при квалификации деяния как изнасилования.

Изнасилование "роднит" с иными насильственными преступлениями и его последствия. Насильственные преступления наносят огромный, часто непоправимый ущерб обществу, людям. Причем это касается не только таких опасных преступлений, как убийство, или, скажем, разбон, но и, в не меньшей мере, изнасилования. Причем изнасилования по степени общественной опасности и тяжести причиняемых последствий превосходят многие другие криминальные проявления². Порой последствия изнасилования, пишет Генри Бах, бывают гораздо страшнее, чем само это преступление. Даже некоторые убийства, по мнению Генри Баха, воспринимаются "спокойнее" изнасилования, если иметь в виду самоубийство изнасилованных, их тяжкие

¹ Постановка Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4 „ Про судову практику по справам про звальтування та інших статтях злочинів”// Постановки Пленуму Верховного Суду України (1972-2004), офіційне видання, Т. 2, К.: 2004 – С. 48.

² Бородин С.В., Побегайло Э.Ф. Характеристика преступлений против личности. М., 1982. – С. 9-10.

психические заболевания как следствия пережитого насилия¹. Г.И. Шнайдер приходит к выводу, что "с изнасилованием связаны не только телесные и психические травмы для жертвы, но и социальные трудности в браке, семье, в отношениях с соседями, в трудовом коллективе, что может приводить и к расторжению брака и даже к самоубийству"². И. Анденес говорит о сексуальном убийце; это — особый тип насильника, последствия его изнасилования всегда сопровождаются жестокостью, особой жестокостью, что нередко приводит к смерти потерпевшей³. Последствия изнасилований самые различные, пишет С.И. Абдулаев. По мнению С.И. Абдулаева, на последствия всегда должна быть особая уголовно-правовая реакция⁴.

В один ряд изнасилование с иными насильственными преступлениями ставит и личность насильника. Субъекту изнасилования присущи признаки лиц антисоциальной направленности, выражающиеся в агрессивнонеуважительном отношении к людям, их жизни, чести и достоинству. Лица, совершающие изнасилования, действуют по стереотипам агрессивнонасиловательного поведения. Особенность же тех лиц, кто совершает изнасилование, заключается, видимо, в том, что для них характерно специфическое поведение, связанное с отношением к лицу иного пола, оно отличается от всех других видов преступного поведения.

Итак, многое, что касается насильственных преступлений, относится и к изнасилованию. Отсюда и соответствующая схожесть криминологической характеристики. Этим и продиктована необходимость изучения изнасилования в системе насильственных посягательств, и учет насильственного характера данного преступления при выработке мер его профилактики.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2006 р.

А.М. Бабенко

ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 310 КК УКРАЇНИ "НЕЗАКОННИЙ ПОСІВ АБО ВИРОЩУВАННЯ СНОТВОРНОГО МАКУ ЧИ КОНОПЕЛЬ"

В останні часи в Україні відбувається поширення вживання наркотичних засобів рослинного походження. Така ситуація з одного боку зумовлена

¹ Бах Генри. Криминологические исследования преступлений и контроль за преступностью (перевод с немецкого). Л., 1981. - С.40-41.

² Шнайдер Г.И. Криминология (перевод с немецкого). - М. - 1994. - С. 355.

³ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений (перевод с английского). М., 1979. - С. 43.

⁴ Абдулаев С.И. Уголовно-правовые проблемы изнасилования и его последствия. Автореферат кандидатской диссертации. - Л. - 1986. - С. 12.

погіршенням соціально-економічного становища країни, з іншого збільшенням обсягів незаконного культивування наркотиковмісних рослин. Наявність в Україні великої неконтрольованої державою сировинної бази наркотичних засобів рослинного походження зумовлює актуальність пошуку шляхів удосконалення боротьби з цим явищем. Одним із шляхів такої боротьби є протидія злочинам кримінально-правовими заходами. У повсякденній діяльності органів внутрішніх справ та в теорії кримінального права часто виникають питання щодо проблем кваліфікації злочинів, зокрема визначення об'єкта незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель. У зв'язку з цим, мета нашої статті полягає в тому, щоб запропонувати деякі нові теоретичні та практичні підходи до розв'язання цієї проблеми.

У переліку елементів складу злочину об'єкт злочину посідає чільне місце. Питання об'єкта злочину є одним з головних як у теорії кримінального права, так і у практичній діяльності. Саме об'єкт злочину має значення для визначення поняття злочину, впливає на зміст його об'єктивних та суб'єктивних ознак, дозволяє з'ясувати його соціальну та юридичну суть, суспільну небезпечність, дає змогу відмежувати один злочин від інших, сприяє вірній кваліфікації дій.

Початковими вчення про об'єкт злочину виступають такі відомі теоретики криміналісти як А.А. Піонтковський, Я.М. Брайнін, Б.С. Никифоров, В.К. Глистин, А.В. Кузнецов, В.М. Кудрявцев та ін. Їх погляди проаналізовані, розвинені та збагачені у роботах М.Й. Коржанського¹, В.Я. Тація² та ін.

Окремі аспекти об'єкта незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель досліджували відомі радянські, російські та українські науковці О.В. Колесник, М.М. Кадіров, В.М. Смітінко, А.А. Музика, Н.А. Мірошніченко, М.І. Мельник, М.І. Хавронюк, С.В. Фесенко, Р.М. Павленко та інші, однак остаточного розв'язання ця проблема не набула, і деякі положення залишаються дискусійними.

У юридичній літературі об'єктом злочину вважають суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність³. У зв'язку з цим положенням вирішується багато докорінних питань теорії об'єкта злочину стосовно самої його суті, змісту, структури суспільних відносин як об'єкта будь-якого злочину. За вказаною концепцією об'єкти злочинних посягань піддаються тріступеневій класифікації "по вертикалі" (загальний, родовий (видовий) і непосредний). Ця класифікація цілком відповідає потребам

¹ Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.

² Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків, УкрЮА, 1994. – С. 3-12.

³ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. виш. Закладів освіти / М.І.Бажанов, Ю.В.Баулін, В.І.Борисов та ін.; За ред. професорів М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 90.

практики, дуже логічна, ґрунтується на співвідношенні філософських категорій "загального", "особливого" і "окремого".

Широко відома також і класифікація безпосередніх об'єктів злочинів "за горизонталлю". Сутність цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виокремлюють основний (головний) і додатковий об'єкти. Необхідність такої класифікації виникає тоді, коли один і той же злочин одночасно завдає шкоди кільком суспільним відносинам.

Загальним об'єктом злочину визнається вся сукупність суспільних відносин, які знаходяться під охороною кримінального закону¹.

В теорії кримінального права родовий об'єкт злочину – це певне коло тотожних або однорідних суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. Родовий об'єкт злочину є підставою побудови Особливої частини КК, бо дає можливість здійснити класифікацію всіх злочинів і кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за їхнє вчинення. У зв'язку з цим є справедливим твердження В.Я. Тація, що "саме цю властивість було взято за основу при побудові Особливої частини нині діючих Кримінальних кодексів, що дозволило законодавцю в цілому правильно об'єднати в межах однієї глави КК норми, де передбачається відповідальність за посягання на тотожні чи однорідні суспільні відносини"².

Розміщення кримінальної норми в тому або іншому розділі свідчить про родовий об'єкт злочину, про пріоритет захисту державою тих чи інших відносин.

Вибірковий порівняльний аналіз законодавства закордонних держав свідчить, що у КК багатьох іноземних країн міститься відповідальність за незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель. Але підходи щодо об'єкта цього злочину є не однакові. Так, за побудовою КК Республіки Казахстан³, Російської Федерації⁴ та Іспанії⁵ родовим об'єктом посягання незаконного культивування наркотичних рослин є здоров'я населення. А от у КК Китаю⁶ відповідальність за незаконне культивування наркотиковмісних рослин (ст. 351) міститься у гл. 6 "Злочини проти громадського порядку та порядку управління" у КК Латвійської республіки аналогічна відповідальність міститься у гл. XX "Злочинні діяння проти суспільної безпеки і суспільного порядку." (ст. 256)⁷.

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. виш. Закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 97-98.

² Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Науч. посібник. – Харків, УкрІОА, 1994. – С. 6-7.

³ Уголовный кодекс Республики Казахстан. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 289-292.

⁴ Уголовный кодекс Российской Федерации. – СПб.: «Литера», 1998. – С. 114-116.

⁵ Уголовный кодекс Испании. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 116-117.

⁶ Уголовный кодекс Китайской Народной Республики. – Спб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 303.

⁷ Уголовный кодекс Латвийской республики. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 222-245.

У законодавстві інших країн СНД відсутній чіткий розподіл злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів за родовим об'єктом. Під час побудови КК Азербайджанської Республіки, законодавець передбачив відповідальність за наркотичні злочини (в тому числі і за незаконне культивування наркотиковмісних рослин) статтями 234 – 241 глави 26 "Злочини пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин" яку помістив у розділ X "Злочини проти суспільної безпеки і суспільного порядку"¹.

Аналогічно КК Франції (1992 р.) передбачає відповідальність за злочинні дії з наркотиками у статтях з 222-34 по 222-51 відділу IV "Про незаконну торгівлю наркотиками" глави II "Про посягання на фізичну недоторканість особи" розділу II "Про посягання на людську особу" Книги Другої "Про злочини та проступки проти особи"². Таким чином, у Кримінальних кодексах інших країн по-різному вирішується питання родового об'єкта злочинів в сфері незаконного обігу наркотиків, в тому числі і незаконного культивування наркотиковмісних рослин.

Глава X Кримінального кодексу України 1960 р. містила відповідальність за три групи злочинів, одна з яких це дії пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів мала своїм родовим об'єктом народне здоров'я.

У радянській науковій літературі довгі часи питання об'єкта посягання незаконного посіву або вирощування сніткового маку чи конопель були дискусійними. Остаточо це питання не вирішене і у сучасній юридичній думці. О.В. Колесник у аспекті кримінального законодавства 1960 р. пише, що встановлені у суспільстві правила з метою заборони виготовлення і розповсюдження наркотичних засобів регулюють суспільні відносини, які входять у систему "суспільного порядку", вона стверджувала, що посів та вирощування рослин, які містять наркотичні речовини порушують вказані відносини і спричиняють шкоду суспільному порядку³. Її критикував М.М. Кадиров, якій вказував на необхідність чіткого визначення природи охоронюваних відносин виходячи з їх поняття, і ціннісної спрямованості охоронюваних благ, на його думку основним безпосереднім об'єктом цього злочину є здоров'я населення, дослідником не проводиться розмежування між родовим і безпосереднім об'єктом⁴.

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 325.

² Уголовный кодекс Франции. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 650.

³ Колесник О.В. Уголовно-правовые меры борьбы с наркоманией в СССР: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1978. – С.11-12.

⁴ Кадиров В.В. Уголовная ответственность за посев и выращивание наркотикосодержащих растений. МВД СССР Ташкентская Высшая школа 1987. – С. 17.

Н.А. Мірошніченко та А.А. Музика (у рамках кодексу 1960 р.) під час дослідження питання об'єкта злочинів, які пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів розкрили механізм завдання шкоди наркотичними злочинцями, у результаті чого дійшли висновку, що більшістю з них, в тому числі і незаконними діями з наркотиковмісними рослинами завдається шкода саме здоров'ю населення, яке виступає родовим об'єктом цих злочинів. Як на основний безпосередній об'єкт вони вказують на певну сферу охорони народного здоров'я. Автори звертають увагу на можливу наявність додаткових безпосередніх об'єктів у злочинах які пов'язані з посяганням на здоров'я населення¹.

Безумовно, незаконне культивування наркотиковмісних рослин, як складова система злочинного наркотичного обігу здійснює прямий вплив на родовий об'єкт - "здоров'я населення", і більше того, воно є однією з першопричин розповсюдження небезпечної хвороби наркоманії. Вдалою з цього приводу є думка Ю.А. Демідова, який вважає, що охорона життя та здоров'я населення здійснюється кримінальним правом ще на дальніх підступах, коли злочинні посягання не тільки не направлені на життя та здоров'я, але і не ставлять їх у безпосередню небезпеку, хоча здійснюють умови виникнення цієї небезпеки серед таких злочинів як ст. 223-225 КК РФСР. Таку позицію підтримує і К.М. Курманов, який підкреслює, що особливості впливу предмета злочину на об'єкт є те, що вони розмежовані у часі, і законодавець введенням заборони на культивування наркотиковмісних рослин здоров'я населення захищає заздалегідь².

Кримінальний кодекс 2001 р., на відміну від попереднього, містить самостійний розділ XIII "Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення". Ця назва викликає непорозуміння, а саме в тому, що є родовим об'єктом цих злочинів - "Сфера обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів", чи вони мають своїм родовим об'єктом "здоров'я населення", ця позиція не є чітко визначеною, оскільки законодавець самостійно вказує ще й на "інші злочини проти здоров'я населення". С.В.Фесенко, наприклад не звертає уваги на "... в сфері обігу наркотичних засобів, ..." , а веде мову виключно про злочини проти здоров'я населення³, між тим така позиція не ґрунтується на сучасній редакції назви розділу XIII. Ця назва потребує уточнення і тим самим конкретизації родового об'єкта злочинів які в ньому містяться. Безумовно, родовим об'єктом

¹ Мірошніченко Н.А., Музика А.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. - К.; Одесса: Вища шк. Головное изд-во, 1988. - С. 43-44.

² Курманов К.М. Наркомания: Уголовно правовые и криминологические проблемы. / Отв. Ред. Голубева Л.М.: АН Кирг ССР, ин-т философии и права - Ф. 1989. - С. 53.

³ Фесенко С.В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони. Монографія. - К.: Атіва, 2004. - С.87-101.

цих злочинів потрібно розглядати саме здоров'я населення. Розділ XIII може мати таку назву: "Злочини проти здоров'я населення які скоюються в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, та інші злочини проти здоров'я населення." Якщо виходити з того, що злочини (в тому числі і ст. 310 КК України) які вчиняються в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів уявляють потенційну загрозу здоров'ю великої кількості осіб, то уявляє інтерес визначення поняття здоров'я населення як об'єкта кримінально-правового захисту.

У сучасній юридичній літературі існує низка визначень поняття "здоров'я населення". А.А.Музика розуміє народне здоров'я як суспільні відносини, що регулюються відповідними правилами та забезпечують сприятливі умови для нормального функціонування і життєдіяльності людського організму. Умовами нормального функціонування та життєдіяльності організму людини є забезпечена суспільством і охоронювана державою можливість перебувати в живому стані, відчувати радість живого, здорового буття¹. Схоже, але більш широке визначення наводить Е.Г.Гасанов, який вказує на охорону як фізичного, так і духовного (психічного) здоров'я багатьох індивідів, дослідник об'єднує цих індивідів територіальними ознаками (однією місцевістю, регіоном і т.д.)². Наведені поняття викликають деякі непорозуміння. Так, у першому визначенні, на наш погляд, ототожнюються здоров'я особи зі здоров'ям багатьох осіб, між тим ці категорії не є рівнозначними і можуть бути самостійними об'єктами кримінального захисту. Як із першого так і з другого визначення не зрозуміло чи підлягає захисту здоров'я осіб які тимчасово перебувають на території країни. Більш переконливим, на наш погляд, є визначення здоров'я населення наведене Є.В. Фесенком, який під останнім розуміє фактичний або максимально досяжний в Україні стан організму людей, що в ній проживають чи перебувають, необхідний для забезпечення їх біологічного існування, здатності до активного тривалого життя і відтворення здорового людського покоління³. Дослідник у поняття "здоров'я населення" вкладає крім медичних, ще й соціальні характеристики, охоплює не тільки фактичний стан функціонування організму людей, а й бажаний його рівень, розглядає його в контексті певного часу.

Викликає науковий інтерес дослідження безпосереднього об'єкта злочину передбаченого ст. 310 КК України.

¹ Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – С.32.

² Гасанов Е.Г. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками (антинаркотизм). – О.: Астропринт, 1998. – С. 140.

³ Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони. Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 92.

А.А. Музика звертає увагу на неприпустимість ототожнення родового і безпосереднього об'єкта злочинів. Він справедливо зазначає, що безпосередній об'єкт конкретизує ті суспільні відносини, яким завдається шкода вчинення певного злочину, і вказує на відмінність конкретного посягання у порівнянні з будь-яким іншим злочином¹. Вчений висловлює думку, що найголовнішим об'єднучим началом "наркотичних" злочинів в одну групу є їх здатність завдавати однорідну шкоду у вигляді поширення наркоманії і токсикоманії (виділено автором) шляхом незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Далі дослідник дійшов висновку, що далеко не всі злочини, які є елементами незаконного обігу наркотичних засобів, безпосередньо посягають на народне здоров'я, він висловив думку, що злочин передбачений ст. 229-3 (КК України 1960 р.) має додатковий безпосередній об'єкт – це державна монополія на культивування наркотиковмісних рослин². З цього приводу не викликає сумніву що незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель є однією із складових незаконного обігу наркотиків і тому ці злочини здатні завдавати шкоди здоров'ю населення, між тим, виникає питання стосовно того, що є безпосереднім об'єктом злочину. Наприклад В.Б. Харченко і Б.Ф. Перекрестов у аспекті КК України 2001 р. у якості безпосереднього об'єкта незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель називають здоров'я населення³. При такому підході дослідники не розмежовують родовий об'єкт злочину з безпосереднім. Між тим, як свідчить практика, незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель не завжди становить пряму небезпеку здоров'ю населення. Так, у разі якщо особа незаконно культивує наркотиковмісні рослини без мети збуту, а у харчових або промислових цілях, при цьому шляхом конспірації та охорони прийняті всі заходи щодо виключення можливостей потрапляння наркотичної сировини у злочинний наркообіг, то безпосередньому об'єкту "здоров'ю населення" шкода може не завдатися. Наркотична сировина може потрапити у незаконний обіг, а може й ні, у останньому випадку об'єкт лише ставиться у небезпеку. Отже, звертає на себе увагу те, що перше ніж створиться загроза здоров'ю населення завжди спочатку порушується встановлена державою заборона на культивування наркотиковмісних рослин таких як снотворний мак чи конопель без відповідного дозволу, і це варто розглядати як безпосередній об'єкт незаконного культивування наркотиковмісних рослин. Відносно цього питання існують різні підходи, однак остаточного вирішення воно не набуло.

¹ Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – С. 39-44.

² Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – С. 36.

³ Харченко В.Б., Перекрестов Б.Ф. Уголовное право Украины. Особенная часть: новое законодательство в вопросах и ответах. Конспект лекций. – Харьков: Скорпион, 2001. – С. 201.

Так, О.П. Литвин у якості безпосереднього об'єкта незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель називає захист інтересів держави, які забезпечують виконання заборони на вирощування снотворного маку або конопель, а також культур, з яких виготовляються наркотичні засоби (опій, гашиш) (стаття 229-3 КК 1960 р.)¹. Така позиція є близькою до нашої, між тим є занадто широкою у зв'язку з тим, що автор поширює заборону ще й на "інші культури", тоді як в законі ні про які інші культури мови не йдеться.

А.В. Савченко, В.І. Осадчий та В.В. Бульба вказують, що безпосереднім об'єктом злочину передбаченого ст. 310 КК слід вважати встановлений порядок поводження з предметами, що можуть бути сировиною чи технологічними компонентами для виготовлення (виробництва) наркотичних засобів або психотропних речовин².

Така позиція є дуже слушною, але викликає деякі зауваження. По-перше, безпосередній об'єкт незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель не конкретизується за власно притаманними особливостями предмета злочину, по-друге, за такого підходу припускається ототожнення з поводженням з предметами які можуть бути сировиною чи технологічними компонентами для виготовлення (виробництва) наркотичних засобів або психотропних речовин, наприклад, синтетичного походження.

Схоже визначення, але з конкретизацією предмета злочину надає Є.В. Фесенко, який пише, що особливістю безпосереднього об'єкта злочину передбаченого ст. 310 КК України є те, що крім цінностей, які характерні для видового об'єкта, він посягає "на встановлений порядок поводження з такими наркотичними рослинами, як опійний або олійний мак, індійські чи іншого сорту коноплі тощо"³. Між тим, поводження може включати в себе незаконну діяльність із маковою соломомою або з відокремленими від кореня рослинними, за яку передбачена відповідальність ст. 307, 309 КК України, більше того, за класифікацією самого ж Фесенка Є.В. злочини передбачені ст. 310, 311, 312 КК України об'єднуються видовою ознакою (посяганням на встановлений порядок поводження з предметами, що можуть бути сировиною чи технологічними компонентами для виготовлення (виробництва) наркотичних засобів або психотропних речовин) і відносяться до однієї видової групи⁴. Виникає питання яким чином відрізняються між собою злочини

¹ Литвин О.П. Кримінально-правова охорона громадської безпеки і народного здоров'я : Автореф. дис... доктора юрид. наук. – К., 1999. – С.46.

² Савченко А.В. Міжнародні та національні питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів: Навч. посібник / А.В. Савченко, В.І. Осадчий, В.В. Бульба – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2004. – С. 65.

³ Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони. Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 223.

⁴ Фесенко Є.В. Кримінально-правовий захист здоров'я населення (коментар законодавства та судової практики). К.: Істина, 2001. – С. 19-23.

передбачені ст. 310, 311, 312 КК України саме за безпосереднім об'єктом. Більш конкретизованим визначенням безпосереднього об'єкта злочину передбаченого ст. 310 КК України, на наш погляд, слід вважати порядок виконання встановленої державою заборони на культивування снітворного маку чи конопель без відповідного дозволу. Такий підхід дозволяє більш чітко відмежовувати незаконний посів або вирощування снітворного маку чи конопель за безпосереднім об'єктом від інших злочинів пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Таким, чином, під час вирішення проблеми визначення об'єкта злочину, вважаємо, що запропоновані поняття родового та безпосереднього об'єктів незаконного посіву або вирощування снітворного маку чи конопель дають змогу надалі більш чітко відмежовувати вказаний склад злочину від інших та вірно його кваліфікувати.

Стаття надійшла до редколегії 19.07.2006 р.

М.Ю. Черкова

ІНСТИТУТ ЗМІНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ: ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КПК УКРАЇНИ

В світлі положень Конституції України, які визнають людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а також ставлять в основу проблему забезпечення реалізації прав громадян, особливий інтерес в кримінально-процесуальній діяльності викликають інститути притягнення особи як обвинуваченого та зміни обвинувачення у їх тісному взаємозв'язку. Проблема вдосконалення процедури зміни обвинувачення в аспекті реформ сьогодення уявляється особливо актуальною, зважаючи на те, що з моменту прийняття діючого Кримінально-процесуального кодексу України в 1961 році до статей, що регулюють питання зміни обвинувачення, не внесено жодних змін, крім надання в 2001 році прокурору права змінювати обвинувачення в суді в бік його обтяження.

Вирішення проблем, пов'язаних з інститутом зміни обвинувачення в кримінально-процесуальному праві України, має велике значення для правильного застосування норм права в практичній діяльності слідчих, прокурорів, адвокатів і суддів, а також є однією з важливих гарантій забезпечення швидкості кримінального судочинства, захисту прав та законних інтересів учасників процесу. З метою вирішення окремих питань правового регулювання процедури зміни обвинувачення на досудових стадіях кримінального процесу і в суді першої інстанції вважаємо за необхідне внесення змін і доповнень у відповідні положення діючого КПК України.

Слід зазначити, що кримінально-процесуальний закон не містить чіткої вказівки на строки, у які після порушення кримінальної справи особа повинна бути притягнута як обвинувачений, за виключенням обрання запобіжного заходу до пред'явлення обвинувачення. А ці строки, крім максимально допустимих для провадження досудового слідства, встановити неможливо, оскільки у кожній конкретній справі питання про коло необхідних слідчих дій вирішувється по-різному. Тому, на наш погляд, слід доповнити ст. 131 КПК України вказівкою, які саме обставини скоєного злочину повинні бути доведені в першу чергу для своєчасного пред'явлення обвинувачення, з урахуванням положень ст. 64 КПК України про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі. Крім того, необхідно ввести норму про те, що у випадках, коли за наявності достатніх доказів вчинення особою злочину обвинувачення своєчасно не пред'являється, а слідчі дії проводяться з особою як зі свідком, результати цих слідчих дій не повинні мати юридичної сили і прийматися до уваги в суді. Узаконити зазначену норму слід шляхом доповнення ст. 82 КПК України "Протоколи слідчих і судових дій та інші носії інформації щодо цих дій" частиною 2, яку викласти в наступній редакції: *"...Не можуть визнаватися джерелом доказів і прийматися до уваги в суді протоколи слідчих дій у випадках, коли за наявності достатніх доказів вчинення певною особою злочину, ці слідчі дії проводилися за участі даної особи в статусі свідка"*.

В постанові про притягнення як обвинуваченого необхідно відобразити підстави для прийняття цього рішення. Воно повинно базуватися не на простій сукупності доказів, а на їх системі, під якою розуміється внутрішня несуперечність множинності взаємопов'язаних суперечностей, оскільки наявність лише окремих доказів, не узгоджених між собою, ускладнює прийняття рішення про притягнення як обвинуваченого. Достатніми доказами для притягнення особи як обвинуваченого слід розуміти вірогідні відомості, зібрані, перевірені і оцінені слідчим у встановленому законом порядку, які в своїй сукупності приводять до єдиного висновку на даний момент розслідування про те, що певна особа вчинила злочин і не підлягає звільненню від кримінальної відповідальності за нього. З урахуванням викладеного України пропонуємо наступну редакцію ст. 131 КПК:

"Стаття 131. Підстава притягнення як обвинуваченого

За наявності системи достовірних доказів, зібраних і перевірених в установленому законом порядку, які приводять до висновку на даний момент розслідування про те, що певна особа вчинила злочин, передбачений Кримінальним кодексом, і не підлягає звільненню від відповідальності за нього, слідчий вносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого".

Система підстав зміни обвинувачення повинна базуватися на обсязі ті змісті (фабулі) обвинувачення, на підставі цих критеріїв всі підстави зміни

обвинувачення в ході розслідування справи можна об'єднати в такі групи: а) підстави, що тягнуть збільшення обсягу обвинувачення; б) підстави, що тягнуть зменшення обсягу обвинувачення; в) підстави зміни суті (формули) обвинувачення.

Якщо в ході досудового слідства виникає необхідність змінити або доповнити обвинувачення, слідчий зобов'язаний ще раз пред'явити особі обвинувачення. Щоб уникнути невизначеності через наявність в одній справі кількох різних постанов про притягнення як обвинуваченого, в текст нової постанови про притягнення як обвинуваченого слід внести пункт, згідно з яким з моменту винесення постанови про нове обвинувачення постановою про попереднє обвинувачення скасовується.

В частині 1 статті 141 КПК України законодавець фактично називає два види модифікації обвинувачення, які можуть бути здійснені слідчим: його зміна та доповнення. Слід вважати, що доповнення обвинувачення не є самостійним процесуальним інститутом, а є різновидом зміни обвинувачення. Загальне поняття "зміна обвинувачення" повинно охоплювати всі різновиди, а саме: його доповнення, зменшення та зміну сутності. Тому з метою однозначного розуміння таких випадків модифікації обвинувачення пропонується в статті 141 КПК України термін "доповнення обвинувачення" замінити терміном "зміна обсягу обвинувачення в бік його збільшення".

З метою правильного застосування статті 141 КПК України та дотримання однакової процесуальної процедури зміни обсягу обвинувачення в бік його збільшення, стаття 141 КПК України має бути конкретизована і доповнена наступними положеннями: "...За необхідності змінити обвинувачення слідчий вносить нову постанову про притягнення як обвинуваченого.

Нове обвинувачення пред'являється слідчим з *обов'язковим* виконанням вимог, встановлених статтями 131, 132, 133, 140 і 143 цього Кодексу", тобто роз'яснюються обвинуваченому його права, проводиться допит обвинуваченого та інші передбачені законом дії.

Проблеми щодо зменшення обсягу обвинувачення пов'язані здебільшого з процесуальним оформленням даного рішення слідчого та порядком його реалізації. Підстави зменшення обсягу обвинувачення повинні міститися в тексті статті 141 КПК України, бо їх знання сприяє розумінню сутності такого різновиду зміни обвинувачення, як зменшення його обсягу, та дозволяє чітко відокремити обставини зменшення обсягу обвинувачення від обставин, що виключають провадження розслідування у справі.

Неправильною є пропозиція при зменшенні обсягу обвинувачення зазначати нову кваліфікацію обвинувачення безпосередньо в обвинувальному висновку, або повідомляти обвинуваченому про закриття справи в частині обвинувачення і про підстави цього без повторного пред'явлення обвинува-

чення¹. Аналіз законодавства і тенденцій розвитку практики захисту прав людини приводить до переконання, що зміна обвинувачення у випадку зменшення його обсягу повинна відбуватися тільки шляхом винесення нової постанови про притягнення як обвинуваченого, та постанови про закриття справи в частині обвинувачення, яка не підтвердилася. Саме так обвинувачений дізнається про зменшення обсягу обвинувачення, у чому його зрештою обвинувачують, у чому вже не обвинувачують, і під час допиту висловлює своє ставлення до нового, зменшеного обвинувачення. Це єдино правильний процесуальний порядок, за якого рішення про зменшення обвинувачення знаходить відображення в офіційних, регламентованих законом документах, які мають юридичне значення.

Складним є питання стосовно процесуального порядку зміни сутності обвинувачення (коли відбувається заміна статті первинного обвинувачення на іншу, а також змінюється його фабула), в тому числі і щодо закриття справи за первинно пред'явленим обвинуваченням у випадках, коли змінюється кваліфікація злочину на статтю, що передбачає більш тяжке покарання. Є підстави вважати, що оскільки при зміні сутності обвинувачення жоден момент обвинувачення не відпадає, воно продовжує існувати в попередньому і повному обсязі, а лише отримує іншу юридичну кваліфікацію, то постанову про закриття справи за первинною редакцією обвинувачення вносити не треба, що повинно бути прямо зазначено в законі. Винесення нової постанови про притягнення як обвинуваченого і пред'явлення її з дотриманням ст. 131, 132, 133 та 140 КПК України залишиться єдино правильним варіантом такої зміни обвинувачення.

При цьому нова постанова про притягнення як обвинуваченого повинна вноситися не в доповнення до попередніх постанов, а взаємінніше пред'явленого обвинувачення, а вперше винесена постанова, залишаючись в матеріалах справи, втрачає свою силу, про що вказується в новій постанові про притягнення як обвинуваченого.

В науковій літературі пропонуються шляхи вдосконалення кримінально-процесуального законодавства через впровадження процедурної економії, зокрема обґрунтовується введення так званого "спрощеного порядку зміни обвинувачення", який передбачав би винесення "спеціальної" постанови, яку необхідно подати обвинуваченому в найкоротший термін, а також відмову від допиту обвинуваченого².

¹ Бажаков М.И. Изменение обвинения в Советском уголовном процессе. - М.: Госюриздат, 1954. - С.13; Уголовный процесс / Под ред. И.Л. Петрухина. - М., 2001. - С. 260; Коваленко С.Г. Кримінальний процес України. Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - С. 372.

² Блиннов В.М. Изменение обвинения следователем // Соц. законность. - 1966. - №4. - С. 20; Фаткуллин Ф.Н., Зинатуллин З.З., Аврах Я.С. Обвинение и защита по уголовным делам. - Казань, 1976. - С. 93; Кариева Л.М. Привлечение в качестве обвиняемого. - М.: Госюриздат, 1962. - С. 61-64; Кариева Л.М., Статкус В.Ф. Предъявление обвинения. - М., 1973. - С. 56-57.

Хибність такої позиції полягає в тому, що будь-яка постанова за змістом повинна містити відомості про причини зміни обвинувачення, фактулу і формулу нового обвинувачення, пункт про скасування первинної постанови і статтю та її частину останнього інкримінованого діяння, інакше буде грубо порушене право обвинуваченого на захист. Так само хибною по суті є відмова від допиту, адже якщо не допитати особу, що притягується до кримінальної відповідальності, з приводу змісту зміненого обвинувачення, то буде мати місце істотне порушення її права на захист, а також інших прав (знати конкретні обвинувачення, подавати докази, заявляти клопотання, подавати скарги на дії і рішення особи, що проводить дзнання, слідчого, прокурора, суду).

Значимо, що постанова про притягнення як обвинуваченого в різних випадках зміни обвинувачення може мати неоднакову форму. По-перше, якщо доказова база залишається попередньою, а підстави обвинувачення вимагають іншої кримінально-правової кваліфікації, в мотивувальній частині нової постанови про притягнення як обвинуваченого наводяться підстави для скасування першої кваліфікації і прийняття нової; в резолютивній частині пунктом першим пред'являється обвинувачення за новою кваліфікацією і пунктом другим, скасовується перша постанова щодо кваліфікації злочину. По-друге, якщо після пред'явлення першого обвинувачення виявилися нові обставини щодо певних інкримінованих епізодів та ролі окремих співучасників (поява нових фактів або іспітввердження інших), хоча кваліфікація делікту залишається у межах тієї ж статті і її частини, мотивувальна частина формулюється з урахуванням змін у обсязі обвинувачення, а в резолютивній частині пунктом першим закривається кримінальна справа стосовно певних осіб або епізодів за відсутністю події чи складу злочину і пунктом другим підтверджується попередня кваліфікація¹.

У всіх випадках неодмінно повинен бути допит обвинуваченого, бо і за погіршення його становища в результаті зміни обвинувачення, так і в разі його покращення обвинуваченому необхідно розібратися в сутності нового обвинувачення і підставах для його зміни. Повторне роз'яснення прав обвинуваченого слугує підтвердженням того, що ці права залишилися незмінними і обвинуваченому на час пред'явлення зміненого обвинувачення вони відомі. Даний протокол з підписом обвинуваченого, крім іншого, є гарантією безпідставності можливого заявлення в суді претензії, що слідчий поверхово роз'яснив (зовсім не роз'яснив) йому права, що він, обвинувачений, не знав (забув) про наявність у нього того або іншого права тощо.

¹ Див.: Черкова М.Ю. Про можливість встановлення спрощеного порядку зміни обвинувачення на досудовому слідстві // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. - №1 (2). – С. 119-125.

Поява невіршених питань у порядку зміни обвинувачення є наслідком не досить чіткої законодавчої регламентації. Чітка та зрозуміла законодавча регламентація підстав прийняття та порядку реалізації будь-якого процесуального рішення є одним з гарантів додержання і захисту прав обвинуваченого¹. Пропонується наступна редакція статті 141 КПК України:

"Ст. 141. Зміна обвинувачення

За наявності достатніх підстав в ході досудового слідства обсяг обвинувачення може бути змінений в бік його збільшення чи в бік його зменшення, або змінена сутність обвинувачення.

Зміна обсягу обвинувачення в бік його збільшення має місце в разі включення до нього будь-яких нових фактів, виявлених після пред'явлення обвинувачення, що тягне зміну тільки фабули обвинувачення, або зміну і фабули і кваліфікації інкримінованого діяння, а саме: вчинення обвинуваченим іншого злочину крім інкримінованого; виявлення в діях обвинуваченого самостійного складу злочину; вчинення особою, яка притягується до кримінальної відповідальності, злочину у співучасті з іншими особами, які до відповідальності не були притягнуті; виявлення будь-яких обставин злочину чи відомостей про особу обвинуваченого, які впливають на кваліфікацію його дій.

Зміна обсягу обвинувачення в бік його зменшення має місце у випадку, коли будь-яка його частина не знайшла підтвердження чи була спростована в ході подальшого розслідування зібраними доказами, в результаті чого слідчий своєю постановою закриває справу в цій частині обвинувачення, про що оголошує обвинуваченому.

Зміна сутності обвинувачення має місце за умови виявлення підстав, що змінюють характер даних, викладених в постанові про притягнення як обвинуваченого, в результаті чого має бути змінена кваліфікація злочину. Такими підставами є: конкретизація фактичних обставин злочину (місце, час, засіб злочину, характер і розмір шкоди тощо); виправлення раніше допущеної помилки або неточності формулювання обвинувачення.

За необхідності змінити обвинувачення слідчим в кожному випадку вносить нову постанову про притягнення як обвинуваченого. При цьому попередня постанову про притягнення як обвинуваченого втрачає чинність, про що має бути зазначено в новій постанові.

Нове обвинувачення пред'являється слідчим з обов'язковим виконанням вимог, встановлених статтями 131, 132, 133, 140 і 143 цього Кодексу".

Вирішуючи питання стосовно зміни обвинувачення прокурором перед направленням справи до суду, слід внести в ст. 231 КПК України відповідні

¹ Малахренко В.Т. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 5. – С.3; Гончаренко В.Г., Туркевич І.К. Обговорюємо Проект КПК України // Адвокат. – 2004. – № 1. – С. 10.

зміни, надавши прокурору можливість направляти до суду справу за тим обвинуваченням, яке він вважає правильним, обирати відповідну позицію, що дозволить йому якісно підтримувати обвинувачення в суді. Зокрема, пропонується викласти зазначену статтю наступним чином:

"Стаття 231. Зміна прокурором обвинувачення

У разі необхідності змінити обвинувачення прокурор або його заступник складає постанову, в якій зазначає зміни, що вносяться до обвинувального висновку".

Інститут повернення справи на додаткове розслідування з мотивів необхідності зміни обвинувачення повинен бути скасований, оскільки суддя виходить за межі своєї процесуальної функції розгляду справи по суті і, порушуючи принцип об'єктивності, стає на бік обвинувача, бо вимагає додаткового одержання саме доказів обвинувачення, щоб все-таки мати підстави для засудження обвинуваченого. Ця дія не співвідноситься з вимогою законодавця про об'єктивність і неупередженість суду, про розгляд справи в судах на основі змагальності, а також про неможливість покладання функції обвинувачення, захисту, вирішення справи на один і той самий орган.

Крім того, встановлюючи інститут додаткового розслідування, законодавець заохочує і програмує проведення досудового слідства неповно і не професійно, а до того ж допускає недбалість прокурорський нагляд.

Тому, вважаючи неприпустимим застосування інституту дослідження, пропонується з тексту ст. 244 КПК України виключити п. 6, яким регламентовано рішення судді про повернення справи на додаткове розслідування, та встановити, що за результатами попереднього розгляду справи суддею може прийматися одне з таких передбачених ст. 244 КПК рішень: про призначення справи до судового розгляду; про зупинення провадження у справі; про направлення справи за підсудністю; про закриття справи. Крім того, у випадку відсутності у справі належної доказової бази, неповноти й упередженості розслідування і неможливості в зв'язку з цим відкриття судового слухання суддя повинен винести постанову про відмову у призначенні справи до судового розгляду і повернення її прокуророві як представниці обвинувачення. Одночасно суддя неодмінно повинен прийняти рішення про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, якщо такий було застосовано на досудовому слідстві.

В суді першої інстанції підставою для вирішення питання про нове обвинувачення є виявлення факту скоєння підсудним ще іншого злочину, обвинувачення за яким не пред'являлося. Оскільки закон зобов'язує суд виділити справу за новим обвинуваченням, якщо воно знаходиться в тісному зв'язку з первинним і він визнає за необхідне щодо цього нового обвинувачення провадження досудового слідства або дізнання, то цілком логічною є можливість засудження обвинуваченого в тому же судовому засіданні і за

інший злочин, тісно зв'язаний з первинним обвинуваченням, якщо суд не бачить необхідності провадження розслідування щодо цього злочину.

Ці припущення закону слід вдосконалити, зважаючи на те, що обставини вчинення іншого злочину можна всебічно і повно дослідити в рамках судового слідства. Будь-яка зміна обвинувачення, чи то в бік його зменшення, чи в бік збільшення його обсягу, чи істотна зміна суттєвості обвинувачення повинна ретельно досліджуватись в суді, і всі питання, пов'язані з новим обвинуваченням, без повернення справи на додаткове розслідування повинні бути розглянуті по суті саме в суді. У зв'язку з викладенням, уявляється, ч. 2 і 3 ст. 276 втрачають сенс і повинні бути виключені із КПК, а текст статті доповнений вказівкою на порядок дій прокурора при вирішенні питання про нове обвинувачення. Внаслідок внесених в ст. 276 КПК змін, вважаємо вона має бути викладена наступним чином:

"Стаття 276. Вирішення питання про нове обвинувачення

Кали дані судового слідства вказують, що підсудний вчинив ще й інший злочин, по якому обвинувачення не було йому пред'явлено, суд за клопотанням прокурора, потерпілого чи його представника, не зупиняючи розгляду справи, виносить ухвалу, а суддя - постанову, якими про вчинення цього злочину повідомляє прокурора.

У тих випадках, коли нове обвинувачення тягне зміну початкового обвинувачення, прокурор вправі змінити пред'явлене особі обвинувачення з дотриманням правил, встановлених ст. 277 цього Кодексу.

На ухвалу, постанову протягом семи діб з дня її винесення сторони можуть подати апеляції до апеляційного суду, а якщо справа розглядається по першій інстанції апеляційним судом - касаційні подання чи скаргу до касаційного суду".

Хоча законодавець вніс зміни до ст. 277 КПК, відповідно до яких зміна обвинувачення в суді стала можливою як у бік його пом'якшення, так і у бік обтяження, але за умови, коли цим не порушуються правила про обов'язкове проведення досудового слідства або про підсудність, потрібно піти далі і встановити (оскільки скасовується інститут додаткового розслідування), що у ході судового розгляду за тих самих умов і за наявності достатніх підстав обвинувачення може бути змінено, а справа розглянута по суті та в разі необхідності передана за підсудністю за новим, зміненим обвинуваченням у всіх випадках зміни. Тут можна поставити необхідну умову, щоб суд до справи додав усі протоколи судових засідань та інші необхідні матеріали даної справи, у яких відображено підстави для перекваліфікації злочину.

У випадку зміни обвинувачення за виявленням співчасників підсудного за умови скасування інституту дослідження справа може вирішуватися наступним чином:

1) якщо під час судового розгляду незаперечно доведено винуватість іншої особи у вчиненні злочину у співучасті з підсудним, прокурор на підставі ухвали суду (постанови судді) вносить постанову про притягнення до кримінальної відповідальності цієї іншої особи, яку допитують, знайомлять з матеріалами справи, проводять необхідні додаткові судові дії, і суд вирішує справу по суті;

2) якщо винуватість інших осіб, за новою версією причетних до первинної справи, є проблематичною, то прокурор на підставі ухвали суду (постанови судді) повинен винести постанову про виділення матеріалів щодо інших осіб (підозрюваних) в окреме провадження і провести повномасштабне досудове розслідування, а розгляд первинної справи належить завершити і вирішити по суті.

Таким чином, пропонується із тексту статті ст. 278 КПК виключити положення про право суду направити все провадження в справі для проведення досудового слідства чи дізнання і викласти її в наступній редакції:

"Стаття 278. Вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності іншої особи

Суд, встановивши під час судового слідства, що злочин вчинила будь-яка з осіб, не притягнута до кримінальної відповідальності, за клопотанням прокурора, потерпілого або його представника вносить мотивовану ухвалу, а суддя - постанову, якими про вчинення цього злочину повідомляє прокурора.

Прийшовши до переконання, про наявність достатніх доказів винуватості даної особи у вчиненні злочину у співучасті з підсудним, прокурор на підставі ухвали суду (постанови судді) вносить постанову про притягнення даної особи як обвинуваченого.

Якщо прокурор дійде висновку про те, що доказів винуватості даної особи у вчиненні злочину у співучасті з підсудним недостатньо, то він на підставі ухвали суду (постанови судді) повинен винести постанову про виділення матеріалів щодо цієї особи в окреме провадження і провести досудове розслідування, при цьому справа щодо підсудного має бути вирішена по суті".

У цій ситуації судочинство буде швидким і зрозумілим, суд винуватиме свою функцію цілеспрямовано і неупереджено, а всі дійсні злочинці будуть належно покарані.

Судочинство не тільки може, але і повинно здійснюватись у всіх випадках зміни обвинувачення без направлення справи на додаткове розслідування і за наявності достатніх підстав завершуватись прийняттям рішення по суті. Якщо дотримуватися позиції про те, що вихід за межі обвинувачення визначається колом доказів, то процедура зміни обвинувачення взагалі значно спрощується і будуть зняті всі проблеми судової тяганини і чіткого розмежування функцій учасників кримінального судочинства. Юридичними рішеннями суду, вважаємо, можуть бути виправдувальний або об-

винувальний вирок без направлення справи на досудове розслідування у будь-якому випадку зміни обвинувачення в суді.

Аналіз змісту ст. 277 КПК України дозволяє дійти висновку, що обмежень щодо зміни прокурором обвинувачення в бік пом'якшення немає аж до часткової або повної відмови прокурора від нього. Відмова прокурора від обвинувачення є окремим випадком його зміни. Вирішуючи питання про момент відмови прокурора від обвинувачення в судовому розгляді, слід враховувати, що підстави для відмови від обвинувачення можуть бути виявлені задовго до закінчення судового слідства, тому було б логічним надати прокурору право відмовлятися від обвинувачення на будь-якому етапі судового розгляду, закріпивши його в ч. 3 ст. 264 КПК.

Крім того, на особливу увагу законодавця заслуговує процесуальне становище прокурора, коли він відмовляється від підтримання державного обвинувачення. Слід встановити, що участь прокурора в судовому засіданні, коли він відмовився від підтримання державного обвинувачення, не є обов'язковою. Після, проголошення постанови про повну відмову від підтримання державного обвинувачення і передачі її до суду, прокурор перестає бути державним обвинувачем, оскільки вже немає державного обвинувачення, і це повинно бути зазначено в ч. 3 ст. 264 КПК.

З урахуванням викладених пропозицій ч. 3 ст. 264 КПК має бути викладена в наступній редакції:

"...Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення на будь-якому етапі судового розгляду і у своїй постанові викласти мотиви відмови, після чого його участь в судовому розгляді не є обов'язковою. В цьому випадку суд роз'яснює потерпілому та його представнику їх право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення".

У разі відмови прокурора від підтримання обвинувачення в суді, коли він це робить, на думку суду, не дослідивши належним чином обставин справи, через помилковість оцінки події або діяння підсудного, і дає помилкову оцінку доказам, їх достатності, достовірності чи допустимості, вносить невмотивовану і неаргументовану постанову про відмову від підтримання державного обвинувачення, а позиція потерпілого, який не вимагає продовження розгляду справи й не бажає підтримувати обвинувачення, явно суперечить його інтересам, суд без направлення якихось запитів і намагань довести винуватість підсудного, повинен діяти згідно вимог закону, а саме: роз'яснити потерпілому та його представнику їх право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення, оскільки предметом судового розгляду є обставини кримінальної справи, пред'явлене підсудному обвинувачення, а не питання правильності чи помилковості позиції прокурора в разі його відмови від обвинувачення.

Потребує спеціального вивчення і вирішення проблема прав потерпілого в разі відмови прокурора від підтримання обвинувачення, хоча й з 2001 року ці права значно розширені, що реально створило умови для підтриман-

ня потерпілим обвинувачення у таких випадках та визначило можливість більш істотного впливу потерпілого на хід судового розгляду кримінальної справи в умовах змагальності. В той же час не ясно, що розуміти під обвинуваченням "у раніше пред'явленому обсязі", яке суддя повинен роз'яснити потерпілому та вирішити особливо гостре питання про забезпечення підтримання обвинувачення потерпілим на відповідному рівні, особливо якщо він не має необхідних коштів, щоб залучити в процес фахово підготовленого представника його інтересів.

У разі, коли після відмови від підтримання обвинувачення прокурора потерпілий не може довести обвинувальну тезу про вчинення підсудним конкретного злочину за наявності тих же зібраних доказів, але готовий довести обвинувачення в іншому обсязі і змісті, - він не може цього зробити бо правом змінити обвинувачення законом він не наділений, оскільки повернення справи на додаткове розслідування є не виправданим в принципі, неодмінно слід внести в КПК України відповідні положення, якими надати потерпілому право заявляти суду клопотання про зміну обвинувачення, у задоволенні якого суд не може відмовити.

Є підстави вважати, що впровадження зазначених пропозицій щодо удосконалення законодавства, яке регулює інститут зміни обвинувачення, сприятиме створенню удосконаленої, економічної і ефективною моделі кримінального судочинства, котра передбачає чітку законодавчу регламентацію кримінально-процесуальних відносин, конкретні строки прийняття процесуальних рішень та їх обов'язкову фіксацію в офіційних процесуальних документах, судовий розгляд справи по суті в будь-якому випадку зміни обвинувачення без застосування хибного інституту додаткового розслідування.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2006 р.

В.М. Комаринський

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Термін "економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища" введено у законодавчий обіг у 1991 році Законом України "Про охорону навколишнього природного середовища"¹. Не наводячи його визначення, розділ X Закону до складових цього механізму відносить: використання економічних важелів для забезпечення взаємозв'язку усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій з раціональним використанням природ-

¹ Відомості Верховної Ради України. - 1991. - N 41. - Ст. 546

них ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища; забезпечення фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища шляхом визначення джерел такого фінансування та порядку надходження до них коштів та їх використання; визначення заходів та умов економічного стимулювання раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища; застосування лімітування щодо діяльності, пов'язаної із використанням природних ресурсів, викидами, скидами забруднюючих речовин, утворенням та розміщенням відходів.

Зазначений підхід до визначення економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища на початку 90-х років минулого сторіччя виглядав прогресивним, таким, що мав сприяти подоланню превалюванню адміністративних методів управління в даній сфері, включенню економічних факторів у систему оцінок організації природоохоронної діяльності. Особливо слід підкреслити величезне ідеологічне навантаження, що було покладено на правові положення, присвячені економічному механізму в галузі охорони навколишнього природного середовища. Вони продемонстрували, що у державі є: розуміння взаємопов'язаності економічних і екологічних питань, значення економічних методів в управлінні природокористуванням та охороною довкілля; бажання здійснювати економічно обгрунтовану (економічно забезпечену) екологічну політику; знання того, які економічні заходи щодо забезпечення охорони навколишнього природного середовища слід застосовувати.

Проте, окрім зовнішнього фону навколо відповідних правових приписів, є ще й їх внутрішня наповненість, яка власне і визначає рівень відповідного регламентуючого впливу на суспільні відносини. Оцінюючи з цих позицій правове регулювання економічного механізму, можна помітити, що норми, які таке регулювання здійснюють, сформовані за нечіткими критеріями, а тому їх склад виглядає довільно обраним.

Так, наприклад, відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, віднесене абзацом "е" статті 41 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" до економічних заходів, хоч і має певний економічний ефект, є все ж таки заходом юридичної відповідальності, що застосовується у межах правоохоронних відносин, а не економічних.

Не можна погодитися й з віднесенням до економічних заходів установлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище. По-перше, тому, що це здійснюється у адміністративному порядку, а, по-друге, цей захід переслідує екологічні цілі – обмежити споживання природних ресурсів, негативний вплив на довкілля техногенних факторів. У цьому випадку економічний ефект, наприклад, у вигляді збільшення собівартості продукції із-за необ-

хідності здійснювати заходи щодо введення виробництва у русло встановлених лімітів (шляхом зменшення частки природної сировини, що використовується у технологічному процесі, запровадження новітніх очисних систем, тощо) є побічним наслідком.

Якщо ж при визначенні складу економічних заходів забезпечення охорони навколишнього природного середовища керуватися економічними наслідками тих чи інших заходів, спрямованих на охорону довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціональне використання природних ресурсів, то їх склад, запропонований статтею 41 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", виглядає неповним, таким, що може бути суттєво доповненим. Наприклад, не тільки адміністративне, а й економічне забарвлення має такий захід як зупинення діяльності підприємств, які не забезпечують необхідний рівень екологічної безпеки виробництва. Не тільки технічного, а й економічного (техніко-економічного) обґрунтування потребують заходи щодо охорони навколишнього природного середовища, які відповідно до екологічного законодавства мають передбачатися й здійснюватися при проектуванні, розміщенні, будівництві, введенні в дію нових і реконструкції діючих підприємств, споруд та інших об'єктів. Варто узяти до уваги й те, що позитивний висновок державної екологічної експертизи щодо проєктів будівництва нових підприємств, або реконструкції, розширення діючих виробництв, після затвердження спеціально уповноваженим органом є підставою для відкриття фінансування згаданих проєктів. Надання дозволів на спеціальне використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам та організаціям становить їх діяльність в певні екологічні й економічні рамки, що визначаються зафіксованими у відповідних дозволах цілями і умовами використання тих чи інших природних ресурсів¹.

Слід зазначити, що юридична модель економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища з деякими варіаціями віддзеркалює підходи до його визначення, які пропонуються у спеціальній літературі. Зокрема, в одних, випадках до економічного механізму включають такі елементи як: платність природокористування, систему економічного стимулювання природоохоронної діяльності, плату за забруднення навколишнього природного середовища, створення ринку природних ресурсів, вдосконалення ціноутворення з урахуванням екологічного фактора, екологічні фонди, екологічні програми, продаж прав на забруднення, систему залог-повернення, екологічне страхування². Інші автори вважають, що економічний механізм охорони навколишнього середовища поряд з адміністративно-правовими засобами впливає економічні засоби і

¹ Економіко-правові питання екології // Шемішученко Ю.С., Малишева Н.Р., Срофєєв М.І. та інші. – Київ, 1996. – С.10, 11.

² Екологія і економіка природопольовання // Под ред. Э.В.Гирусова. М., 1998. – С.449.

методи, що стимулюють суб'єктів природокористування раціонально та бережливо ставитися до природи, що надає їм певні економічні вигоди у процесі господарської діяльності¹. Є й інші визначення економічного механізму охорони навколишнього природного середовища, які від зазначених відрізняються лише більшою чи меншою конкретизацією, деталізацією складу елементів економічного механізму².

По суті, якщо керуватися цими визначеннями, поглиблювати їх шляхом розширення складу елементів відповідного економічного механізму, то можна економізувати увесь правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. Адже, більшість еколого-правових приписів потребують відповідного економічного забезпечення, або ж їх реалізація залежить від економічної мотивації певних суб'єктів господарювання. Іншими словами можна зазначити, що економічний фактор прямо чи опосередковано присутній у всіх правовідносинах у сфері охорони навколишнього природного середовища. Він, зокрема, виявляється у потребі забезпечувати фінансування заходів щодо забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів у процесі удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів та устаткування, а також у процесі експлуатації виробничих та інших господарських об'єктів, а відтак й визначати джерела отримання на це необхідних коштів, обирати в межах дії еколого-правових норм найбільш економічно сприятливий варіант зменшення техногенного впливу на довкілля (наприклад, варіант вибір того, чи переходити на новий вид палива, сировини чи ліквідувати джерело викиду (скиду) забруднюючої речовини у довкілля, чи запроваджувати нову екологічно чисту технологію залежить від того як той чи інший захід вплине на зростання собівартості продукції, її ціни, інші економічні показники виробництва).

За таких умов виділення в окремий правовий інститут норм, що несуть економічне навантаження, виглядає не доцільним. Адже, не всі інструменти та важелі економічного впливу на вирішення екологічних проблем можуть знайти в ньому належне висвітлення. Тут слід зазначити, що правова норма виправдовує своє призначення тільки у тому випадку, коли чинить регламентуючий вплив на відповідні суспільні відносини. Однак таких норм економіко-правового характеру не так уже й багато. Як приклад можна навести норми, що регулюють порядок стягнення зборів за забруднення навколишнього природного середовища та за спеціальне використання природних ресурсів, а також норми, що визначають порядок формування та використання державного та місцевого фондів охорони навколишнього природного

¹ Виноградов В.П. Экологическое право Российской Федерации. – М., 1999. – С. 60.

² Дня з цього питання: Экологическое право: от идеи к практике // М.М.Бринчук, О.Л. Дубовик, Н.Г. Жаворонкова, О.С.Колбасов. – М., 1997. – С.12-15; Петрова Т.В. Правовые проблемы экономического механизма охраны окружающей среды. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – С. 10 – 11.

середовища. Зазначені норми, що містяться у Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища", визначають основні принципові положення щодо умов визначення нормативів даної категорії зборів, їх розподілу між Державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також джерела надходження коштів до фондів охорони навколишнього природного середовища, напрямки та вимоги щодо використання коштів цих фондів. Детально відповідні питання регулюються у прийнятих відповідно до зазначених приписів підзаконних нормативно-правових актах.

Отже, доцільно було б у Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" Розділ X орієнтувати виключно на регламентації фінансових аспектів¹ охорони довкілля, виклавши його назву у наступній редакції: "Фінансове регулювання охорони навколишнього природного середовища". У цьому розділі мають міститися положення, що визначають джерела фінансування природоохоронних заходів, порядок наповнення цих джерел та їх використання. Ідеться про державний та місцеві бюджети, у складі яких утворюються цільові фонди охорони навколишнього природного середовища, збори за спеціальне використання природних ресурсів та за забруднення навколишнього природного середовища, за рахунок яких мають формуватися кошти відповідних цільових фондів, кошти підприємств, установ та організацій, а також кошти страхових фондів, які накопичуються за рахунок надходжень від екологічного страхування.

Слід зазначити, що здійснення екологічного страхування передбачено статтею 49 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", однак механізм реалізації цього положення не досі ще не визначено. Отже, актуальним є питання про прийняття закону про екологічне страхування, проект якого знаходиться на опрацюванні у Верховній Раді України.

Надзвичайно важливим є й питання про удосконалення законодавчого регулювання формування та використання фондів охорони навколишнього природного середовища. Адже передбачений механізм формування та використання коштів зазначених фондів (статті 46, 47 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища") не забезпечує належним чином здійснення у цій сфері ефективної фінансової політики. Так, у "Звіті про результати перевірки використання в 2003-2005 роках коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища", зокрема, зазначалося, що Міністерством охорони навколишнього природного середовища України не забезпечено законного та ефективного управління та використання коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища. Як наслідок, 41,2 % (88,0 млн. грн.) коштів Державного фонду

¹ Фінанси – це, економічна категорія, яка відбиває сукупність відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом й використанням ресурсів у грошовій формі для потреб держави, виробництва й соціального захисту населення. – Див.: Фінансово-правовий словничок підприємця. Толковий словарь и образцы документов. – Киев, Манускрипт. 1995. – С.200.

охорони навколишнього природного середовища в 2003-2004 роках використано з бюджетними правопорушеннями. Так, на проведення заходів за ресурсозберігаючими напрямками (охорона і раціональне використання земельних, мінеральних, рослинних ресурсів та збереження природно-заповідного фонду) у 2003-2004 роках загалом було спрямовано лише 3,2 % касових видатків Фонду. Майже не фінансувалися заходи з ядерної та радіаційної безпеки. При цьому четверта частина коштів у 2003 році та п'ята – в 2004 році (загалом – 51,5 млн. грн.) були невикористані і повернуті до бюджету, а кожна третя гривня, використана за рахунок коштів Фонду, направлена на заходи, які не мають безпосереднього впливу на довкілля. В порушення Закону України "Про Державний бюджет України на 2005 роки" Міністерством охорони навколишнього природного середовища України станом на 01.11.2005 року не забезпечило розподілу бюджетних коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища по семи бюджетних програмах (51,4 млн. грн.), що призвело до незабезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. В наслідок неефективного управління коштами залишилися невикористаними 148,6 млн.грн., з них: у 2003 році – 27,0 млн.грн., у 2004 – 24,5 млн.грн., у 2005 році – 97,1 млн.грн. Не за цільовим призначенням використано 0,3 млн.грн., неефективно – 5,1 млн.грн. На стадії виконання бюджету Мін природи за наявності коштів протягом 2003-2005 років не забезпечувалося фінансування бюджетних програм у повному обсязі. При цьому 40 % запитів місцевих органів у 2003 році та 70% у 2004 році щодо фінансування першочергових невідкладних заходів з поліпшення екологічної ситуації залишилися без задоволення, що призвело до ускладнення екологічної ситуації в цілому.

Усе зазначене свідчить про необхідність посилення законодавчих вимог щодо організації функціонування фондів охорони навколишнього природного середовища, утворення у їх складі самостійного органу, відповідального за формування та використання коштів, визначення механізму взаємодії місцевих та державного фондів охорони навколишнього природного середовища у разі необхідності концентрації (мобілізації) значних коштів для вирішення екологічних проблем (наприклад, у разі виникнення надзвичайної екологічної ситуації). З цією метою необхідно прискорити розробку та прийняття закону про фонди охорони навколишнього природного середовища в Україні.

Таким чином із метою посилення ефективності фінансової політики держави у галузі охорони навколишнього природного середовища необхідно удосконалити правові засади формування джерел фінансування природоохоронних заходів та їх використання.

Стаття надійшла до редколегії 23.05.2006 р.

О.М. Овчаренко

ДОСТУП ДО СУДУ ОЧИМА ГРОМАДЯН:
ПІДСУМКИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Судова влада посідає особливе місце на лише в механізмі державної влади, а і в суспільній свідомості, яка представляє собою сукупність понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишнього світу, тобто розуміння дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на даному етапі їх розвитку¹. На думку деяких авторів, яку ми повиністю поділяємо, сила і авторитет судової влади полягає не стільки від детальності процедурних елементів судочинства, скільки у поважному ставленні громадян, посадових осіб до суду, у беззаперечності судових рішень, їх неухильному дотриманні, від усвідомлення важливості цього інституту влади для забезпечення держави і суспільства².

В умовах становлення правової держави, утвердження справедливого, незалежного, доступного правосуддя, виявлення "іміджу" суду в суспільстві є вкрай актуальним.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження суспільної думки стосовно правоохоронних органів, здійснене Центром Разумкова протягом січня 2000 – квітня 2004 р. в рамках проекту "Контроль над правоохоронними органами України: громадянський, не демократичний"³, засвідчило дуже низький рівень їх підтримки громадянами, однак про суд у ньому не йшлося. Громадським Фондом прав людини "Право і демократія" у 2002-2003 р. було проведено моніторинг судової системи України і встановлено, що лише 4 % суддів і 10 % працівників судів назвали систему звернення до суду цілком досконалою⁴. Автори цього дослідження не робили спроб з'ясувати ставлення громадян до суду. Відтак, постала необхідність спеціального вивчення зазначеної проблеми.

Метою дослідження автор визначив виявлення зрізу суспільної свідомості з питання доступності судової влади, тобто наскільки пересічні громадяни вважають правосуддя таким, що відповідає їхнім потребам.

¹ Данильян О.Г., Тараненко В.М. Основи філософії: Навч. посібник. – Харків: Право, 2003. – 352 с. – с. 314.

² Безисюк А.С. Рустамов Х.У. Судебна власть: Учебник для вузів. – М.: ЮНИТИДАНА, Закон і право, 2002. – 455с. – С. 31; Чиркин В.Е. Государствование. Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – 384с. – С. 341.

³ Проект Центра Разумкова: Контроль над правоохоронительными органами Украины: гражданский, не демократический. – Зеркало недели. – 2004. – № 23 (498). – С. 1, 7-12.

⁴ Ларін М. Право на доступ до правосуддя: ілюзорне чи реальне? // Юридичний вісник України. – 2003. – № 40 від 4-10 жовтня 2003 року. – с. 5.

Завданнями дослідження стало вивчення: (1) оцінки громадянами діяльності судової влади, "іміджу" суду в суспільстві, факторів, які впливають на створення негативного ставлення до суду; (2) практичних складнощів, які виникають у пересічних громадян при зверненні до суду першої інстанції; (3) оцінки громадянами рівня якості правової допомоги, яку надають фахівці у галузі права (у тому числі адвокати); (4) факторів, які впливають на використання громадянами права на оскарження судового рішення у вищих інстанціях; (5) найбільш поширених причин невиконання постановлених рішень суду; (6) причин, які обумовлюють повторне звернення особи до суду у разі виникнення такої потреби (наскільки це залежить від задоволення зверненням до суду перший раз).

Репрезентативність дослідження. Анкета, розроблена автором, складалася із 20-ти запитань, які умовно було поділено на два блоки: для усіх респондентів (метою яких було з'ясування "іміджу" суду в свідомості громадян) і для осіб, які мали досвід взаємодії з судовою владою. Протягом січня-вересня 2006 р. було опитано 300 мешканців Харківської і Луганської областей різного віку, рівня освіти і матеріальних статків. Так, 40,8 % респондентів – чоловіки, 59,2 % – жінки; вік опитаних розподілився таким чином: 1,4 % – особи віком до 20 років, 21,1 % – від 21 до 30 років, 33,2 % – від 31 до 40 років, 29,4 % – 41-50 років, 14,5 % – 51-60 років і 0,7 % – старше 60 років. Близька половини опитаних склали особи із повною вищою освітою – 53,3 %; 37 % – із професійно-технічною освітою; 10 % – із середньою освітою. На запитання про свої матеріальні статки переважна більшість респондентів – 56,7% – відповіли, що їхнього заробітку вистачає лише на повсякденні потреби; ще 15,9 % вважає, що їм не вистачає грошей навіть на це; статку 25,6 % вистачає на повсякденні та інші витрати, пов'язані з придбанням одягу, побутової техніки та організацією відпочинку і лише 2 % вважають, що вони можуть задовольнити всі свої потреби.

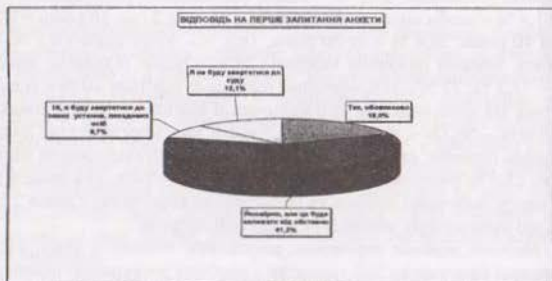
Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що уперше проведено опитування 300 громадян з проблем доступності судової влади в рамках дослідження правових і організаційних аспектів зазначеного питання.

Практична значимість дослідження полягає у тому, що результати опитування можуть бути використані в наукових дослідженнях, а також при удосконаленні чинного законодавства про судоустрій і процесуального законодавства з метою підвищення рівня доступності судової влади, тобто приведення стану відправлення правосуддя у відповідність з реальними очікуваннями суспільства.

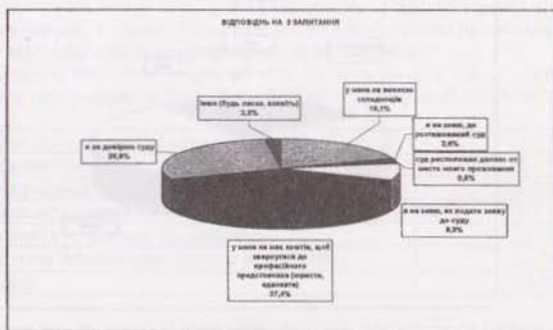
Обробка результатів анкетування здійснювалася за допомогою *статистичних методів*. Після категоризації відповідей у кожній групі була обчислена середня арифметична кількість балів (M), середнє квадратичне відхилення (σ), середня помилка середнього арифметичного (m). Кожна група

тестувалася на відповідність нормальності розподілення варіант. При наявності критерію нормальності використовувалися параметричні методи дослідження. При невідповідності критерію нормальності нами було використано непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney, Gamma аналіз при визначенні кореляційних зв'язків. Для визначення наявності відмінностей значень між групами використовувався дискримінантний аналіз з обчисленням коефіцієнту F. Статистичний аналіз проводився на персональному комп'ютері Pentium-4 за допомогою електронних таблиць Microsoft Excel - 2003 та пакету статистичних програм STATISTICA 6 (Stat Soft, Inc) у середовищі Windows XP.

На перше запитання анкети: "У разі порушення Ваших прав чи будете Ви звертатися до суду?" лише 18 % опитаних безумовно будуть звертатися до суду в разі порушення їх прав, 61,2 % пов'язують це із настанням певних обставин. Такий відсоток є досить низьким і свідчить про певну незрілість громадянського суспільства. Утім, спостерігається тенденція певних позитивних зрушень.

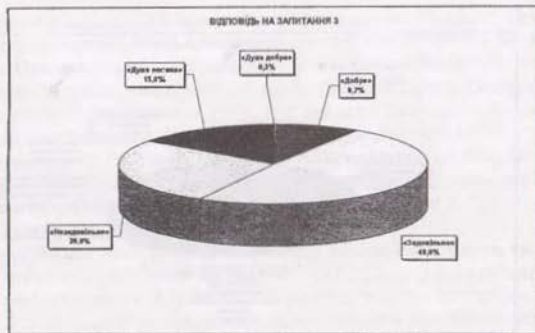

На наступне запитання: "Що складає для Вас найбільшу складність, якщо у Вас виникає потреба зверненні до суду?" респонденти дали такі відповіді:

Таким чином, найбільшу складність для громадян становить економічний чинник – а саме відсутність коштів для звернення до професійного представника (юриста, адвоката), а також недовіра до суду. Утім, досить значна кількість опитаних – 19 % – відповіли, що у них не виникає складнощів при зверненні до суду. Можливо, частково таку відповідь можна пояснити тим, що у багатьох респондентів не було власного досвіду звернення до суду. Показово, що громадяни не розглядають територіальну близькість суду як фактор, який полегшує процес звернення до суду (суд розташований далеко від мого місця проживання – 0,5 %. Незнання норм закону про порядок подання заяви до суду – 9,3 % – і місця розташування суду – 2,6 % – на думку громадян, не є суттєвою перешкодою при зверненні до суду.

Досить ілюстративним в аспекті відображення оцінки громадянами діяльності суду є результати відповіді на запитання: "Якщо керуватися 5-ти бальною шкалою, то як Ви можете оцінити діяльність судової системи?" (№ 3). Так, майже половина, а саме 49 % опитаних оцінюють діяльність суду на "задовільно", 26,9 % – "незадовільно", а ще 15 % – на "дуже погано". Тобто негативну оцінку діяльності суду виставили 81 % опитаних, а позитивну – лише 9 % ("добре" – 0,3 % і "дуже добре" – 8,7 %). Такий результат свідчить про необхідність ужиття першочергових заходів на загальнонаціональному рівні з метою підвищення довіри до суду в населення.

На запитання "Ваше ставлення до суду можна охарактеризувати так" ми отримали такі відповіді:

Така картина повністю узгоджується із попереднім запитанням, адже безумовну довіру до суду демонструють лише 4,8 % опитаних (вважаю, що в суді завжди можна знайти справедливе вирішення справи). Утім, повну зневіру в справедливість суду демонструють лише 14,5 % респондентів, ще 34,8 % вважають, що хоча б іноді у суді можна знайти правду (вважаю, що іноді суди виносять законні рішення, а іноді – незаконні). Досить присмним для адвокатів є визнання майже половиною опитаних – 46 %, що рішення

суду залежить від того, у кого кращий представник (адвокат, юрист), а не від обставин справи. З іншого боку, така довіра з боку громадян покладає підвищену відповідальність на професійних представників.

Наступне запитання анкетизувало: "З яких джерел Ви в основному отримуєте інформацію про суд і його діяльність?". Результат виглядає так:

Із засобів масової інформації	63,7 %
від знайомих	29,4 %
від родичів	13,8 %
безпосередньо в суді	14,9 %
в інших установах, організаціях	3,5 %
ніякою інформацією про суд не володію	2,1 %
інше	1,0 %

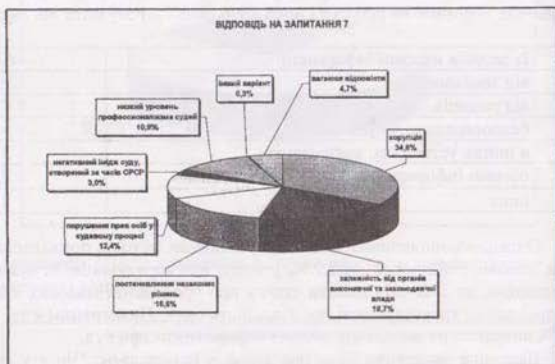
Очевидно, що основна маса інформаційних потоків покладається на засоби масової інформації – 63,7 %, у чому, власне і полягає їх призначення. Відповідно, на ЗМІ слід робити ставку про проведенні масових кампаній із інформування громадськості про діяльність суду. Позитивним є те, що лише 2,1 % опитаних не володіють ніякою інформацією про суд.

Наступне запитання було пов'язане із попереднім: "Чи є у Вас вдома література з правової тематики?" і спрямоване на виявлення рівня загальної правової обізнаності населення, частиною якої є інформація про суд. Ми отримали таку картину:

Так, у мене достатньо такої літератури	3,1 %
у мене є довідкова юридична література	15,2 %
у мене є ряд законів, кодексів	25,3 %
у мене недостатньо юридичної літератури	25,6 %
у мене немає ніякої літератури	32,2 %

Очевидно, що рівень правової грамотності населення є недостатнім, адже більша половина – 57 % – опитаних не мають ніякої літератури (32,2 %) або мають недостатню кількість такої літератури (25,6). Досить високим є відсоток осіб, які мають довідкову юридичну літературу – 15,2 % – або ряд законів, кодексів – 25,3 %. Відтак, майже 40 % опитаних проявляють певний інтерес до правової тематики. Рівень повної правової поінформованості населення у 3,1% є не дуже високим, але на нашу думку, це пояснюється тим, що більш-менш повну картину про правове поле країни може мати лише професійний юрист.

Після з'ясування ступеню правової поінформованості опитаних ми поставили запитання про основні причини негативного сприйняття суду населенням. Думки респондентів розподілилися так:

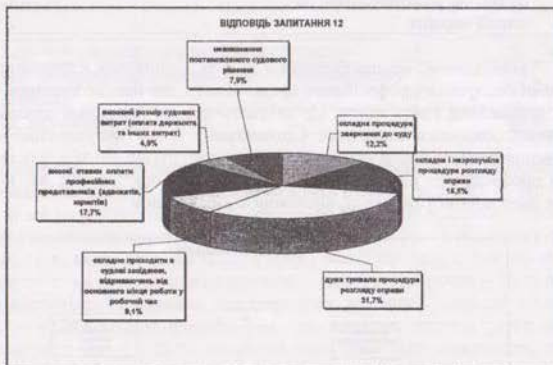
Так, безперечним лідером серед негараздів, притаманних судовій владі, стала корупція – 34,6 %. На другому місці – залежність від органів виконавчої та законодавчої влади – 18,7 %, далі – постановлення незаконних рішень – 18,7 % – і порушення прав осіб у судовому процесі – 12,4 %. Низький рівень професіоналізму суддів посідає п'яте місце – 10,8 % – серед названих факторів. Лише 3 % опитаних називають серед причин негативного сприйняття суду населенням імідж суду, створений за часів СРСР, що свідчить про певний відхід від минулого.

На запитання анкети: "Чи доводилося Вам особисто звертатися до суду?" 28,4 % опитаних відповіли позитивно, інші 70,9 % ніколи не зверталися в суд. Наступні запитання анкети були розраховані на осіб, які особисто зверталися до суду (відповідно проводилися і обчислення результату). При цьому 62,7 % із тих, хто мав такий досвід, робили це одноразово, 27,7 % – два-три рази і 8,4 % – більше трьох разів.

На запитання: "Якою була категорія справи, з якою Ви зверталися до суду?" відповіді респондентів розподілилися так: 73,5 % – цивільна; 26,5 % – кримінальна; 9,6 % справи про адміністративні правопорушення; 9,6 % – господарська; 3,6 % – адміністративна; до Конституційного Суду України із конституційним поданням не звертався жоден з опитаних. Респонденти виступали у суді як цивільні позивачі – 67,5 %, цивільні відповідачі –

15,7 %, потерпілі у кримінальній справі – 24,1 %, правопорушники у справі про адміністративні правопорушення – 3,6 %, позивачі в адміністративному суді – 2,4 %. Серед опитаних нами не опинилося жодної особи, яка виступала як обвинувачений у кримінальному судочинстві.

На наступне запитання: "З якими основними труднощами Ви зустрілися при зверненні до суду?" ми отримали такі відповіді:

Таким чином, найбільшу складність для громадян становлять строки судового розгляду справи – 31,7 %, високі ставки оплати професійних представників (адвокатів, юристів) – 17,7 %, складна і незрозуміла процедура розгляду справи – 16,1 %. Складна процедура звернення до суду – 12,2 % – посідає четверте місце. Незначну складність, на думку опитаних, складають високі розміри судових витрат (оплата державного мита та інших судових витрат) – 4,9 % і невиконання постановленого судового рішення – 7,9 %. Таким чином, для громадян найбільш суттєвим є незрозуміння процедури судового розгляду, і це нормально, адже для це призначення професійних юристів, а також економічний елемент, тобто витрати, пов'язані з оплатою перш за все адвоката. Отже, висновок очевидний: українці потребують недорогої і висококваліфікованої юридичної допомоги і завдання держави – створити механізм її надання.

На запитання: "Чи користувалися Ви допомогою професійного представника – юриста (адвоката)?" 61,4 % відповіли ствердно, інші 37,3 % такою допомогою не користувалися. Далі ми спробували проаналізувати оцінку

ку роботи професійного представника громадянами, які нею користувалися. Відповіді розподілилися так:

Повністю задоволений /а/ його роботою	27,4 %
задоволений /а/, але маю ряд зауважень	37,2 %
скоріше незадоволений /а/	33,3 %
повністю незадоволений /а/	13,7 %
інший варіант	2 %

Таким чином, менше третини – 27,4 % – опитаних є повністю задоволеними послугами професійного представника, що більше третини – 37,2% – має зауваження щодо цього. Це свідчить про не належний рівень надання правової допомоги юристами (адвокатами). Тому актуальним виявилось вивчення причин цього явища. На запитання: "Якщо Ви незадоволені роботою професійного представника, то з якої причини?" особи, які користувалися його допомогою у суді, відповіли такими чином:

Основна, на думку громадян, причина невдоволення роботою професійного представника – ставки оплати роботи представника занадто високі – 33 % – знов-таки звертає нас до економічного елементу доступу до суду, який представляється основною перешкодою для звернення до нього. Далі у "рейтингу" – недостатня кваліфікованість представника – 26,6 %, що підтверджує тенденцію, зафіксовану в попередньому запитанні. Наступні дві причини стосуються організації представником особистого контакту з клієнтом, адже 14 % опитаних вважає, що зустрічей з представником було замало, ще 13 % невдоволені тим, що представник не радився щодо того, яким чином

вести справу і 11 % – представник недостатньо роз'яснював те, що діється у залі судового засідання. Наведені фактори можуть бути враховані при проведенні заходів, спрямованих на підвищення якості роботи юристів, які представляють громадян у суді, зокрема, адвокатів.

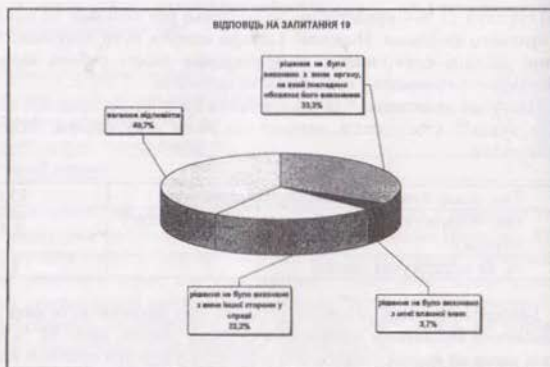
Наступне запитання: "Чи оскаржували Ви рішення суду 1-ї інстанції у вищих судах?" стосувалося подальшого після руху справи. Респонденти відповіли так:

Так, оскаржував в апеляційному порядку	15,6 %
так, оскаржував в апеляційному і касаційному порядку	2,4 %
ні, не оскаржував взагалі	82 %

Безперечно, такий результат свідчить про недостатність використання громадянами механізмів оскарження судових рішень, адже 82 % опитаних взагалі ними не користувалися. Ми вирішили з'ясувати причини такого стану речей і поставили запитання: "Якщо Ви не оскаржували рішення суду 1-ї інстанції, то назвіть, будь ласка, причину". Ми з'ясували, що основна причина незвернення до суду вищої інстанції – недовіра до нього – 36 % респондентів відповіли: "я вважаю, що звернення до вищої інстанції нічого не змінить" – та відсутність фінансової можливості оплатити послуги професійного представника – 28 %. Незнання того, що є така можливість, передбачена законом, а також правил складання скарги до вищого суду виявили лише 11 % і 6 % опитаних відповідно, що є свідчить про досить високий ступінь поінформованості громадян з цього питання. Показово, що незнання місця розташування суду вищої інстанції і його розташування у населеному пункті, відмінному від того, де мешкає потенційний позивач склали 2 і 3 % відповідно, що демонструє неважливість для громадян територіальної близькості суду. Аналіз інших варіантів відповідей, які наводили опитані – 14 % – свідчить, що найчастіше зустрічалася така мотивація, як відсутність бажання подальшого звернення до суду і задоволеність рішенням суду.

Далі нас цікавила проблема виконання рішення суду. На запитання: "Чи було виконано постановлене судом по Вашій справі рішення?" 73,5 % респондентів відповіли позитивно, інші 26,5 % негативно. На нашу думку, невиконання рішень суду по справах опитаних нами осіб складає досить високу частину (близька ¼) від загальної кількості постановлених рішень і демонструє досить низьку ефективність виконання норми закону про безумовну обов'язковість приписів суду.

Далі було поставлене запитання: "З якої причини не було виконано рішення суду у вашій справі?". Ми отримали таку картину:

Таким чином, основна маса опитаних, судові рішення у справі яких не було виконано – 40,7 %, не знають відповіді на це запитання. Одночасно третина респондентів – 33,3 % відзначили, що рішення не було виконано з вини органу, на який покладено обов'язок його виконання, що примушує замислитися над ефективністю роботи уповноважених державних органів. Рішення щодо решти опитаних не було виконано з вини іншої сторони у справі – 22,2 % – та з власної вини заявника – 3,7 %.

Останнє запитання анкети було поставлене так: "Чи будете Ви звертатися до суду знов у разі виникнення такої потреби?".

Так, обов'язково	14,5 %
скоріше так	47,0 %
скоріше ні	24,1 %
ні, я ніколи не буду звертатися до суду	12,0 %
інший варіант	2,4 %

Окрім аналізу відповідей на наведені запитання ми вирішили виявити деякі закономірності з-поміж них. Ми застосували непараметричний дисперсійний аналіз Mann-Whitney та дискримінантний аналіз¹ і отримали такі результати:

(1) Оцінка, яку респонденти давали судовій системі і їхнє ставлення до суду прямо не обумовлені досвідом особистого звернення до суду і фактом

¹ За браком місця ми не наводимо математичні обчислення.

оскарженням рішення суду першої інстанції до вищих судів, але прямо залежать від виконання постановленого судом рішення по справі респондента (у випадку існування досвіду взаємодії із судом). Досвід використання допомоги професійного представника (юриста, адвоката) не справляв суттєвої ролі при визначенні оцінки респондентами діяльності судової системи, але відіграє суттєву роль при визначенні ставлення респондентів до суду.

(2) Оцінка судової системи, ставлення респондентів до суду та ймовірність звернення до суду в разі порушення особистих прав прямо залежить від рівня його освіти, матеріальних статків і рівня правової поінформованості; вік респондента не справляє суттєвого впливу на наведені питання. Характеристики середньостатистичної особи, яка найбільш ймовірно у разі необхідності звернеться до суду, такі: вік – від 21 до 40 років, освіта – вища, рівень доходів – може задовольнити всі свої особисті потреби, ступінь правової поінформованості високий (має всю необхідну юридичну літературу).

Підсумовуючи викладене, відповідно до поставлених нами завдань дослідження, можемо резюмувати, що:

Громадяни оцінюють діяльність судової влади в основному негативно – 81 %, позитивна оцінка суду складає 9 %. Лише 4,8 % громадян вважають, що у суді можна знайти справедливе вирішення справи, повну зневіру в справедливість суду демонструють 14,5 % респондентів; вагома частина опитаних – 45,9 % – вважають, що рішення суду залежить від майстерності професійного представника (юриста, адвоката), а не від обставин справи. Основними причинами негативного сприйняття суду опитані вважають корупцію, залежність від органів виконавчої і законодавчої влади і постановлення незаконних рішень.

Найбільшу складність для громадян, які приходять в суд, становлять строки судового розгляду справи – 31,7 %, високі ставки оплати професійних представників (адвокатів, юристів) – 17,7 %, складна і незрозуміла процедура розгляду справи – 16,1 %, складна процедура звернення до суду – 12,2 %.

Рівень надання правової допомоги професійними представниками у судах, на думку громадян, є незадовільним, основною причиною є занадто високі ставки гонорарів і недостатня кваліфікованість представників.

Більшість опитаних – 82 % – не користується правовими механізмами оскарження судових рішень, що зумовлено насамперед недовірою до судів вищих інстанцій і відсутністю фінансової можливості оплатити послуги професійного представника.

Незадовільним є стан виконання судових рішень. Найбільш поширеними, на думку громадян, причинами невиконання рішень суду є вина органу, на який покладено обов'язок його виконання, і вина іншої сторони у справі.

Найсуттєвішою перешкодою для доступу осіб до суду є економічний фактор, який пов'язується із нездатністю оплатити послуги професійного представника (адвоката, юриста), а не з вартістю судових витрат.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2006 р.

М.О. Мягков

ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗДІЙСНЕННЮ ВИБОРЧОГО ПРАВА ЯК СКЛАД ЗЛОЧИНУ

Спрямованість розвитку української держави на європейські стандарти обумовлює необхідність подальшого вдосконалення національних процедур проведення виборів. Це складно зробити без вирішення проблем гарантування суб'єктивного виборчого права, зокрема, без упровадження ефективного кримінально-правового забезпечення його охорони.

Законом України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян" від 23 лютого 2006 року було змінено редакцію ст. 157 КК України. Однією з особливостей нової редакції є те, що перешкоджання здійсненню виборчого права передбачено як одна з форм злочинних діянь в межах єдиного складу злочину поряд із перешкоджанням здійсненню права брати участь у референдумі, перешкоджанням діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень. У попередній редакції зазначеної кримінально-правової норми перешкоджання здійсненню виборчого права передбачалося як самостійний склад злочину.

Метою цього дослідження є аналіз нової редакції ст. 157 КК України та з'ясування питання про доцільність передбачення ознак перешкоджання здійсненню виборчого права як самостійного складу злочину.

Методологічною основою даного дослідження є фундаментальні положення теорії кримінального права, зокрема, роботи П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Я.М. Браїніна, С.Б. Гавриша, В.К. Глістіна, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, П.С. Матишевського, В.О. Навроцького, С.С. Яценка, так і роботи, присвячені вивченню проблем кримінальної відповідальності за порушення виборчих прав громадян, зокрема таких науко-

вців як С.Д. Князєв, А.П. Груздева, А.М. Красіков, С.Я. Лихова, М.І. Мельник, О.М. Готін та ін.

У роботі, зокрема, застосовані аксіоматичний метод (положення загальної теорії кримінального права використовуються в роботі без доведень, наприклад, визначення складу злочину, родового об'єкта злочину тощо), формально-логічні методи дослідження.

Кримінальний кодекс України передбачає чимало злочинів проти виборчих прав і прав брати участь у референдумі, що об'єднуються єдиним родовим об'єктом. Такі склади злочинів передбачено в кількох статтях кримінального закону: перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157); фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування (ст. 158); незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму (158¹); порушення таємниці голосування (ст. 159); порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку) (159¹); порушення законодавства про референдум (ст. 160).

Спільною цінністю, яка поставлена під охорону кримінального закону в перелічених вище правових нормах, є гарантоване Конституцією України право громадян на участь в управлінні державними справами, яке здійснюється через народовладдя у двох формах – вибори та референдум.

Звернемо увагу на те, що в даному випадку під кримінально-правовою охороною поставлено дві більш конкретні цінності – виборче право та право на участь у референдумі, які виходять з більш загальної цінності – народовладдя.

Слід наголосити на тому, що чинний Кримінальний кодекс України забезпечує охорону виборчого права та права на участь у референдумі шляхом передбачення однакових складів злочинів і розмірів покарань у статтях 157, 158, 158¹, 159. Однак такий підхід зайшов законодавче відображення лише 1 грудня 2005 року та 23 лютого 2006 року, коли було внесено відповідні зміни до кримінального закону. До того часу кримінально-правова охорона виборчого права і права на участь у референдумі забезпечувалася різними статтями.

Вибори та референдум, як зазначають учені-конституціоналісти, є основоположними, головними, найбільш визнаними формами здійснення безпосередньої демократії [1, с. 305; 2, с. 69]. Вони ґрунтуються на єдиній меті – здійсненні народного волевиявлення, а також на єдиних принципах – рівних засадах участі громадян, загальному, прямому, вільному, особистому та таємному голосуванні тощо. Проте, як справедливо відмічає В.В. Копейчиков, референдум і вибори мають спільний метод здійснення – голосування, але різняться предметом [2, с. 74]. Предметом виборів є формуванням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Референдум ви-

користуваться для "вирішення важливіших питань, не пов'язаних з наданням юридичної сили мандатам якихось осіб" [2, с. 74]. Саме відмінність у предметі виборів і референдуму зумовлює окреме правове регулювання відповідних суспільних відносин. Крім того, як слушно зазначають учені-юристи, вибори є найбільш поширеною формою народовладдя, які, на відміну від інших його форм – референдумів, плебісцитів, постійно і періодично застосовуються в більшості країн світу [1, с. 308].

Таким чином, при здійсненні виборчого права громадяни делегують свою волю щодо управління державними справами одній особі на достатньо тривалий час, протягом якого виборна особа може вирішувати багато важливих питань. При здійсненні права на участь у референдумі особа виявляє свою волю з приводу окремих важливих питань. Поряд із цим, референдум не є тією формою народовладдя, яка здійснюється з обов'язковою періодичністю, на відміну від виборів. Зазначене дає змогу зробити висновок про те, що правовідносини з приводу виборів набагато поширеніші, ніж правовідносини з приводу референдуму. Крім того, результати референдуму та виборів породжують принципово різні за своєю суттю та значущістю юридичні наслідки. Тому порушення виборчого права громадянина є більш суспільно небезпечним, ніж порушення права брати участь у референдумі.

Крім того, з прийняттям Закону України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян" від 23 лютого 2006 року стала незрозумілою позиція законодавця щодо правового забезпечення охорони прав громадян на участь у референдумі. Зазначений закон, зокрема, передбачає нову редакцію ст. 157 КК України, у якій було передбачено відповідальність за перешкоджання вільному здійсненню громадянином права брати участь у референдумі. Разом із цим, із кримінального закону не виключено ст. 160 КК України, яка передбачає відповідальність за аналогічний склад злочину.

Таким чином, склалася неоднозначна ситуація – кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню права брати участь у референдумі передбачено одночасно ст. 157 і ст. 160 КК України, при цьому розмір санкцій цих статей різний.

З урахуванням викладеного правильність законодавчої практики щодо тотожного кримінально-правового забезпечення охорони виборчого права та права на участь у референдумі викликає сумніви. Вважаємо, що було б доцільним передбачити склади їх злочинних порушень у різних статтях кримінального закону.

Стаття 157 КК України в редакції від 23 лютого 2006 року передбачає відповідальність не тільки за перешкоджання здійсненню виборчого права та права брати участь у референдумі, але й за інші злочинні дії:

1. Перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень.

2. Втручання службової особи з використанням службового становища у здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом, вчинене шляхом незаконної вимоги чи вказівки з метою вплинути на рішення виборчої комісії чи комісії з референдуму.

Якщо керуватися назвою відповідного розділу кримінального закону при визначенні родового об'єкта наведених злочинів, то він буде таким самим, як і при перешкоджанні здійсненню виборчого права, – правовідносини, що виникають із приводу участі громадян у виборах та референдумі. Але при цьому виборчі права громадян можуть бути порушені лише опосередковано, через порушення встановленого порядку організації та проведення демократичних виборів та референдуму, оскільки саме на це безпосередньо спрямована діяльність виборчих комісій, комісій з референдуму, їх членів та офіційних спостерігачів. Такий висновок випливає з положень виборчого законодавства, яким достатньо чітко регламентовано діяльність зазначених суб'єктів виборчого процесу.

Зокрема, статті 11 та 12 Закону України "Про вибори народних депутатів України" в редакції від 7 липня 2005 року визначають, що здійснення виборчих процедур, передбачених цим законом, виборцями, виборчими комісіями, партіями, що висунули кандидатів у депутати, кандидатами у депутати, офіційними спостерігачами від партій, блоків є виборчим процесом. Виборчі комісії відповідно до ч. 1 ст. 25 згаданого закону уповноважені організувати підготовку та проведення виборів, а офіційні спостерігачі, виходячи з положень розділу IX (ст.ст. 74-77) того ж закону, спостерігають за їх діяльністю, забезпечуючи додержання ними та іншими учасниками виборчого процесу законодавства про вибори (подібні положення є і в інших виборчих законах).

На підставі викладеного можна зробити висновок, що видовим об'єктом перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень, а також втручання службової особи з використанням службового становища у здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом, є правовідносини, що виникають з приводу державного управління в сфері забезпечення безпосередньої організації підготовки та проведення демократичних виборів чи референдуму.

Таким чином, указані злочинні дії та дії з перешкоджання здійсненню виборчого права посягають на різні видові об'єкти, отже, передбачення їх як

альтернативних у межах одного складу злочину є неправильним. Видається доцільним передбачити кримінальну відповідальність за вчинення зазначених діянь, закріпивши окремі склади злочинів у різних статтях кримінального закону. При цьому, вважаємо, що перешкоджання здійсненню суб'єктивного виборчого права, як загальний склад злочину повинен бути передбачений у ст. 157 КК України. Інші форми суспільно небезпечних діянь, які визначені у цій статті кримінального закону в чинній редакції, можуть бути передбачені в інших статтях.

Наприклад, дії з перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень, а також втручання службової особи з використанням службового становища у здійсненні виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом, можуть бути закріплені в статті з номером 157¹, якою можна доповнити Кримінальний кодекс України, а перешкоджання здійсненню права брати участь у референдумі, як форма злочинних дій вже передбачена в ст. 160 КК України.

Доцільність передбачення ознак перешкоджання здійсненню виборчого права як самостійного складу злочину обґрунтовується також специфікою юридичної природи вказаного права.

Суб'єктивне виборче право є тією цінністю, з приводу якої можуть виникати досить різні за своїм змістом правовідносини. Це зумовлено тим, що виборче право складається з більш конкретних прав, основними з яких є право обирати, право бути обраним, право вести передвиборчу агітацію.

У науці конституційного права суб'єктивне виборче право визначається як гарантована громадянину державою можливість брати участь у виборах державних органів і органів місцевого самоврядування [3, с. 21].

Відповідно до ст. 38 Конституції України громадяни мають право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування. Ці права охоплюються поняттям "суб'єктивне виборче право". Суб'єктивне виборче право особи (громадянина), передбачене Конституцією або законодавством, опосередковує можливість брати участь у виборах. Виборче право поділяється на активне і пасивне [4, с. 363]. Згідно зі ст. 71 Конституції України вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Таким чином, у теорії конституційного права виділяються такі основні суб'єктивні виборчі права, як активне виборче право (право обирати) і пасивне виборче право (право бути обраним). У виборчому законодавстві України вільне здійснення виборчого права вживається лише в поєднанні з актив-

ним виборчим правом, а саме передбачається заборона перешкоджання вільному формуванню та вільному вираженню волі виборця при голосуванні. У кримінальному ж законі поняття "вільне" застосовується до загального поняття виборчого права, тобто як активного, так і пасивного виборчого права. Поряд із цим, відомий конституціоналіст М.І. Ставнійчук зазначає, що виборчий процес здійснюється, зокрема, на засадах вільного і рівноправного висунування кандидатів [1, с. 316]. Вона відносить принцип вільного здійснення виборчого права й до пасивного виборчого права.

Беручи до уваги визначення суб'єктивного виборчого права, а також відповідно до ст. 1 КК України можна стверджувати, що завданням кримінального закону є правове забезпечення охорони гарантованої громадянину державою можливості брати участь у виборах до державних органів і органів місцевого самоврядування, як у ролі виборця, так і в ролі кандидата на виборну посаду. У чинній редакції ст. 157 КК України від 23 лютого 2006 року вказане завдання здійснюється шляхом формулювання диспозиції з використанням загального терміна "виборче право". До того ж часу в цій кримінально-правовій нормі передбачалися три форми перешкоджання здійсненню виборчого права:

- 1) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права обирати;
- 2) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права бути обраним Президентом України, народним депутатом України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою;
- 3) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права вести передвиборну агітацію.

Визначений виборчим законодавством порядок реалізації зазначених виборчих прав є настільки різним, що механізм їх порушення також є різним. Наприклад, діяння з перешкоджання погрозами здійснено громадянином права обирати буде спрямоване на спонування виборця не голосувати або голосувати певним чином; перешкоджання здійснено права бути обраним спрямоване на спонування потерпілого не висуватися кандидатом на виборну посаду або зняти свою кандидатуру.

Виходячи з мети цієї роботи, вважаємо за необхідне обґрунтувати недоцільність внесення змін до кримінального закону від 23 лютого 2006 року, згідно з якими в ст. 157 КК України опис злочинних діянь із порушення суб'єктивного виборчого права набув такого вигляду: "перешкоджання вільному здійсненню громадянином свого виборчого права".

Якщо розглядати це формулювання як логічне судження, то його зміст досить широкий. Діянням, яке підпадає під ознаки такого складу злочину, може бути будь-які штучно створені перепони вільному здійсненню будь-якого виборчого права. Як справедливо зазначає М.І. Малишко, наявність загального виборчого права обирати (права голосу) дає можливість здійсню-

вати більш конкретні права: право бути внесеним до списку виборців, висувати кандидатів, підтримувати їх (агітувати за них) та інші. Що стосується права бути обраним, то його змістом є право висувати свою кандидатуру чи бути висунутим кандидатом на виборню посаду, набуття статусу якого надає додаткові виборчі права, а саме: право зустрічатися з виборцями, користуватися засобами масової інформації, мати довірених осіб, проводити передвиборню агітацію та інші [5, с. 135].

Отже, у загальному значенні виборче право включає в себе право обирати та право бути обраним, для реалізації яких, у свою чергу, громадяни наділені численними достатньо специфічними більш конкретними правами.

Оскільки перешкодження вільному здійсненню громадянином свого виборчого права може бути вчинене у формі порушення одного з численних більш конкретних прав, видається доцільним відобразити основні групи цих прав у диспозиції розгляданої ст. 157 КК України, виділивши у ній право обирати та право бути обраним.

Такий правотворчий прийом був застосований у попередній редакції ст. 157 КК України. Вважаємо, що він спрощував вирішення питання про віднесення того чи іншого порушеного суб'єктивного права у сфері проведення виборів до виборчого права громадянина, а тому ця кримінально-правова норма була більш чіткою та зручнішою для застосування.

Крім того, виділення видів виборчого права у кримінально-правовій нормі сприяло визначенню спрямованості умислу винної особи (на порушення якого саме виборчого права були спрямовані її дії), а також робило її більш зрозумілою для пересічної людини, для якої може бути складно правильно тлумачити термін "виборче право".

Слід також вказати на те, що шляхом виборів формуються не лише органи державної влади та місцевого самоврядування, але й інші органи влади та управління, зокрема можуть обиратися будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення відповідно до Закону України "Про місцеве самоврядування" від 21 травня 1997 року, судді відповідно до Закону України "Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України", керівники навчальних закладів відповідно до ст. 39 Закону України "Про вищу освіту" від 17 січня 2002 року тощо. У чинній редакції ст. 157 КК України не вказано, за перешкодження здійсненню якого саме виборчого права настає кримінальна відповідальність.

Таким чином, виділення у кримінально-правовій нормі видів виборчого права залежно від видів виборів є необхідним. У цій частині попередня редакція аналізованої кримінально-правової норми видається більш досконалою, оскільки в ній виокремлювались основні види виборчого права: право обирати та право бути обраним Президентом України, народним депутатом

України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою.

У попередній редакції ст. 157 КК України (до 23 лютого 2006 року), крім права обирати та бути обраним, також виокремлювалося право вести передвиборну агітацію.

Відповідно до предмета дослідження видається необхідним з'ясувати доцільність внесення таких змін до зазначеної кримінально-правової норми, згідно з якими правове забезпечення охорони права вести передвиборну агітацію стало здійснюватися через кримінально-правову охорону більш загального виборчого права.

По суті, передвиборна агітація включається до широкого змісту права голосу [6, с. 170]. Тому може виникнути питання, чи доцільно в диспозиції ст. 157 КК України виділяти таку форму перешкоджання здійсненню права, як ведення передвиборної агітації. З цього приводу С.Я. Лихова відмічає, що "достатньо закріплення в цій статті відповідальності лише за перешкоджання здійсненню виборчого права. А перешкоджання здійсненню передвиборної агітації є тим способом вчинення даного злочину, який позначений у диспозиції вказаної статті словами "іншим чином" [7, с. 117]. Важко погодитися з такою точкою зору, тому що право обирати, право бути обраним, право вести передвиборну агітацію можуть бути порушені окремо одне від одного. Наприклад, громадянин не бажає реалізовувати своє право бути обраним та право обирати (не бажає брати участь у голосуванні), але це не позбавляє його права брати участь у веденні передвиборної агітації.

Отже, доцільність включення поняття "право вести передвиборну агітацію" до більш загального поняття "виборче право" у диспозиції ч. 1 ст. 157 КК України (у редакції від 23 лютого 2006 року) викликає сумніви.

Крім того, необхідність виділення в диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми поняття "право вести передвиборну агітацію" випливає з особливой юридичної природи цього права, а також зі спеціального порядку його реалізації. Ці критерії необхідно брати до уваги, ураховуючи бланкетність ст. 157 КК України.

На підтвердження зазначеної позиції видається доцільним визначити юридичну природу права вести передвиборну агітацію.

Передвиборна агітація є одним з елементів виборчої кампанії. Виборча кампанія – це політико-правова діяльність, пов'язана з формуванням органів державної влади та органів місцевого самоврядування [4, с. 361]. Проведення передвиборчої агітації є одним з невід'ємних етапів виборчого процесу. У чинному виборчому законодавстві визначення поняття "передвиборна агітація" з'явилося лише в Законі України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння реалізації виборчих прав громадянами, забезпечення свободи політичних дебатів, неупередженого ставлення засобів масової інформації до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб'єктів

виборчого процесу" від 17 листопада 2005 року. У зазначеному законі передвиборна агітація визначається як здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу.

Відповідно до виборчого законодавства передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції України та законам України.

Виборчі закони містять низку загальних вимог, що ставляться до передвиборної агітації. Наприклад, закон забороняє брати участь у передвиборній агітації громадянам України, які є посадовими або службовими особами органів державної влади чи місцевого самоврядування, членами виборчих комісій під час виконання ними обов'язків членів виборчих комісій. Деякі науковці вказують на проблему обмеження посадових осіб, які є громадянами України, у їхньому праві вести передвиборну агітацію [8, с. 221 – 222]. Однак ця проблема є предметом науки конституційного права, тому бачиться недоцільним її аналіз у цій роботі.

Крім того, законодавством передбачено певні додаткові вимоги до передвиборної агітації, які розрізняються залежно від виду виборів (президентських, парламентських, місцевих). Ці відмінності стосуються форм і засобів передвиборної агітації, порядку використання різних видів засобів масової інформації, додаткових обмежень щодо ведення передвиборної агітації тощо. Також слід наголосити, що право на ведення передвиборної агітації може бути порушене тільки в межах строків проведення такої агітації. На президентських і парламентських виборах передвиборна агітація починається з моменту прийняття рішення Центральною виборчою комісією України про реєстрацію кандидатів на відповідні виборні посади, а на місцевих виборах – за 30 днів до дня виборів. Закінчується агітація о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів.

Право вести передвиборну агітацію є тим видом права, яке виходить з більш загального виборчого права, але не на підставі права обирати чи бути обраним, а на підставі наявності в громадянина права голосу. Тому право вести передвиборну агітацію є окремим видом виборчого права, яке здійснюється через спеціальний правовий механізм.

Таким чином, право вести передвиборну агітацію має бути забезпечено нормами кримінального закону шляхом виділення дій із порушення цього права як окремої форми перешкодження здійсненню виборчого права.

Ураховуючи вищезазначене, можна узагальнити, що виборче право є досить специфічним та має досить широкий зміст. Перешкодження здійсненню цього права може проявлятися в численних формах, через порушення більш конкретних прав, які випливають з права голосу на виборах. Це значно ускладнює гарантування виборчого права та робить необхідною більш деталізовану систему кримінально-правового забезпечення його охорони.

Тим більше не доцільно об'єднувати суспільно-небезпечні діяння проти виборчого права, проти права брати участь у референдумі, проти встановленого порядку проведення та організації виборів єдиним складом злочину.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Правовідносини з приводу виборів набагато поширеніші, ніж правовідносини з приводу референдуму. Результати референдуму та виборів породжують принципово різні за своєю суттю та значущістю юридичні наслідки. Отже порушення виборчого права громадянина є більш суспільно небезпечним, ніж порушення права брати участь у референдумі. Тому законодавча практика щодо тотожного кримінально-правового забезпечення охорони виборчого права та права брати участь у референдумі видається неправильною. Вважасмо за доцільне для забезпечення правової охорони виборчого права та права на участь у референдумі передбачити різну відповідальності за їх порушення в різних статтях кримінального закону.

2. Злочинні дії, за які передбачено кримінальну відповідальність статтею 157 КК України: перешкоджання здійсненню виборчого права; перешкоджання здійсненню права брати участь у референдумі; перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень; втручання службової особи з використанням службового становища в здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом, – мають різні видові об'єкти. Тому видається доцільним передбачити кримінальну відповідальність за вчинення зазначених діянь закріпивши окремі склади злочинів у різних статтях кримінального закону. При цьому, перешкоджання здійсненню суб'єктивного виборчого права як загальний склад злочину повинен бути передбачений у ст. 157 КК України.

3. Ураховуючи висновки про доцільність правового забезпечення охорони виборчого права шляхом передбачення окремого складу злочину в окремій статті Кримінального кодексу України, вважасмо за необхідне виділити в кримінально-правовій нормі такі форми злочинного порушення виборчого права:

- 1) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права обирати;
- 2) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права бути обраним Президентом України, народним депутатом України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою;
- 3) перешкоджання вільному здійсненню громадянином права вести передвиборну агітацію.

Таким чином, доцільно передбачити кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права, закріпивши ознаки таких діянь як самостійного складу злочину.

Література:

1. Конституційне право України / За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – 735 с.
2. Основи конституційного права України / За ред. акад. АПРН України, проф. Копейчикова В.В. – К.: Юрінком, 1997. – 208 с.;
3. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 4-х томах /Отв. ред. Б.А.Страшун' – Т. 2. – М.: БЕК, 1995. – 448 с.;
4. Юридична енциклопедія. Том I / Ред. кол. Шемшученко Ю.С., Зяблюк М.П., Горбатенко В.Р. та ін. – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1998. – 670 с.;
5. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодици. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.;
6. Коментар до Конституції України / Ред. кол.; В.Ф. Опришко, Л.С. Горьвий, М.І. Корнієнко та ін. – К., 1996. – 376 с.;
7. Лихова С.Я. Кримінально-правова охорона виборчих прав громадян за новим КК України // Право України. – 2002. – № 2. – С.115-119;
8. Лазніков В.М. Передвиборна агітація: проблеми визначення та обмеження // Вибори Президента України – 2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України: Збірник / Редкол.: М.М. Рябець та ін. – К.: Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. – С. 219-222.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2006 р.

О.О. Сосновик

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК СУБ'ЄКТІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Подальший розвиток демократії, забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням ефективності діяльності правоохоронних органів, одне з провідних місць серед яких належить органам внутрішніх справ, які до того ж є найчисельнішою ланкою в системі правоохоронних органів. Вони не тільки в організаційному, але й у функціональному плані посідають найважливіше місце в системі правоохоронних органів. Понад 80 % злочинів, що фіксуються у кримінальній статистиці, складають злочини, які виявляються і розслідуються органами внутрішніх справ

[1, с. 19]¹. Отже, в умовах розвитку демократичної правової держави органи внутрішніх справ повинні набути статусу авторитетної правоохоронної структури з чіткою, злагодженою, прогресивною організацією не тільки правоохоронної а й сервісної діяльності. Звідси необхідним, на нашу думку, є дослідження проблемних питань правового статусу органів внутрішніх справ як суб'єкту надання адміністративних послуг.

Проблеми правового статусу органів внутрішніх справ свого часу досліджували О.М.Бандурка, І.П.Голосніченко, М.І.Іншин, А.Т.Комзюк, О.П.Коренев, О.І.Остапенко, В.М.Плішкін, В.П.Петков, С.В.Шестаков, В.К.Шкаруна та інші вчені. Проте проблеми правового статусу органів внутрішніх справ як суб'єктів надання адміністративних послуг спеціально не вивчалися, в існуючих наукових працях ці питання досліджувались фрагментарно або в рамках ширшої правової проблематики, без комплексного підходу, що потребує подальшої розробки.

На нашу думку, основу правового статусу будь-якого державного органу, зокрема і органів внутрішніх справ складають: мета їх діяльності, організаційно-функціональна структура, завдання, функції, обов'язки, права та їх відповідальність. Отже, правовий статус органів внутрішніх справ як суб'єктів надання адміністративних послуг – це визначена в нормативно-правових актах мета їх діяльності, організаційно-функціональна структура, завдання, функції, обов'язки, права та відповідальність.

Перейдемо до безпосереднього аналізу складових елементів правового статусу органів внутрішніх справ як суб'єктів надання адміністративних послуг. Говорячи про структуру органів внутрішніх справ, необхідно було б звернутися до Закону України "Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України" [2]². Однак в цьому Законі говориться тільки про структуру МВС, до якої законодавець відносить: Міністерство внутрішніх справ України – центральний орган управління; державні департаменти у складі Міністерства внутрішніх справ України як урядові органи державного управління за окремими напрямками службової діяльності, визначеними Кабінетом Міністрів України; головні управління, управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління, відділи Міністерства внутрішніх справ України на транспорті; міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти; підрозділи судової міліції; підрозділи місцевої міліції; з'єднання, військові частини, підрозділи, установи внутрішніх військ; навчальні заклади, науково-дослідні установи, підприємства та установи забезпечення.

¹ Лукашевич В. Г., Негодченко О. В. Місце і роль правоохоронних органів у системі державної влади та місцевого самоврядування // Вісник Одеського ун-ту внутр. справ. – 1997. – № 1. – С. 17-22.

² Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України: Закон України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – ст. 115.

На нашу думку, вище приведена структура є недосконалою, так як в ній поєднано одночасно функціональні та територіальні критерії діяльності органів, служб та підрозділів внутрішніх справ. Крім того, не зовсім ясно, чому законодавець в структурі МВС називає деякі з підрозділів міліції, зокрема підрозділи судової та місцевої міліції, а інші ні. Вважаємо, що більш доречним було б визначення в цьому Законі, як однієї із структурних елементів МВС чи ОВС (в нашому випадку, тобто під час дослідження структури органів внутрішніх справ вони є синонімами, МВС є тільки найвищим керівним органом системи ОВС) – міліції, яка відповідно до ст.7 Закону України "Про міліцію" складається з підрозділів: кримінальної міліції; міліції громадської безпеки; місцевої міліції; транспортної міліції; державної автомобільної інспекції; міліції охорони; судової міліції; спеціальної міліції [3].

Більш вдалою є структура ОВС України яка міститься в Наказі МВС України "Про нормативне забезпечення організаційно-штатної роботи МВС України" від 25 лютого 2004 № 190 [4]¹.

Приймаючи до уваги вище приведені вважаємо доцільним до структури ОВС віднести: 1) міліцію; 2) внутрішні війська; 3) органи досудового слідства, які знаходяться в організаційній підпорядкованості у міліції, але до її структури не входять (див.ст.7 Закону України "Про міліцію") [3]²; 4) навчальні заклади, науково-дослідні установи та інші підприємства та установи забезпечення. Як слід, вважаємо доцільним вище приведену структуру ОВС нормативно закріпити у чинному Законі України "Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України". Відзначимо також і те, що до 2001 р. до структури ОВС входили і такі структурні підрозділи, як пожежна безпеки (передано до МЧС) та установи виконання покарань (утворено власний департамент).

Зважаючи на те, що сьогодні відсутній єдиний законодавчий акт, який би визначав правовий статус ОВС, та те, що такий їх структурний підрозділ як міліція є основним (найбільшим) правоохоронним елементом органів внутрішніх справ, що здійснює адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну функції, то і як слід в подальшому мова буде йти саме про правовий статус міліції як суб'єкту надання адміністративних послуг.

Розглянемо інші елементи правового статусу міліції. Так, метою є майбутній результат, досягнення якого прагне суб'єкт, в нашому випадку міліція. Чітке встановлення в нормативному порядку мети діяльності будь-якої державної структури, тим більше міліції, є обов'язковою умовою її нор-

¹ Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

² Про нормативне забезпечення організаційно-штатної роботи МВС України: Наказ МВС України від 25 лютого 2004 № 190.

мального функціонування. Однак, на жаль, чинний Закон України "Про міліцію" не містять визначально-установчих норм щодо мети її утворення та діяльності. Гіпотетично можна здогадатись, що метою діяльності міліції є охорона та захист життя, здоров'я, прав і свобод, власності фізичних осіб, забезпечення реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів, охорона та захист природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, що випливає із законодавчого визначення її поняття (ст.1 Закону України "Про міліцію") [3]¹. Сформульована нами мета діяльності міліції повинна бути відображена в окремій статті чинного Закону України "Про міліцію".

Іншим важливим елементом правового статусу міліції є її завдання. В етимологічному значенні "завдання" – це "те, що вимагає виконання, розв'язання" [5, с. 165]². Так, відповідно до ст. 2 Закону "Про міліцію", основним завданням міліції є: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків [3].

На нашу думку, в ст. 7 Закону України "Про міліцію" крім такого завдання як "участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків" слід було б передбачити і таке, як "надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам".

Наступним елементом правового статусу міліції є їх функції. Проблема функціональної характеристики – одна із найважливіших у теорії і практиці правоохоронної діяльності. Це зумовлено тим, що через функції міліції розкривається її соціальне призначення, роль і місце у правоохоронному механізмі держави. Міліція як правоохоронний орган держави виконує широке коло функцій щодо охорони правопорядку та боротьби з правопорушеннями. З точки зору правової характеристики в правоохоронній діяльності міліції розрізняються такі функції, як: адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна. Слід відзначити і те, що ці функції дістали нормативне закріплення в ст. 7 Закону

¹ Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

² Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1988. – 760 с.

України "Про міліцію". Вважаємо, що розкривати сутність кожної із вище приведених функцій недоцільно, так як вони досить детально висвітлені в науковій літературі [3]¹. Зазначимо лише те, що доцільним було б серед функцій міліції передбачити і таку, як "сервісна", сутність якої полягає в наданні адміністративних послуг фізичним та юридичним особам. Тим більше, що визнаючи головні підходи до створення нової моделі діяльності поліції, на першому Європейському конгресі з питань управління якістю роботи поліції (Монстер, ФРН, березень 1998 р.) підкреслювалось, що поліція розглядається як сервісна служба, яка надає послуги населенню на окремій території, і повинна існувати для громадян, розвиваючи для них систему послуг.

Необхідним елементом правового статусу міліції є її юридичний обов'язок, який можна визначити як об'єктивно необхідну, встановлену законом міру належної поведінки. Функціональне призначення обов'язків полягає в забезпеченні самого існування і реалізації прав. Права та обов'язки невід'ємні одне від одного, взаємообумовлені і не можуть існувати ізольовано. Обов'язок завжди передбачає чинсь право, хоча б право вимагати виконання обов'язку. Як зазначає С.С.Алексєєв, "юридичний обов'язок може виражатися в необхідності: а) активної поведінки; б) пасивної поведінки (утримання від дій, тобто дотримання заборони); в) зазначенні заходів державно-примусового впливу (санкції та ін.)" [6, с.128]². Отже, обов'язки органів міліції є найважливішою складовою їх правового статусу, так як саме з їх закріпленням починається формування юридичної конструкції правового статусу. Це пояснюється тим, що обов'язки є первинними щодо прав, останні спрямовані на забезпечення їх реалізації.

Детальний аналіз статусних обов'язків міліції дозволив виділити серед них ті, які безпосередньо або опосередковано стосуються надання міліцією адміністративних послуг. Це зокрема: брати участь у правовому вихованні населення; здійснювати реєстрацію та облік автотранспортних засобів, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи; давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, босприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються; охороняти на договірних засадах майно громадян, колективне і державне майно, а також майно іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб та громадян, осіб без громадянства; забезпечувати громадський порядок під час проведення масових

¹ Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

² Алексєєв С.С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.

заходів комерційного характеру на кошти організацій або осіб, які їх проводять.

Вище ми привели перелік обов'язків органів міліції, виконання яких пов'язане з наданням адміністративних послуг, як правило платних. Може виникнути запитання: а чи повинні громадяни платити за послуги, виконання яких є обов'язком працівників міліції, наприклад, за реєстрацію та облік автомобілотранспортних засобів, приймання іспитів на право керування транспортними засобами і видачу відповідних документів; видання дозволу на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та матеріалів та багатьох інших? На нашу думку, плата за надання цих послуг є необхідною та обов'язковою, так як: по-перше, їх надання потребує певних матеріальних витрат; по-друге, практика надання таких послуг є поширеною у діяльності поліцейських органів більшості розвинених країн світу; по-третє, перекладання обов'язку по оплаті за надання адміністративних послуг від конкретного її споживача на все суспільство є несправедливим. Більш того, за такою ж логікою можна було б поставити під сумнів платний характер деяких судових послуг, освітніх, медичних, вреєнті-решт комунально-побутових тощо, установи та організації які їх надають, при умові їх державної власності також утримуються на податки фізичних та юридичних осіб.

Як пропозицію щодо удосконалення правового регулювання обов'язків органів міліції можна привести доцільність нормативного закріплення у ст. 10 Закону "Про міліцію" такого її обов'язку, як "надання передбачених нормативно-правовими актами адміністративних послуг фізичним та юридичним особам".

Наступним елементом правового статусу органів міліції є їх *права* (ст.11 Закону "Про міліцію"), аналіз яких дозволить виділити серед них ті, які нормативно закріплюють надання органами міліції адміністративних послуг. Це зокрема: проводити технічний огляд автомобілотранспорту; доставляти у встановленому порядку транспортні засоби для тимчасового зберігання на спеціальних майданчиках чи стоянках; видавати чи анулювати виданий підприсмству, установі й організації дозвіл на придбання, зберігання і використання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин; видавати чи анулювати дозволи на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів, видані громадянам.

Вважаємо доцільним ст.11 Закону "Про міліцію", яка називається "Права міліції" доповнити і таким правом, як – "забезпечення реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод та законних інтересів шляхом надання адміністративних послуг; перелік, плата та процедура отримання яких визначається нормативно-правовими актами".

Таким чином, детальний аналіз повноважень міліції, тобто її обов'язків та прав, надав змогу зробити висновок про доцільність їх поділу на дві ве-

лікі групи: 1) повноваження, які обов'язково мають носити безоплатний характер, наприклад, виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини, припиняти правопорушення, затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях певних категорій громадян, та багато інших, тобто тих, які не були віднесені вище до переліку прав та обов'язків органів міліції, виконання яких пов'язане з наданням адміністративних послуг; 2) повноваження, які носять платний характер та повинні розглядатись, як надання адміністративних послуг (їх вичерпний перелік ми привели вище).

Відповідальність також є невід'ємною частиною правового статусу органів міліції. Як вірно, на нашу думку, зазначають І.Л.Бачило, С.В.Катрич та П.Г.Щекочихин, відповідальність – "необхідна завершальна ланка правового статусу. Без цього елементу правовий регулятор практично не здатний здійснювати свої функції" [7, с.75]¹. Відповідальність інтегрує усі інші елементи правового статусу і встановлює існування відхилень в процесі їх реалізації.

Згідно з ч. 2. ст. 19 Конституції України органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи зобов'язані діяти тільки на основі, в межах повноважень і засобами, які передбачені Конституцією і законами України. Стаття 56 Конституції України передбачає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [8]².

В ст. 25 Закону України "Про міліцію" передбачено, що працівники міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймають рішення і несуть за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність [3]³. Звідси зразу ж запитання: а де ж такі види юридичної відповідальності як адміністративна, матеріальна та цивільна? Звідси доцільною, на нашу думку, є заміна в ст. 25 Закону України "Про міліцію" слів "дисциплінарну чи кримінальну відповідальність" на словосполучення "юридичну відповідальність, види, умови та підстави притягнення до якої визначені законом".

При порушенні працівниками міліції прав і законних інтересів громадянина міліція зобов'язана вжити заходів до поновлення цих прав, відшкодування завданих матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися.

¹ Ответственность в управлении / И.Л. Бачило, П.Г. Щекочихин, С.В. Катрич и др.; Отв. ред.: А.Е. Лунаев, Б.М. Лазарев. – М.: Наука, 1985. – 304с.

² Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.

³ Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

Слід відзначити і те, що за порушення правових норм в сфері зайнятості населення, містобудування, порушення правил електро, водо та газо користування та інших, до юридичної відповідальності може бути притягнуто і будь-який із органів міліції як юридичну особу. Хоча, слід зазначити і те, що питання адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб є дискусійним, тобто таким, що потребує подальшого опрацювання.

Таким чином, успішне здійснення адміністративної реформи в Україні нерозривно пов'язане із чітким визначенням правового статусу державних органів, зокрема міліції. Вважаємо, що нормативне закріплення її завдань, функцій, повноважень щодо надання адміністративних послуг, відповідальності за ненадання чи не належне надання тощо, значно покращать правотворчу та правозастосовну діяльність міліції в цій сфері, дозволить побудувати загальною прийнятну та перевірену практикою діяльності поліцейських органів розвинутих демократичних країн світу, так звану "сервісну" модель правоохоронної діяльності вітчизняної міліції, що як слід позитивно відобразиться на її авторитеті серед населення та інтенсифікує його роль у боротьбі із правопорушеннями.

Література:

1. Лукашевич В. Г., Негодченко О. В. Місце і роль правоохоронних органів у системі державної влади та місцевого самоврядування // Вісник Одеського ун-ту внутр. справ. – 1997. - №1. – С.17-22.
2. Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України: Закону України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст.115.
3. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
4. Про нормативне забезпечення організаційно-штатної роботи МВС України: Наказ МВС України від 25 лютого 2004 № 190.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1988. – 760 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360с.
7. Ответственность в управлении / И.Л. Бачило, П.Г. Щекочихин, С.В. Катрич и др.; Отв. ред.: А.Е. Лунев, Б.М. Лазарев. – М.: Наука, 1985. – 304с.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.

Стаття надійшла до редколегії 31.07.2006 р.

Розділ III. ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ **ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ**

Колотушкин С.М.

ТВОРЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗРАБОТКЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЧЕСТВА

Одним из приоритетных направлений борьбы с искоренением всякого рода отрицательных проявлений в обществе есть предупреждение, раскрытие и расследование преступлений. В этих условиях повышается роль юридических наук, в частности, криминалистики, которая, заимствуя из других областей знаний разнообразные приемы, средства и методы, разрабатывает и внедряет в практику правоохранительных органов аргументированные предложения, рекомендации для усовершенствования методик раскрытия и расследования преступлений. Следует указать, что, к сожалению, в отечественной науке криминалистические вопросы методики расследования преступлений, связанных с изготовлением и сбытом поддельных денег не нашли надлежащего отражения, если не принимать во внимание две записанные диссертации С.Ю. Петряева (1999 г.) и В.С. Мацишина (2002 г.) и отдельные публикации в периодических изданиях.

В этом направлении достаточно интересным и познавательным является пособие Т.П. Бирюковой и В.В. Бирюкова "Основы методики раскрытия и расследования преступлений, связанных с изготовлением и сбытом поддельных денег".

В нем авторы подробно анализируют исторический аспект возникновения и эволюции денег, как средства платежа, а также различные способы изготовления и подделки денег и виды наказаний за эти преступления. Таким образом, доказано, что форма денег, как средства платежа изменялась по мере развития общества, товарно-денежных отношений. Способы изготовления поддельных денег совершенствовались в зависимости от усовершенствования формы денег. На квалификацию лица, которое занималось изготовлением поддельных денег, влияли способы изготовления подлинных денег.

Следует отметить, авторы рискнули сломать стереотипы и впервые предлагают обратить внимание на то, что употребление термина "фальшивомонетничество" не является корректным, так как принимаемая во внимание

содержание совокупности деяний, которые охватываются составом преступления, предусмотренное статьей 199 УК Украины. Авторы считают, что он не отражает сути всех действий, связанных с изготовлением и сбытом поддельных денег. Его использование в юридической науке, в том числе и в криминалистике, относительно процесса изготовления поддельных денег можно считать приемлемым и доступным, поскольку он отражает сущность действия, которое уже само содержит законченный состав преступления. Вместе с тем употребление указанного термина несовместимое с содержанием других действий, предусмотренных в ст. 199 УК, таких как хранение, приобретение, перевозка, пересылка, ввоз или сбыт поддельных денег. Авторы предлагают именовать эти действия как "преступления связанные с изготовлением и сбытом поддельных денег".

Также в работе справедливо подчеркивается, что хотя изготовление, ввоз, пересылка и сбыт поддельных денег и представляют собой отдельные составы преступлений, они представляют собой единое общее и являются звеньями одной преступной технологии. При чем, эта технология может быть представлена в упрощенной форме изготовления – сбыт и совершаться одним человеком или маленькой группой, а также в виде сложной преступной технологии, когда участники организованной преступной группы отвечают за осуществление отдельных действий и выполняют свою непосредственную роль, при этом используется конспирация и противодействие расследованию.

В указанном пособии авторы на основе обобщения следственной, оперативно-розыскной и экспертной практики выделяют поэтапную структуру расследования преступлений, связанных с изготовлением и сбытом поддельных денег.

Раскрывая информационную структуру расследования, изготовления и сбыта поддельных денег, авторы отмечают, что процесс расследования поднимается целенаправленной деятельности относительно выявления и закрепление криминалистически значимой информации. Она влияет на формирование следственной ситуации, которая в результате предопределяет характер следующих следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. Важнейшим звеном в расследовании данной категории преступлений является проведение оперативно-розыскных мероприятий, которые должны органически объединяться с комплексом следственных действий. Это в свою очередь предусматривает тесное взаимодействие следователя с оперативными работниками на всех стадиях расследования данного преступления.

Авторы доказывают что:

- во-первых, методика расследования преступлений, связанных с изготовлением и сбытом поддельных денег, имеет свою специфику;
- во-вторых, расследованию таких преступлений всегда предшествует первоначальная проверка полученной информации, которая в обязательном порядке включает выявление, фиксацию и исследование поддельных денег. Только наличие поддельных денег, если такой факт подтверждается резуль-

татами специального исследования, дает основание для возбуждения уголовного дела;

- в-третьих, в ходе проверочных действий особая роль отводится оперативно-розыскным мероприятиям, а также взаимодействию следователя с сотрудниками оперативных подразделов;

- в-четвертых, ход расследования может быть выражен как "от факта" выявления поддельной купюры, так и "от лица", однако в любом случае уголовное дело может быть возбужденным лишь после выявления именно поддельной купюры;

- в-пятых, ситуации начального этапа и присущий их решению алгоритм следственных действий прямо зависят от характера и результатов проверочных действий.

Заслуживает внимание видение авторов относительно следственных ситуаций. На основе обобщения материалов практики, они выделяют три типичные ситуации, разные за степенью благоприятности, и определяют алгоритмы необходимых следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. Авторы приходят к выводу, что некоторые типичные ситуации являются возможными как на начальном этапе, так и на следующем, а соответственно, и перечень основных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, направленных на их решение, будет аналогичным.

Авторы пособия подробно и детально рассматривают следственные действия, такие как – допрос, воспроизведение обстановки и обстоятельств события, обзор места события, обыск, назначение криминалистических экспертиз.

Особенно хотелось бы выделить нетрадиционный подход к рассмотрению такого следственного действия, как допрос. Авторы выделили определенные категории лиц, которые могут стать в зависимости от сформированной следственной ситуации носителями информации о любом из действий, связанных с изготовлением и сбытом подделанных денег. Далее детально рассматриваются особенности допроса каждой из указанных лиц, выделяется конкретный круг вопросов к каждой из лиц. Более детально, конечно же, как центральной фигуры расследования, рассматривается допрос изготовителя, при чем в зависимости от примененного им способа изготовления денег.

В таком же аспекте рассматриваются и другие следственные действия, такие как, осмотр места события, обыск, воспроизведение обстановки и обстоятельств события, назначение криминалистических экспертиз и т.п.

Так, при рассмотрении тактики осмотра места события подробно рассматривались стадии его проведения, конкретные действия на каждой из выделенных стадий, состав следственно-оперативной группы, которая должна выехать на осмотр места события, ее задача и обязанности каждого из участников. Важное внимание было сосредоточено на составлении протокола осмотра места происшествия, в частности – на описании компьютерной техники, особенностях применения фотосъемки и особенностях участия специалиста-криминалиста.

Уделено особое внимание особенностям выявления носителей криминалистически значимой информации при осмотре места изготовления поддельных денег с использованием компьютерной техники.

Полученное на рецензию пособие без сомнения, представляет собой ценный вклад как в науку криминалистику, так и в практику усовершенствования методики раскрытия и расследования преступлений указанной категории, и может быть использованным, как в учебном процессе при подготовке работников правоохранительных органов, так и в практической деятельности следователями, адвокатами, экспертами и другими категориями практических работников.

Статья надійшла до редакції 13.06.2006 р.

В.С. Бондарь

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПРИРОДЫ МАТЕРИАЛЬНЫХ СЛЕДОВ В РАССЛЕДОВАНИИ КРАЖ С ПРОНИКНОВЕНИЕМ В ЖИЛИЩЕ

Расследование краж с проникновением в жилище в нынешних условиях существенно затруднено. Тайный характер действий преступников в совокупности с активным использованием ими мер по сокрытию преступления, приводят к возникновению ситуаций, когда идеальных следов практически не остаётся, а информация, содержащаяся в материальных следах, отражается искажённо.

Поэтому, процесс познания события преступления основан преимущественно на исследовании материальных следов – рук, ног, взлома, а также других изменений, внесённых преступником в материальную обстановку. Ведущую роль в этом процессе практически всегда играют специальные знания, используемые как в процессуальной, так и непроцессуальной формах, следователем, специалистом, экспертом.

Материальные следы преступления содержат значительный комплекс сведений о ключевых элементах структуры расследуемого события – способе совершения преступления, лице его совершившем и т.д.

Таким образом, основу процесса познания должен составить комплексный анализ признаков элементов структуры события, позволяющий извлечь оптимальную информацию об обстоятельствах расследуемого преступления.

Общеизвестно, что в криминалистике термин материальные "следы" понимается в двух значениях: широком и узком.

В широком смысле следы преступления представляют собой все те изменения обстановки, состояния или внешнего вида предметов, которые возникают в результате совершения преступления: комплексы элементов, свойственных определённым происшествиям (например, следы кражи); из-

менения обстановки (появление или исчезновение предметов, изменение их месторасположения); изменение вида или состояния предмета (взломанный замок)¹.

В узком смысле под следами понимаются материальные изменения в окружающей обстановке, в результате которых внешнее строение одного предмета получает своё отображение на другом, например, следы рук, ног, орудий, инструментов и др.². Данные следы классифицируются на три группы: 1) следы-отображения; 2) следы-вещества; 3) следы-вещи³.

Проанализируем эти определения.

Практика использования материальных следов в расследовании краж с проникновением в жилище по-прежнему базируется на определении следа в узком значении слова, сформулированным Б.И. Шевченко ещё в 1947 году. Но сегодня такая трактовка утратила свой универсальный характер⁴, поскольку не охватывает всей совокупности элементов, составляющих информационную природу следов.

Между тем, структуру информационной природы следа составляют следующие элементы.

1. Любое след-отображение, формируемый в процессе двух взаимодействующих объектов (элементарное отображение), содержит:

а) идентификационное поле – в виде признаков отображённого в следе объекта, являющееся основанием для его распознавания и индивидуального отождествления;

б) поле механизма следообразования, позволяющее восстановить параметры взаимодействия следообразующего и следовоспринимающего объекта⁵.

В этой связи необходимо сказать несколько слов о развернувшейся научной дискуссии, участники которой по-разному определяют сущность и значение информации, возникающей в результате процесса взаимодействия объектов. Так, В.Ф. Берзин, З.А. Ковальчук, В.Я. Колдина, признаки механизма следообразования, включают в понятие идентификационного признака⁶.

¹ См. например: Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – С. 199; Шевченко Б.И. Научные основы современной трасологии: Осмотр места кражи, совершенной с применением технических средств: (Сб. науч. тр.) – М.: ЛексЭст, 2004. – С. 20.

² Шевченко Б.И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике. М.: Изд-во МГУ. – С. 76; Трасология и трасологическая экспертиза. Учебник / Кантор И.В., Ярыгин В.А., Жигалов Н.Ю., Смольяков П.П. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. – С. 8.

³ См. например: Криминалистика / Под ред. Р.С. Белкина, В.П. Лаврова, И.М. Лузгина. – Т. 1. – М., 1987. – С. 340.

⁴ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА, 2001. – С. 61.

⁵ Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / Под ред. проф. В.Я. Колдина. – М.: 2002. – С. 10.

⁶ См. подробнее: Берзин В.Ф., Ковальчук З.О., Меленевская З.С. Ще раз до питання про встановлення факту контактної взаємодії (ФКВ) об'єктів // Криміналістика та судова експертиза. – 2000. – № 49. – С. 17-26; Колдина В.Я. Судебная идентификация. – М.: ЛексЭст, 2002. – 528 с.

В.Е. Бергер, В.М. Прищепа, Г.В. Прохоров-Лукин, М.Я. Сегай, напротив, считают, что процесс взаимодействия, материализуется в следах-отображениях в качестве самостоятельного отражаемого объекта и является системой, продуцирующей информацию, увеличивая тем самым информационное содержание следов-отображений¹.

Автор, в свою очередь поддерживает мнение второй группы криминалистов, поскольку считает, именно такая форма использования информации, содержащейся в следах взаимодействия, существенно расширит возможности судебно-экспертного познания.

2. Идентификационная структура следа может быть весьма сложной и состоять из нескольких подсистем: морфологического, субстанционального, одорологического, функционально-динамического и других идентификационных полей.

3. В материальной среде расследуемого события каждый след существует не изолированно, а в системе других следов, которые аккумулируют информацию, образованную "следовыми связями" (прямыми, обратными, встречными, параллельными).²

Таким образом, на сегодня сложилось новое понимание следов - это любые материальные образования, возникшие в результате взаимодействия материальных тел живой и неживой природы между собой и (или) с окружающей средой, либо вследствие опосредованного контакта, которые в проявляются в изменениях их внешних, субстанциональных и других особенностей и являются носителями информации о признаках внешнего строения, особенностей и состояния объектов, механизма и условий взаимодействия³.

Это понятие является определением следа в узком и широком значениях и распространяется на существующие классификации следов, то есть, на следы - отпечатки внешнего строения, следы - частицы вещества, а также следы повреждений.

Такое понимание значения следов расширяет возможности экспертного познания, реализуемого при производстве судебных экспертиз и приводит к формированию модели, служащей методологической основой структуры экспертного познания, обеспечивающей широкий охват отраженной в следах и процессах взаимодействия "суммарной информации", поскольку явля-

¹ См. подробнее: Бергер В.Е., Прищепа В.М. Следы взаимодействия как источник информации об обстоятельствах происшествия // Криминалистика и судебная экспертиза. - К., 1975. - № 11. - С. 14-20; Прохоров-Лукин Г.В. Методологические аспекты судебно-экспертного исследования механизмов взаимодействия материальных объектов // Криминалистика и судебная экспертиза. - К., 1992. - № 45. - С. 14-20; Сегай М.Я., Стрижня В.К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). - К.: Вища школа, 1997. - С. 31-32.

² Сегай М.Я. Методология судебной идентификации. - К.: изд. РИО МВД УССР, 1970. - С. 98-106.

³ См. например: Жаріков Ю.Ф., Струк І.О., Голубовський Ю.О. Сліди-відображення та їх криміналістичне значення // Криміналістика та судова експертиза. - 2000. - № 49. - С. 9-17; Лук'яненко С.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: Монографія. - К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. - С. 47-77; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі - Х.: Одиссей, 2004. - С. 147.

ется гносеологической основой комплексности, как методического принципа любого судебно-экспертного исследования¹.

Следует, однако, признать то, что хотя вопросы внедрения комплексного подхода к изучению материальных следов и получили разработку в трудах В.Е. Бергера, Г.Л. Грановского, В.Я. Колдина, В.М. Прищепы, Г.В. Прохорова-Лукина, Н.С. Романова, М.Я. Сегай, и других², тем не менее, они в большей степени ориентированы на его использование в расследовании дорожно-транспортных происшествий, взрывов, авиакатастроф, преступлений, связанных с применением огнестрельного оружия³.

Полноценного внедрения в практику расследования краж с проникновением в жилище этот подход не получил, а существующие публикации, рассматривающие данную проблему, не способствуют его полноценной реализации⁴.

В связи с этим автор считает, что эта проблема требует разработки, и, в первую очередь, идеи комплексного подхода должны быть реализованы в таких формах использования специальных знаний как судебные экспертизы и криминалистические учёт.

Проведённый автором анализ свыше 150 заключений экспертиз, использующихся по уголовным делам о кражах с проникновением в жилище, свидетельствует о том, что динамика решения экспертных задач такова: идентификационные - 35%, диагностические - 65%, ситуационные - 0%. Наряду с этим проведённый анализ показал, что примерно в 40% случаев возникают ситуации, когда подозреваемый признаёт своё нахождение на месте происшествия, но не в связи с расследуемым событием.

Думается, что успешное решение подобных ситуаций заключается в выработке таких экспертных методик, которые позволят исследовать механизм и условия взаимодействия объектов в процессе совершения преступления. Проведение подобных исследований возможно только лишь при условии изучения функционально-динамических признаков, которые являются основными носителями информации о процессе взаимодействия, системе действий и поведенческих актов преступника (в которых проявляются про-

¹ См. например: Сегай М.Я., Стрижа В.К. Указ. работа. - С. 11; Сельх-Бондаренко Ю.И. Криминалистическая неидентификационная экспертиза. - М.: 1973. - 51 с.

² См. подробнее: Колдин В.Я., Поташник Д.П. Информационные основы экспертно-криминалистического анализа // Вестник Моск. Ун-та. Серия 11. Право. - 1999. - № 4. - С. 14-23; Прохоров-Лукин Г.В. Информационная сущность механизма взаимодействия как объекта криминалистических исследований // Криминалистика и судебная экспертиза. - К.: 1991. - № 45. - С. 1, 8; Романов Н.С. Следы преступления как источник информации // Криминалистика и судебная экспертиза. - К.: 1989. - № 41. - С. 7-13; Сегай М.Я., Стрижа В.К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). - К.: 1997. - 174 с.

³ См. например: Ермаченко Б.Н. Неидентификационные исследования в судебной баллистике // Криминалистика и судебная экспертиза. - К., 1975. - № 11. - С. 244-251; Романов Н.С. Проблемы вопроса судебно-экспертного исследования водителя транспортного средства // Криминалистика и судебная экспертиза. - К., 1975. - № 11. - С. 366-372.

⁴ См. например: Моисеева Т.Ф. Указ. работа. - 224 с.

фессиональные и преступные навыки), направленных на достижение преступного результата. Именно такая модель экспертной методики, основанная на комплексном подходе, позволит провести совокупный ситуационный, диагностический и идентификационный анализ механизма взаимодействия объектов под углом зрения решения вопроса: образовали ли объекты контактно-взаимодействующее единство, имевшее место в конкретном событии?

Специфика экспертных исследований в подобных ситуациях определяется тем, что анализируются не отдельные следы и предметы, взятые изолированно от среды, а совокупность, комплекс этих следов и предметов, образующих материальную обстановку кражи, взаимосвязанных единством механизма слеодообразования.

В таком случае, формирование экспертной методики должно базироваться на том, что человек, как индивид, представляет собой не простую совокупность отдельных свойств, а сложноорганизованную систему. В этой системе свойства человека находятся между собой во взаимосвязи и взаимообусловленности¹. Так, вор, двигаясь по квартире, выполняет различные действия: вследствие контакта рук, одежды, обуви, орудий преступления образуется определённое количество следов. Таким образом, установление образовавшихся взаимосвязей будет служить основанием для вывода о факте контактного взаимодействия.

Исходя из этого, автором предлагается модель экспертной методики, построение которой будет базироваться на том, что любое действие содержит в себе целый комплекс движений, совокупность актов поведения, отражающихся в системах следов, объединённых единством механизма отображения и его одновременностью. В частности, предлагается именовать такие системы следов, *следовыми комплексами*. Например, при проникновении в жилище путём выбивания входной двери, может отображаться такой следовой комплекс: следы обуви – следы рук – следы одежды и т.п. При этом важно отметить тот факт, что подобные следовые комплексы обладают уникальным свойством: поскольку следы человека (следы рук, следы лба, носа и др.) отражают непосредственную с ним связь, а все остальные следы – только опосредованную, следовательно, методами экспертного познания, устанавливая одномоментность возникновения следов человека (виновного) и других следов (обуви, взлома и т.п.), существенным образом расширяются возможности использования следовой информации как в доказывании, так и расследовании преступления в целом.

Эффективность предлагаемой методики, иллюстрируется на таком примере.

¹ См., например: Корнюхов В.Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека. – Красноярск, 1982. – С. 31; Стрижа В.К. Личность как объект криминалистической идентификации // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1982. – № 24. – С. 11-18.

В г. Луганске была совершена квартирная кража, входная дверь открыта посредством отжима ригеля замка. При осмотре квартиры были обнаружены следы перчаток, а также следы обуви. Кроме того, на ригеле замка обнаружены следы отжима; несколько выше места их локализации – след лба человека; на полу возле двери – следы обуви, а также ломик, на котором выявлены следы перчаток, по рисунку аналогичные изъятым. Через некоторое время в поле зрения правоохранительных органов попал гр-н В., у которого были изъяты перчатки и обувь, по признакам рисунка сходные с изъятими следами. Казалось, затруднений в расследовании не предвидится. Однако, заключением назначенной комплексной экспертизы, в категорической форме был сделан только лишь вывод об идентичности следа лба с подозреваемым, выводы о тождестве следов перчаток и обуви были даны в вероятностной форме, по причине недостаточной совокупности идентификационных признаков. При этом взаимосвязь данных следов, как совокупности отражения одномоментного действия установлена не была. А потому, подозреваемый, ознакомившись с заключением, совершенно справедливо заметил следователю, что это заключение в установлении виновности не будет играть никакой роли, наличие же следа лба на двери, можно объяснять поразному и, безусловно, в свою пользу. Учитывая это, следователь назначил дополнительную комплексную экспертизу. В ходе её проведения были установлены формы взаимосвязи элементов имеющегося следового комплекса, то есть, механизм следообразования следа лба носил не случайный характер, а был взаимосвязан с другими изъятими следами. Таким образом, была сформирована модель, охватывающая механизм и одновременность действий преступника по взлому двери путём исследования их функциональной позиции: след лба оставлен в результате касания; следы обуви, в результате упора ног при производстве взлома, а следы рук на ломике, в результате захвата; а также примерный механизм действий преступника: отжим ригеля замка потребовал значительных усилий, поэтому, для удобства, он соответствующим образом расположил ноги, однако, не рассчитал усилий и ударился лбом о дверь. Полученная информация успешно использовалась для доказывания вины подозреваемого В.¹

В равной степени рассматриваемая нами проблема относится и к криминалистическим учётам, а более конкретно – оперативно-поисковым.

Действующая система оперативно-поисковых учётов, формируемых на основе материальных следов, данные которых используются при раскрытии преступлений включает: дактилоскопические учёты, коллекции следов взлома, обуви, транспортных средств, волокон, замков и ключей. При этом их формирование производится на основе учёта только лишь собственных идентификационных признаков следов, изъятых с различных преступлений². Формы регистрации следовых комплексов, объединённых единым механиз-

¹ Уголовное дело № 05/05/021 за 2005 г. // Архив Жовтневого районного суда г. Луганска.

² Про затвердження Наставни про діяльність експертно-криміналістично служби МВС України: Приказ МВД України № 682 от 30.01. 1999 г. П. 6.1.2.1.

мом слеодообразования, то есть совокупностей материальных следов, образовавшихся при совершении отдельного преступления, не разработаны. Наименование "система", употребляемое в отношении криминалистических учётов в большей степени касается принципов систематизации отдельных следов по их собственным идентификационным признакам, и, таким образом, представляет простую совокупность однородных следов, изъятых с различных преступлений.

Общезвестно, что наиболее весомую помощь в раскрытии краж оказывают дактилоскопические учёты. В то же время необходимо признать тот факт, что другие виды учётов следов практически не востребованы, а их эффективность была и остаётся чрезвычайно низкой. Нередко сущность проверки совокупности следов, изъятых при совершении кражи, сводится к использованию данных исключительно дактилоскопических учётов, результаты же работы, например, со следами взлома, обуви, как правило, носят формальный характер. Но в таком случае возникает справедливый вопрос, даст ли необходимый эффект существующая процедура, когда на территории района совершается серия квартирных краж, преступники действуют в перчатках и при этом, совершая очередное преступление используют уже другие перчатки, обувь, инструменты взлома?

Безусловно, нынешняя система криминалистических учётов, основанная на разобщённых формах регистрации, систематизации и сосредоточении материальных следов для этого непригодна и эффективность отдельных проверок по тем же следам обуви носит довольно ситуативный характер и часто зависит от степени исполнительности конкретного сотрудника.

Между тем, проведённый нами анализ современных возможностей информационной природы материальных следов позволяют более эффективно их использовать в формировании криминалистических учётов. Речь идёт о внедрении комплексного подхода, позволяющего учесть не только признаки внешнего строения, особенностей и состояния объектов, то есть идентификационные признаки, присущие отдельному следу, но и признаки механизма и условий взаимодействия, отражающих информацию, не о чём ином, как о способе совершения преступления, преступных и профессиональных навыках преступника, устойчивость которых была достаточно обоснована в работах Г.Г. Зуйкова, П.П. Ищенко, Г.А. Самойлова, В.Н. Чулахова, В.В. Чурпята и др.¹.

На этом основании, мы считаем, что для более эффективного использования криминалистических учётов в раскрытии краж с проникновением в

¹ См., например: Самойлов Г.А. Основы криминалистического учения о навыках. – М.: 1968. – С. 49-50; Зуйков Г.Г. Логические формы повторяемости способов совершения преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1969. – № 6. – С. 80-86; Зуйков Г.Г. Поиск по признакам способов совершения преступлений. – М.: 1970. – С. 74; Чулахов В.Н. Значение индивидуальности навыков и привычек для криминалистических целей // Закон и право. – М.: 2004. – № 1. – С. 44-46; Чурпята В.В. Исследование устойчивости способа преступления и её значение для раскрытия и расследования преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: 1989.

жилище цілесобразно інтегрувати оперативно-пошукові учётні різні види слідів в єдину систему. При побудові такої системи повинні комплексно учитися ознаки, присущі не тільки окремим следам, вираженим при здійсненні конкретної крадіжки, але і відношення між ними, виникли в процесі взаємодії, шляхом встановлення відповідних кореляційних залежностей, оскільки між собою вони входять в складну системну взаємозв'язок і взаємообумовленість.

І як би не намагався злочинник при здійсненні чергової квартирної крадіжки використати взуття або рукавички з іншим малюнком, все одно при допомозі інтегрованої системи учётів будуть встановлені ознаки серійності, так як процес відбиття кожного події злочину має повторюваний характер, а професійні і злочинні навички, що мають своїми рисами індивідуальності і стійкості, а також свої біометричні ознаки змінити повністю неможливо.

Отже комплексний підхід, оснований на дослідженні сучасних можливостей інформаційної природи матеріальних слідів дозволяє визнати загальним принципом, розширюючи можливості використання спеціальних знань в розслідуванні крадіжки з проникненням в жилище на нинішньому етапі боротьби з злочинністю.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2006 р.

О.О. Ляшко

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОКУРАТУРОЮ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ГАЛУЗІ ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Радикальні зміни в соціальному, політичному, економічному становищі нашої держави відображають важливий етап формування громадянського суспільства. Пріоритетним напрямом багатогранної діяльності органів державної влади стає надійний захист демократичних досягнень нашого народу, прав і свобод громадян, їх життя та здоров'я, усіх форм власності від злочинних та інших протиправних посягань.

Реалізація законності в державі базується на системі гарантій, яка, за умови її дієвості, покликана зробити законність реальною. Гарантії законності – це позитивні об'єктивні умови, що сприяють підвищенню рівня розвитку суспільства і добробуту народу.

Окремі питання профілактичної діяльності прокуратури, дотримання та забезпечення законності в діяльності правоохоронних органів досліджували у своїх роботах В.Б. Авер'янов, Н.В. Александрова, В.І. Антипов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, О.Ф. Долженков, Ю.В. Дубко, І.К. Залобовська, Р.А. Каложний,

С.П. Кисіль, В.К. Колпаков, І.П. Козаченко, Ю.Б. Оболенський, В.Г. Перепелюк, В.П. Петков, О.О. Погрібний, В.І. Полохович, В.П. Столбовий, М.М. Тищенко, В.О. Шамрай, В.І. Шишкін, В.К. Шкарупа та інші.

Попередження правопорушень розглядається вченими й практиками не як самостійний обов'язок прокуратури, а як один з аспектів реалізації наглядових повноважень або функцій кримінального переслідування, координації боротьби зі злочинністю, захисту публічних інтересів у судочинстві. "Реалізація всіх повноважень, – підкреслює В.В. Долежан, – у тому чи іншому вигляді профілактичний характер. Водночас використання засобів нагляду може бути спеціально спрямовано або на запобігання конкретних правопорушень, або на профілактику протиправної діяльності з боку конкретних посадових осіб і громадян. Це дає підставу виділити як факультативну стадію попередження порушень закону в складі прокурорсько-наглядових проваджень"¹. В.К. Звирбуль вирізняв попереджувальну діяльність прокуратури не тільки в рамках нагляду за виконанням законів, але й при кримінальному переслідуванні, координації боротьби зі злочинністю². В.Б. Яструбов також відзначає, що профілактичний потенціал прокуратури закладений не тільки в нагляді за виконанням законів і дотриманням прав і свобод людини й громадянина. "Істотний внесок у вирішення завдань підвищення ефективності попередження злочинів та інших правопорушень правоохоронними органами й органами, що здійснюють виконання покарань, роблять інші галузі прокурорського нагляду"³.

На думку сучасних практиків, відсутність у Законі України "Про прокуратуру"⁴ прямої вказівки на попередження злочинів зовсім не означає "ісприченості" прокуратури до превентивного напруження протидії злочинності, адже досягненню цілей попередження злочинів сприяють тією чи іншою мірою практично всі функції прокуратури, передбачені законодавством. Таким чином, функція попередження злочинів спеціально не виділена в законодавстві, але немовби проймає всі напрями складної та багатогранної діяльності прокуратури, що відповідає самій суті цього державно-правового інституту, покликаного робити вагомий внесок у справу забезпечення законності й правопорядку, протидії будь-яким правопорушенням, включаючи кримінальні.

¹ Див.: Долежан В.В. Проблеми компетенції прокуратури.: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – С. 37.

² Див.: Звирбуль В.К. Координація діяльності правоохоронних органів. – М., 1985. – С. 41; Звирбуль В.К. Деятельность прокуратуры по предупреждению преступности. – М., 1971. – 125 с.

³ Див.: Яструбов В.Б. Надзор за исполнением законов как основная функция прокуратуры // Проблеми совершенствования прокурорского надзора. – М., 1997. – С. 20.

⁴ Див.: Про прокуратуру: Закон України № 1789-ХІІ від 5 листопада 1991 року (з наступними змінами та доповненнями) / Електронна пошукова система "Нормативні акти України", версія 9.3.2.

Серед тих, хто вважає профілактику порушень законів окремою функцією прокуратури, можна назвати В.Г. Мелкумова¹, Л.М. Давиденко² та К.Ф. Скворцова, який, наприклад, відносить до попереджувальної діяльності прокурора правове виховання громадян³. Деякі вчені говорять про участь у пропаганді законів (Л.М. Давиденко)⁴ і участь у правовому вихованні (О.Д. Берензон, В.Г. Розенфельд)⁵ як самостійні обов'язки прокуратури. Але існує й інша точка зору на це питання. Наприклад, В.В. Ключок, критикуючи такий підхід до аналізу функцій прокуратури, стверджує, що завдання попередження порушень закону вирішується у всіх функціях прокуратури, а виділення правового виховання як функції прокуратури означає змішування понять функцій й основних напрямів діяльності прокуратури⁶.

Тим часом, чинне законодавство про прокуратуру дозволяє говорити про певну специфіку розв'язуваних прокурором завдань загальної профілактики правопорушень, особливості шляхів і засобів досягнення ним даних завдань, що не збігаються з аналогічною діяльністю при реалізації інших функцій. Так, одним із принципів організації й діяльності органів прокуратури України називають інформування органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також населення про стан законності. Генеральний прокурор України, його заступники (інші особи за їх дорученням) вправі бути присутніми на засіданнях Верховної Ради, її комітетів і комісій, уряду, тобто органів, невіднаглядних прокуратурі, з якими вона входить у відносини взаємодії та співробітництва при забезпеченні законності й правопорядку. Зазначені норми в сукупності з відповідними їм положеннями законодавчих актів про уряд, органів державної влади й органів місцевого самоврядування складають правову основу профілактичної функції прокуратури.

Певною мірою діяльність органів прокуратури щодо загальної профілактики злочинності регламентовано наказами Генерального прокурора № 4/Ігн від 19 вересня 2005 року "Про організацію прокурорського нагляду

¹ Див.: Мелкумов В.Г. Функции советской прокуратуры // Советское государство и право. – 1980. – № 11. – С. 89-90.

² Див.: Давиденко Л.М. Цели, задачи, функции и основные направления деятельности органов прокуратуры // Прокуратура в системе политических и правовых институтов общества. – М., 1990. – С. 116-117.

³ Див.: Скворцов К.Ф. Проблемы эффективности прокурорского надзора. – М., 1977. – С. 7-20.

⁴ Див.: Давиденко Л.М. Цели, задачи, функции и основные направления деятельности органов прокуратуры // Прокуратура в системе политических и правовых институтов общества. – М., 1990. – С. 117.

⁵ Див.: Берензон А.Д. Об основных направлениях деятельности прокуратуры // Проблемы организации и прокурорской системы в свете Закона о прокуратуре СССР. – М., 1980. – С. 27-34, 39. Про прокуратуру: Закон України № 1789-ХІІ від 5 листопада 1991 року (з наступними змінами та доповненнями) / Електронна пошукова система "Нормативні акти України", версія 9.3.2; Розенфельд В.Г. Прокуратура в системе органов власти Российской Федерации: цели и функции // Служение Истине. Научное наследие Л.Д. Кокорева. – Воронеж, 1997. – С. 182-183.

⁶ Див.: Ключок В.В. Функции прокуратуры: понятие, соотношение с деятельностью, классификация // Прокуратура. Законность. Государственный контроль. – М., 1995. – С. 12-13.

за додержанням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство" та № 3гн від 30 березня 2004 року "Про завдання та організацію роботи прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ". Але, на нашу думку, необхідно було б конкретизувати обов'язки прокурорів: постійно інформувати громадськість і державні органи й органи місцевого самоврядування про стан законності; вимогою вносити пропозиції зі зміцнення правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю в представницькі (законодавчі), виконавчі органи й органи місцевого самоврядування, комерційні й некомерційні організації; за необхідності запрошувати їх керівників на засідання колегій та оперативні наради, присвячені обговоренню проблем боротьби зі злочинністю.

Для розроблення й підготування пропозицій щодо ефективної протидії правопорушенням прокурори щороку аналізують стан злочинності, умов і причин, що їм сприяли. Вони також повинні системно використовувати з цією метою статистичні й інші дані, матеріали прокурорських перевірок, судових і адміністративних справ, контрольних органів, наукових досліджень, повідомлення ЗМІ й інші відомості, що характеризують криміногенну обстановку.

Практика реалізації профілактичної функції прокуратури знає й інші форми попередження правопорушень і законності. Однією з найбільш важливих варто назвати участь прокурорів у підготованні, прийнятті й здійсненні регіональних і місцевих програм заходів щодо попередження злочинності в цілому й окремих її проявів (серед неповнолітніх; пов'язаної з незаконним обігом наркотиків тощо), відновленні загальної системи профілактики правопорушень. Слід підтримати відродження громадських об'єднань з охорони правопорядку й створення нових форм профілактики антигромадської, злочинної поведінки: упровадження релігійних моральних постулатів, залучення до цих заходів недержавних охоронних структур тощо. Очевидно, що підтримка перерахованих дій можлива саме шляхом їх закріплення й конкретизації в програмах заходів щодо попередження злочинності.

Законодавство прямо не покладає на прокуратуру здійснення пропаганди законів, правового навчання населення, однак інформування (через ЗМІ, особисті зустрічі) населення, громадськості про стан законності, діяльність прокуратури з захисту прав і свобод громадян, що охороняються законом, інтересів суспільства й держави, участь у боротьбі зі злочинністю, результати вжитих заходів, роз'яснення прокуратурою законів за зверненнями громадян і організацій, без сумніву, також мають стати кінцевою метою попередження правопорушень, що буде сприяти підвищенню рівня правових знань і правової культури населення. Тому можна стверджувати, що правове виховання є елементом профілактичної функції органів прокуратури.

Як відомо, до заходів загального попередження злочинів належать: виявлення й усунення причин злочинів і умов, що сприяли їх скоєнню; правове виховання; кримінологічна експертиза проєктів законодавчих та інших нор-

мативних правових актів. Органи прокуратури в межах своєї компетенції надають методичну й інформаційну допомогу іншим суб'єктам попередження та профілактики злочинів при веденні ними роботи з правового виховання, формами якого є правова пропаганда, правове навчання, надання юридичної допомоги громадянам, пропаганда законслухняної поведінки в засобах масової інформації.

Необхідно виокремити й питання дотримання законності під час проведення оперативно-розшукової діяльності. Останнім часом, з огляду на політичні події, що відбулись у нашій країні, низку скандалів, пов'язаних із порушенням Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"¹, цьому питанню приділяють особливу увагу. Аналіз юридичної літератури свідчить про тривалість дискусії з проблемних питань прокурорського нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності. Висловлюється багато різних точок зору щодо змісту та напрямів його здійснення². Така невизначеність не сприяє успішному розробленню законодавчих та інших нормативних актів, що регламентують не тільки прокурорський нагляд у цілому, а й нагляд за законністю здійснення оперативно-розшукової діяльності зокрема.

Діяльність усіх оперативно-розшукових підрозділів МВС і СБУ, у тому числі спецпідрозділів та інших оперативних підрозділів, які мають право проводити оперативно-розшукову діяльність, регламентована відомчими наказами. Накази містять додатки, у тому числі такі, якими передбачено звіти й облікові документи з питань оперативно-розшукової діяльності. При проведенні контролю за станом дотримання законності у даних підрозділах органи прокуратури керуються наказом Генерального прокурора України № 4/Ігн від 19 вересня 2005 року "Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при проведенні оперативно-розшукової діяльності". Слід зазначити, що даний наказ багато в чому відрізняється від аналогічного наказу від 20 квітня 2004 року. Згідно з цим наказом органи прокуратури повинні перевіряти додержання вимог Конституції України³, Кримінального⁴ та Кримінально-процесуального кодексів⁵ України, Законів України "Про оперативно-розшукову діяльність"⁶, "Про контрольно-розшукову діяльність"⁷, "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злоч-

¹ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

² Див.: Басков В. Прокурорский надзор за оперативно-розсыской деятельностью при расследовании преступлений // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1998. – № 4. – С. 34-50; Козусев А. Ф. Надзор за исполнением законов в оперативно-розсыской деятельности // Законность. – 1997. – № 2. – С. 19-22.

³ Див.: Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2001. – № 25-26.

⁵ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Юрінком Інтер, 2002.

⁶ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

⁷ Див.: Про контрольно-розшукову діяльність: Закон України № 374-ІV від 26 грудня 2002 року.

чинністю¹ та "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними"², інших законодавчих актів щодо наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності, законності при заведенні та закритті оперативно-розшукових справ, продовженні, припиненні та поновленні строків їх ведення.

Згідно зі ст. 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"³ вимагається обов'язкове заведення оперативно-розшукової справи (далі – ОРС) у разі, коли є підстави для здійснення оперативно-розшукової діяльності. Як показує практика, значна частина порушень цього закону виявляється саме у вказаному напрямі роботи правоохоронних органів. Досить часто перевірки виявляють факти проведення оперативно-розшукової діяльності без заведення ОРС, застосування оперативно-технічних засобів без належного дозволу чи з порушеннями Інструкції про оперативно-розшукову діяльність оперативних підрозділів органів внутрішніх справ⁴. Велике значення для профілактики подібних порушень законності має з'ясування підстав до такої діяльності, а також причин, з яких не заведено ОРС.

При здійсненні прокурорського нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності насамперед слід визначити межі вивчення об'єкта для того, щоб, з одного боку, не залишати без реагування жодне порушення прав і свобод особи, а з іншого – не допускати втручання в оперативну діяльність органів, на які покладено обов'язки здійснення оперативно-розшукової діяльності⁵.

Отже, обов'язки прокуратури з попередження порушень законів зводяться до сприяння органам влади в здійсненні ними загальнодержавного обов'язку боротьби зі злочинністю (у широкому розумінні цього слова), організації загальної профілактики злочинів та інших правопорушень. Таке сприяння виходить за рамки наглядової й інших функцій прокуратури та пов'язується з використанням певних специфічних повноважень, що не є наглядовими, координаційними або процесуальними. Так, обов'язок інформування органів влади й місцевого самоврядування про стан законності, включаючи обов'язок Генерального прокурора подавати щорічну доповідь Президентові та Верховній Раді, відповідно повноваженню всіх прокурорів,

¹ Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України № 3341-XI від 30 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1993. – № 35. – Ст. 358.

² Див.: Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 15 лютого 1995 року № 62/95-ВР, // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1995. – № 10. – С. 62.

³ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

⁴ Див.: Про затвердження Інструкції про оперативно-розшукову діяльність оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України № 007 від 17 липня 2004 року Цілюк т.с.м.о.

⁵ Див.: Ломовский В.Д. О понятии и содержании прокурорской проверки // Правоведение. – 1988. – № 5. – С. 24-28.

від Генерального до районного, вносити цим органам письмові інформації з конкретними пропозиціями зі зміцнення правопорядку, розроблення та здійснення програм попередження правопорушень (такі пропозиції можуть бути включені й Генеральним прокурором у свою доповідь); брати участь у розгляді інформації, обговоренні доповіді, проектів програм і ходу їх реалізації, інших питань організації боротьби зі злочинністю й іншими правопорушеннями; давати висновок щодо суперечності проектів правових актів вищих органів влади чинному законодавству. Обов'язок інформувати населення про стан законності відповідає повноваженням прокурора з опрелюднення матеріалів розслідуваних кримінальних справ і прокурорських перевірок, використання ЗМІ для доведення до населення офіційної позиції з того чи іншого питання дотримання законності й правопорядку.

Таким чином, попередження прокуратурою правопорушень у галузі дотримання законності органами внутрішніх справ України являє собою її самостійний загальний обов'язок, що випливає з чинного законодавства, та виражається в наданні допомоги органам державної влади й місцевого самоврядування щодо вирішення завдань організації боротьби зі злочинністю, загальної профілактики злочинів та інших правопорушень, запобігання порушенням законності при виданні правових актів шляхом систематичного інформування прокуратурою органів державної влади й місцевого самоврядування, а також населення про стан законності; їх участі в підготованні й здійсненні регіональних і місцевих програм заходів щодо зміцнення правопорядку й попередження правопорушень.

Досліджувана функція реалізується прокуратурою за такими напрямками: інформування про стан законності органів влади й місцевого самоврядування; інформування населення; участь у підготованні комплексних програм; виконання передбачених ними заходів, у тому числі участь у правовому вихованні громадян; участь Генерального прокурора в законопроектній роботі вищих органів влади й у процедурі прийняття ними нормативних правових актів.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2006 р.

О.М. Коропатов

НАСЕЛЕННЯ ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ОТРИМАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ СПІВРОБІТНИКАМИ МЛПЦІЇ

Співробітники міліції у своїй роботі широко використовують різноманітну інформацію, яка розташовується, як в системі органів внутрішніх справ, так і за її межами, в інших соціальних сферах. Порядок роботи з інформацією, її сучасність, вірогідність та повнота допомагають співробітникам

кам ОВС більш ефективно вирішувати поставлені перед ними задачі у боротьбі зі злочинністю та охороні громадського порядку¹.

Згідно з законом України "Про інформацію", під інформацією розуміється документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі².

Більшість кримінальної інформації необхідної для боротьби зі злочинністю працівники міліції отримують від населення.

Проблема взаємовідносин населення з міліцією дуже важлива в практичному плані. Як свідчать вітчизняні науковці-юристи: Бандурка О.М., Босхолов С.С., Джафарова О.В., Долженков О.Ф., Запорожцева Г.Є., Поволоцький О.В., Ярмак Х.П., Ярмиш О.Н. та зарубіжні – Морган Р., Нейбурн Т., Ноель-Нойман Е., Осіпов Ю.І., охорона громадської безпеки, забезпечення прав та свобод громадян, боротьба зі злочинністю не можуть виконуватись ефективно без підтримки з боку населення.

В статті 3 Конституції України підкреслюється, що життя, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст, спрямованість діяльності держави³. Відповідно, розробляються та втілюються в життя нові принципи взаємодії між населенням і державними органами влади, в тому числі, з правоохоронними органами: принципи добровільності, гуманізму, справедливості, конкретності⁴.

В наш час, при взаємодії населення та правоохоронних органів все частіше використовуються новітні технології, наприклад мережа Інтернет.

За допомогою цієї мережі можливо не тільки отримувати інформацію з серверів, web-сайтів та web-сторінок, але й використовувати можливості спілкування за допомогою "chat"-ів і електронної пошти (e-mail).

Один із засобів отримання інформації співробітниками міліції від населення – це надходження її на спеціалізовані інформаційні Web-сайти, наприклад, <http://magnolia-tv.com>, <http://ugro.spb.ru>, <http://www.centrmia.gov.ua> та інші⁵. Крім того на цих Web-сайтах люди можуть ознайомитись з інформацією про криміногенний стан в країні та деякою іншою інформацією (відомостями про осіб, які знаходяться в розшуку, безвісті зниклих, які не можуть надати інформацію про себе; скоєні злочини та ін).

¹ Див.: Босхолов С.С. Информационное обеспечение деятельности органов внутренних дел в сфере борьбы с преступностью. – Мн.: МВШ МВД СССР, 1987. – С. 7.

² Див.: Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

³ Див.: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Див.: Взаимодействие милиции и населения: к итогам харьковского эксперимента. – Х.: Нац. ун-т внутр. дел, 2003. – С. 3.

⁵ Див.: Коропатов О.М. Деякі можливості використання мережі Інтернет для розслідування та розкриття злочинів на транспорті // Матеріали постійно діючого семінару (25-26 вересня 2002 року) Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті. – Одеса: ОЮІ НУВС. – 2002. – С. 53.

Чергові частини РВВС повинні мати свої Web-сайти з окремою сторінкою фіксації заяв, скарг та пропозицій громадян, а також інформацією про події (у 2003 році в Україні розроблен офіційний web-сайт МВС України: <http://www.centrmia.gov.ua> та діють інформаційні web-сайти деяких служб ОВС). На цьому сайті громадяни зможуть знайти при необхідності зразки документів, які необхідно заповнити в різних випадках і надіслати не виходячи з дому, що прискорило б роботу та зменшило час очікування. Один недолік цього процесу – тяжко встановити достовірність індивідуальних ознак відправника. (Для більшої індивідуальності надісланих документів пропонуємо внести до графи "індивідуальні дані особи" внести графу "номер та серія паспорта" особи, яка надсилає документ).

Наступний засіб передачі інформації від особи працівнику міліції, наприклад дільничному інспектору міліції, – це використання раніш обговореного "chat"у (chat – англ. "розмова"), тобто "спеціального каналу"¹ в мережі Інтернет. В "chat"і можливо спілкуватися на різні теми, в тому числі співробітнику міліції отримувати кримінологічну інформацію від громадянина. На мій погляд застосування "chata" можна використовувати в наступних напрямках: перше, створення спеціального "chat"а для передачі інформації та її обговорення. Гідність цього напрямку полягає в тому, що в раніше обговорений час декілька людей можуть обмінятися інформацією за декілька хвилин, при цьому особи які спілкуються знаходяться на значній відстані одна від одної. Значний недолік використання такого "chata" полягає в тому, що користувач, який випадково зайшов в "chat" може стати свідком спілкування. Другий напрямок- використання загальнодоступних "chat"-ів, наприклад, <http://chat.bigmir.net>, в визначений період часу, коли відвідувачів не дуже багато, з використанням заздалегідь обговорених імен (півів), кольорів створення повідомлення, кодових фраз і знаків-іконок. Для більшої конфіденційності, практично в любому "chat" використовується функція private (англ. особистий, приватний)², де спілкування проходить практично один на один.

Для одержання інформації від населення можливе застосування і спеціально створених поштових скриньок, наприклад, на доменних адресах поштового серверу: www.mail.te.net.ua, www.ukr.net.ua та ін.

Найпоширеніша послуга мережі Інтернет- електронна пошта. Сьогодні свою адресу в системі електронної пошти мають сотні мільйонів осіб. Вартість пересилання електронного листа значно нижча ніж звичайного. Крім того, повідомлення, передане електронною поштою, доходить до адресата

¹ Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

² Див.: Англо-русский и русско-английский словарь / Сост. А.А. Кадух. – К.: А.С.К., 2000. – 800 с.

протягом кількох хвилин, тоді як звичайний лист він одержує через кілька днів, а то й тижнів¹.

Електронна пошта (E-mail) є одним із перших найпоширеніших сервісів Інтернету. Вона забезпечує обмін поштовими повідомленнями з будь-яким абонентом цієї мережі. Існує можливість відправляти як текстові, так і двійкові файли. Електронна пошта є найдешевшим і доступним Інтернет-сервісом в Україні.

Поштові сервери одержують повідомлення від клієнтів і пересилають їх по ланцюжку до поштових серверів адресатів, де ці повідомлення накопичуються. При встановленні сполучення між адресатом і його поштовим сервером за командою передаються повідомлення, що надійшли на комп'ютер адресата².

Інформацію на ці поштові ящики (e-mail), можна передавати з любих інших поштових ящиків різних поштових серверів (разових, нещодавно створених та багаторазового використання, постійних адрес, що також цілком зручно і головне практично небезпечно для людини, яка надає інформацію). Якщо людина остерегається за своє життя, вона може передати інформацію з поштової скриньки, створеної за декілька хвилин до передачі (на створення поштової скриньки середньому витрачається від 5 до 20 хвилин). При роботі з поштовими скриньками конфіденціальність і конспірація гарантується з високим ступенем (по-перше, адреса складається з імені одержувача (поштової скриньки), знака @ та доменної адреси поштового сервера (локальної мережі), до якого приєднано одержувача³; наприклад, kosoma@ukr.net.ua, по-друге присутність пароля до поштової скриньки (password), робить їх практично недоступними для швидкого "відчинення".

Наведені приклади використання мережі Інтернет для передачі криміногенної інформації, частково використовуються на практиці: Web-сторінки, рідше "chat", що вказує на актуальність розглянутої теми.

В завершенні вкажемо переваги приведених засобів отримання і передачі інформації від представників населення працівниками ОВС:

- дешеве і майже моментальне надсилання повідомлень;
- не витрачається час на візити до службових осіб із дрібних питань;
- електронний лист одержувач із більшою ймовірністю прочитає особисто;
- людина, що пише лист, не відчуває себе настирливою;
- можна задавати списки розсилання, псевдоніми (alias) вести адресні записники;

¹ Див.: Інформатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник / За ред. д-ра економічних наук, професора О.І. Пушкаря. – Київ, Видавничий центр "Академія", 2003. – С. 619.

² Див.: Інформатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник / За ред. д-ра економічних наук, професора О.І. Пушкаря. – Київ, Видавничий центр "Академія", 2003. – С. 624.

³ Див.: Інформатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник / За ред. д-ра економічних наук, професора О.І. Пушкаря. – Київ, Видавничий центр "Академія", 2003. – С. 631.

- можна передавати війкові файли (схеми, ілюстрації, програми, архіви тощо);
- відправник від отримувача інформації може бути практично на будь-якому відстані;
- виключає психологічний тиск, який може здійснюватися при візуальному контакті;
- забезпечується висока ступінь безпеки особи, яка надсилає інформацію;
- встановити, місце особи, яка передає інформацію за 5-10 хвилин практично неможливо.

Стаття надійшла до редколегії 20.06.2006 р.

В.В. Коваленко

ЗАСТОСУВАННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИЛУЧЕННЯ СЛІДІВ ПРИ ОГЛЯДІ МІСЦЯ ПОДІЇ

При скоєнні злочину відбуваються певні зміни зовнішнього середовища, в результаті чого утворюються матеріальні й ідеальні сліди. У механізмі слідоутворення, як відомо, беруть участь мінімум два об'єкти – слідоутворюючий і слідоприймаючий.

З урахуванням того, що причинно-наслідковий зв'язок характеризується однобічною спрямованістю, доведення тотожності завжди зводиться до встановлення слідоутворюючого об'єкта. У момент учинення злочину – наприклад, при зламуванні перешкоди на ній залишаються статичні чи динамічні сліди знаряддя злому. Водночас на застосовуваному знарядді злому залишаються частки фарби, деревини, пилу і т. ін., що відокремилися від перешкоди. "У той момент, коли шуканий об'єкт, впливаючи на речову обстановку, відобразив на ній свої властивості, він сам, унаслідок взаємодії і закону взамовідбиття сприйняв, у тій чи іншій формі властивості тих реальних предметів, з якими він контактував, взаємодіяв. Це означає, що для цілей пізнання тотожності невідомого об'єкта важливо вивчити не тільки прямі ідентифікаційні зв'язки, що виникли в процесі відображення його особистих властивостей на предметах навколишнього оточення, але і зворотні ідентифікаційні зв'язки, які об'єктивно виникли в процесі взаємодії, а значить, і взамовідбиття властивостей предметів навколишнього оточення на об'єкті, що ототожнюється"¹, – зазначає М.Я. Сегай. Такий підхід значно розширює коло матеріальних утворень, які дозволяють відтворити механізм події.

¹ Сегай М.Я. Методология судебной идентификации. – К.: РНО МВД УССР, 1970. – С. 108.

Як свідчить слідча практика, прямі сліди, як правило, виявляються і вилучаються в ході огляду місця події, а зворотні – у ході проведення обшуків, освідчень, оглядів одягу, знарядь та інструментів і т. ін., у разі встановлення підлягаючих перевірці осіб або предметів. Тут важливий загальний методологічний принцип: там, де виник прямий ідентифікаційний зв'язок як результат взаємодії об'єкта, що ототожнюється, завжди треба припустити наявність і зворотного ідентифікаційного зв'язку, коли шуканий ототожнюваний об'єкт, сприйняв властивості людей і речей, які з ним взаємодіяли¹. Отже, розкриття і розслідування злочинів на належному рівні можливе лише за умови застосування системного (комплексного) підходу. Позиція М.Я. Сегай з цього приводу зводиться до наступного: "Системний підхід як загальне методичне правило передбачає представлення на експертне дослідження усієї вихідної інформації про взаємодіючі об'єкти і речову обстановку події злочину, що міститься як у матеріальних слідах об'єктів, що взаємодіяли і субстраті сприймаючого середовища, так і в процесуальних документах, об'єктивно фіксуючих стани і зміни об'єктів взаємодії. Системний підхід означає єдність технічних засобів і тактичних прийомів криміналістики, покликаних виявляти, фіксувати і забезпечувати представлення для експертного дослідження найбільш повного й інформативного вихідного матеріалу"².

Виходячи із зазначеного, на нашу думку, у процесі розслідування завжди треба припускати "унесення" з місця події часток речової обстановки. З урахуванням цього висуваються версії щодо об'єктів, на яких вони можуть знаходитися. Тому ці частки спершу повинні вилучатися з місця події "у запас", а згодом, при виявленні їх на об'єкті, що перевіряється, – включатися в процес пізнання.

Ще в 1970 році М.Я. Сегай звернув увагу на те, що тактичні й технічні прийоми розроблялися і використовувалися головним чином для фіксації прямих ідентифікаційних зв'язків, утворених об'єктом, що ототожнюється, як таким, що впливає, і до того ж по якомусь одному ідентифікаційному полю. На підставі цього він дійшов висновку про необхідність спрямувати подальше удосконалення технічних засобів і криміналістичних прийомів на одержання оптимальної доказової інформації про зв'язки взаємодії об'єктів, що ототожнюються³. Однак, як свідчить аналіз слідчої практики й існуючих наукових розробок, дане питання до сьогодні залишається недостатньо розробленим і тому актуальним.

Як відомо найповніше науково-технічні засоби застосовуються в ході однієї з найпоширеніших слідчих дій – огляду місця події. Під час огляду

¹ Див.: Сегай М.Я. Указ. праця. – С. 109.

² Сегай М.Я. Научно-технический прогресс и методологические проблемы судебной экспертизы материальных следов преступления // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1973. – Вып. 10. – С. 144-145.

³ Див.: Сегай М.Я. Методология судебной идентификации. – К.: РИО МВД УССР, 1970. – С. 197-198.

зусилля слідчого повинні бути спрямовані на максимальне вилучення всієї наявної слідчої інформації. Однак "слідчий – не універсал, і ще не завжди правильно зуміє застосувати науково-технічні засоби. Може статися й так, що невдале застосування їх не можна буде виправити, якщо слідча дія неповторна"¹, – справедливо зауважує М.І. Порубов. Досягти такої мети можна лише скориставшись допомогою відповідних спеціалістів і за умови застосування ними сучасних науково-технічних засобів з урахуванням своєрідності слідів, що виявляються на місці події, на тілі й одязі учасників злочинної події, на знаряддях злочину і т. ін. Цілком зрозуміло, що застосування науково-технічних засобів вимагає високої спеціальної кваліфікації.

Цікаву пропозицію щодо алгоритмізації особливостей роботи зі слідами при розслідуванні певних категорій кримінальних справ висловив П.П. Іщенко². На його думку у найбільш загальному вигляді такий алгоритм може бути представлений блоками: а) на місці події залишаються сліди (перелічується, які саме); б) ці сліди треба шукати (вказуються місця їх найбільш ймовірного розташування); в) на одязі, взутті та тілі особи, що скоїла злочин, можуть залишитися сліди (перелічується, які саме); г) у ході проведення огляду місця, одягу і т. ін. ці сліди треба шукати (перелічуються місця ймовірного перебування зазначених слідів). Такі алгоритми допоможуть слідчому і спеціалісту-криміналісту у ході огляду місця події, як уже зазначалося раніше, вилучати сліди "у запас" і орієнтувати учасників розслідування на доцільність і особливість виявлення таких слідів у ході проведення інших слідчих дій.

Важливе криміналістичне значення може мати вилучення при огляді місця події зразків шерсті домашніх тварин, зокрема кішок і собак. З оглядом того, що їхня шерсть, як правило, розповсюджується по приміщенню, де вони знаходяться, її фрагменти можуть бути унесені злочинцем з місця учинення злочину. Тому в ході огляду одягу і взуття осіб, що перевіряються, необхідно вжити заходів щодо виявлення слідів шерсті домашніх тварин. З цією ж метою треба оглядати сумки, рюкзаки, пакети й інше приладдя, призначене для перенесення речей. У разі успіху знайдені об'єкти разом зі зразками треба направляти на біологічну експертизу.

Певна розшукова і доказова інформація може міститися й в інших виявлених об'єктах (текстильних волокнах з одягу злочинця, частках від мотузки, якою він зв'язував жертву, або в слідах забруднення одягу потерпілого різними речовинами, перенесеними з тіла чи одягу злочинця при здійсненні насильницьких дій (сліди крейди, тирси, пально-мастильних матеріалів та інших речовин) можуть указувати, наприклад, на професійну належність

¹ Порубов Н.И. Организационные вопросы использования в следствии научно-технических средств // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Минск, 1971. – Вып. 2. – С. 32.

² Див.: Іщенко П.П. Спеціаліст в слідствених дійствах (уголовно-процесуальні та криміналістичні аспекти). – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 50.

підозрюваної особи, або на інші обставини, пов'язані з її особистістю і подією, що сталася.

У піднігтьовому вмісті пальців рук потерпілого можуть бути виявлені мікросліди крові, епідермісу, волокон одягу передбачуваного злочинця. У зв'язку з цим видається хибною практика дактилоскопування трупа до вилучення і належної фіксації піднігтьового вмісту. У свою чергу, у піднігтьовому вмісті підозрюваного можуть бути виявлені мікрочастинки тіла й одягу потерпілого. Для вилучення таких слідів зрізання нігтьових пластин треба здійснювати чистими, сухими, попередньо протертими спиртом ножицями.

Використання слідів і частин нігтьових пластин поки-що не знайшло широкого поширення. Тим часом рогова речовина, що покриває пластину нігтя, має своєрідний рельєф у вигляді валиків і борозенок, який утворюється в результаті її ковзання по гребінцях ложа у міру росту. У результаті цього на всій довжині нігтя зберігається однаковий рельєф. Він індивідуальний, не повторюється в різних людей, стійкий протягом усього життя¹. З урахуванням сказаного доцільно при одержанні заяв про зникнення без вісти громадян уживати заходів щодо відшукання за місцем проживання чи роботи зниклих, поряд зі слідами папілярних візерунків, волосся і т. ін., також обрізаних частин нігтьових пластин для поміщення їх у картотеку осіб, які зникли без вісти, з метою можливої ідентифікації виявленого трупа в майбутньому. При виявленні невпізнаного трупа в картотеку невпізнаних трупів разом із іншими даними варто поміщати й обрізані нігтьові пластини шириною близько 1 мм. Дана рекомендація може бути особливо корисною у випадках виявлення скелетованих чи муміфікованих трупів, коли ідентифікація, наприклад, за папілярними візерунками, стає неможливою.

Фрагменти нігтьових пластин можуть бути виявлені й у ході оглядів місць подій по справах про звалтування, розбійні напади і т. ін., що свідчить про надання нападникові інтенсивного опору. У такому випадку передусім слід перевірити стан нігтів потерпілого.

Для одержання зразків нігтьових пластин від кожного з нігтів пальців рук особи, що перевіряється, по черзі обрізаються смужки шириною не менш 1 мм, які індивідуально упаковуються із зазначенням найменування пальця, з нігтів якого робилися зрізи.

Одним із поширених об'єктів, що виявляються в ході огляду місця події, є сліди ніг (взуття, босих ніг, ніг у панчохах або шкарпетках), що зазвичай відіграють важливу роль при розслідуванні. Тому виявлення і належна фіксація таких слідів має першорядне значення. Однак їх криміналістичне значення часто недооцінюється. Аналіз слідчої практики свідчить, що із загального обсягу об'єктів, що вилучаються з місць події, обсяг слідів ніг не перевищує 6%. При цьому в більшості випадків фіксуються і вилучаються

¹ Див.: Ненашев С. Трасологические экспертизы ногтей человека и их следов // Соц. законность. - 1991. - № 2. - С. 48.

поодинокі сліди, незважаючи на те, що часто існує реальна можливість фіксації та дослідження доріжки слідів, інформативність якої, як відомо, значно вища. Деякі автори такі сліди називають слідами локомоційних навичок людини. Локомоція (від лат. *locus* – місце, *motio* – рух) це різноманітні рухи людини, пов'язані з переміщенням її тіла в просторі¹. Часто слідичі і спеціалісти-криміналісти, які надають їм допомогу, "...необгрунтовано звужують коло своїх завдань при її виявленні, обмежуючись фіксацією і вилученням окремих, найчіткіше виражених слідів. Весь же комплекс ознак доріжки слідів ніг ними, як правило, не виявляється і не фіксується, тоді як на його основі можна, з одного боку, значно звужити коло підозрюваних осіб, а з іншого – скласти можливий "портрет" розшукуваного"², – зазначають А.С. Гобесв і співавтори. Вивчення кримінальних справ показує, що для фіксації слідів взуття зазвичай використовується фотозйомка, проведення відповідних вимірів, схематична замальовка окремих слідів і доріжки слідів у цілому, виготовлення гіпсових зліпків з об'ємних слідів, копіювання поверхневих слідів на слідокопіювальні матеріали.

Слід мати на увазі, що дані, отримані в результаті вивчення доріжки слідів ніг, можуть бути з успіхом використані при створенні "функціонального портрета" розшукуваної особи. Функціональний портрет (як цілісне утворення) включає дві підструктури: рухову та психічну. Рухова підструктура поєднує три групи ознак: локомоційні (хода, спортивні функціональні ознаки); комунікативні (голос, усне мовлення, пантоміміка, письмові функціональні ознаки); предметні (трудові та побутові навички)³. Рухові ознаки виявляються безпосередньо, а психічні – тільки опосередковано, через рухові. Цим взаємозв'язком визначається динаміка особистості, особливості її функціональних властивостей. Так, локомоційні дані можуть бути отримані в ході вивчення доріжки слідів ніг, предметні – в ході вивчення слідів злочому, комунікативні – в ході допитів потерпілих і свідків, вивчення (прослуховування) аудіозаписів, перегляду відеоінформації, знятої камерами відеоспостереження, вивчення ознак почерку в рукописних документах і т. ін. При цьому достовірні дані можуть бути отримані тільки за умови залучення відповідних спеціалістів (криміналістів, психологів, лінгвістів тощо).

Таким чином, складання функціонального портрета людини вимагає комплексного підходу і використання спеціальних знань.

¹ Бахин В.П., Машошин Ю.П. Функціональний портрет человека в криминалистике // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1987. – Вып. 34. – С. 15; Салтевский М.В. Криминалистика. В современном изложении юристов: Учебное и практическое пособие. – Х.: НМП "Тубинкон", 1997. – С. 222.

² Гобесв А.С., Жигалов Н.Ю., Ручкин В.А. Криминалистическое исследование следов ног человека и обуви // Криминалистическая экспертиза: Курс лекций: Вып. 1: Трасологическая экспертиза / Под общ. ред. Б.П. Смагоринского. – Волгоград: Волгогр. юрид. ин-т МВД РФ, 1996. – С. 33.

³ Дня.: Бахин В.П., Машошин Ю.П. Указ. праця. Там само.

У ході розслідування, як показує практика, під час роботи зі слідами взуття практично не враховується можливість наявності в них різноманітної інформації: крім ознак будови підшовної частини взуття (стопа босої ноги), ці сліди можуть бути носіями запаху людини; у слідах можуть знаходитися частки різних речовин, ґрунту, крові, інших мікрооб'єктів, привнесених на місце події або переміщених на самому місці передбачуваним злочинцем. Треба враховувати і той факт, що на взутті злочинця можуть залишитися частки ґрунту, волокон з підлогового покриття, а також інших речовин (цемент, обпилювання, стружка) і т. ін., якщо взуття злочинця мало з ними контакт у момент скоєння злочину. У ході огляду місця події треба вилучати контрольні зразки матеріалів і речовин, що можливо будуть згодом виявлені на взутті підозрюваного в скоєнні злочину.

Підводячи підсумки викладеному слід указати, що зазначені обставини повинні враховуватися слідчим і спеціалістом-криміналістом під час роботи зі слідами. При цьому треба пам'ятати, що в них міститься комплексна інформація. Такий підхід певною мірою служитиме гарантією того, що виявлені й вилучені сліди надалі стануть об'єктами комплексного експертного дослідження, а не окремо взятих експертиз традиційних видів, що сприятиме швидкому, повному і всебічному розслідуванню злочинів.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2006 р.

Р.Л. Степанюк

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ВИКОРИСТАННЯМ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ

Злочинні посягання службових осіб на державні кошти у бюджетній сфері України на сьогодні є досить розповсюдженими. Мова йде про заволодіння державним майном шляхом зловживання службовим становищем або одержання хабарів і наступне безгосподарне використання бюджетних коштів в інтересах хабародавців. Аналіз статистичної інформації та слідчо-судової практики дозволяє дійти висновку, що в сфері уваги правоохоронних органів опиняються тільки найменш небезпечні злочини, до судів доходить незначна кількість кримінальних справ із числа порушених, вироків судів нерідко є невинувато м'якими. Вважаємо, що однією з причин такого становища є протидія виявленню та розслідуванню таких злочинів з боку зацікавлених осіб.

На нашу думку, необхідність розроблення рекомендацій із попередження та подолання такої протидії є важливим завданням науки криміналі-

стиці як в аспекті вдосконалення існуючих наукових розробок, так і для впровадження нових положень у практику боротьби зі злочинністю.

Дослідження проблем подолання протидії розслідуванню, проведені українськими вченими як у цілому (В.П. Бахін, В.С. Кузьмічов, С.Д. Лук'янчиков, Н.С. Карпов, О.В. Александренко, Р.М. Шехавцов, В.Б. Щур та інші), так і при формуванні методик розслідування окремих груп і видів злочинів (А.Ф. Волобуєв, В.В. Тищенко, С.С. Чернявський, Л.І. Аркуша та інші) дозволили на базі узагальнення значної кількості емпіричного матеріалу виявити найбільш поширені форми і способи протидії викриттю та розслідуванню злочинів.

В аспекті удосконалення існуючих рекомендацій вважаємо за доцільне запропонувати деякі пропозиції щодо попередження та подолання протидії розслідуванню злочинів, вчинених службовими особами у бюджетній сфері. Для цього слід, на наш погляд, враховувати конкретний спосіб або прийом протидії, умови, в яких вона здійснюється, та її суб'єктів.

Досить розповсюдженою формою протидії є знищення, приховування або фальсифікація бухгалтерських, банківських (казначейських) документів, що відображають фінансові та господарські операції, і мають значення для справи. Методи подолання такої протидії, перш за все, залежать від конкретного її способу.

Так наприклад, попередження спроб злочинців та інших осіб знищити, приховати або фальсифікувати документи має полягати у швидкому та повному виконанні одного з найважливіших завдань початкового етапу розслідування – забезпечення збереження необхідних документів – джерел доказів.

Якщо необхідні слідству документи підроблені, потрібне проведення комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, основними завданнями яких є: а) виявлення і вилучення інших екземплярів цього документа; б) встановлення і допит всіх осіб, які брали участь у складанні справжніх і підробці наявних документів; в) встановлення і допит всіх осіб, підписи, посади, прізвища яких є на сфальсифікованому документі; г) допит осіб, відповідальних за ведення в установі бухгалтерського обліку, діловодства; д) встановлення і допит осіб, які брали або повинні були брати участь у фінансових, господарських, нормотворчих та інших операціях, з приводу яких складений фальсифікований документ; е) доказування факту підроблення документу певною особою; є) притягнення осіб, котрі підробили документи, до кримінальної відповідальності.

В.М. Карагодінін рекомендовані досить ефективні способи подолання прийомів протидії, коли службові особи, у розпорядженні яких знаходяться значущі для справи документи, відмовляються видати їх слідчому, мотивуючи свої дії відсутністю, знищенням, неможливістю знаходження.¹

¹ Карагодінін В.И. Преодоление противодействия предварительному расследованию — Свердловск, 1992. — С. 143-147.

За даною категорією справ службові особи нерідко намагаються впливати на свідків злочинних дій із метою примусити їх дати неправдиві показання. Ускладнюється ситуація тим, що обвинувачений, як правило, займає керівну посаду в державному органі, установі, підприємстві чи організації, а основні свідки злочину часто є її підлеглими.

З метою попередження такої протидії розслідуванню А.Ф. Волобуєв пропонує ретельне проведення перших допитів з максимальною деталізацією показань і застосування аудіо- чи відеозапису з метою їхньої фіксації. Якщо ж вказані превентивні заходи не вдалися, автор підкреслює доцільність вибору того чи іншого прийому подолання подібної протидії в залежності від причин, що підштовхнули свідка до надання допомоги злочинцям.¹ Ефективним способом попередження злочинного впливу на свідків може бути і роз'яснення підозрюваному або обвинуваченому, що перешкоджання явці свідка, спонукання його до відмови від дачі показань, підкуп або погроза помстою за раніше дані показання, а так само готування або замах на вчинення цих дій є злочином, передбаченим ст. 386 КК (або ст.ст. 14, 15, 386 КК).²

На нашу думку, вказані рекомендації можуть бути доповнені та конкретизовані у залежності від конкретних прийомів здійснення впливу на свідків із метою протидії розслідуванню злочинів службовими особами.

Так, в окремих випадках може мати місце використання суб'єктом протидії свого службового становища для явних або завуальованих погроз свідку-підлеглому звільненням з роботи, дисциплінарними стягненнями тощо, або навпаки, давання обіцянок щодо службового росту, створення особливо сприятливих умов для роботи, матеріальних вигод.

Для нейтралізації вказаних прийомів протидії з боку підозрюваного або обвинуваченого пропонуємо такі заходи: а) відсторонення обвинуваченого від посади на час розслідування в порядку, передбаченому ст. 147 КПК; б) роз'яснення обвинуваченому можливості зміни стосовно до нього запобіжного заходу на думку суворий при продовженні його спроб перешкодити встановленню істини в кримінальній справі; в) роз'яснення особі, що віддання нею незаконних наказів або розпоряджень підлеглим, якщо вони завдадуть істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним інтересам, може містити ознаки злочину (ст.ст. 364, 365 КК).

При застосуванні подібних прийомів службовими особами, котрі не є підозрюваними (обвинуваченими), але намагаються протидіяти розслідуванню з різних причин (корумповані зв'язки, службова солідарність, кар'єристська зацікавленість тощо) можна здійснити такі заходи: а) бесіда або до-

¹ Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посібник. – Х., 2000. – С. 102-103.

² Сафронів С.О. Методика розслідування умисного запліднення тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень: Науково-практичний посібник. – Харків, 2003. – С. 90.

пит особи в якості свідка з пред'явленням даних про її протидію розслідуванню; б) роз'яснення службовій особі, що, продовжуючи протидію, вона може вчинити злочин (ст.ст. 364, 365 КК) і відповідно буде притягнута до відповідальності; в) якщо вже є достатні дані, що вказують на злочин, – порушення кримінальної справи і притягнення службової особи до відповідальності.

Якщо посадова особа – суб'єкт протидії – є державним службовцем додатково слід роз'яснити, що своїми діями вона порушує вимогу абз. б) ч. 3 ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією» і може бути притягнута до відповідальності в порядку ст.ст. 8, 12 вказаного закону. Якщо є достатні дані, які свідчать про наявність в діянні особи ознак корупційного діяння, необхідно здійснювати заходи, спрямовані на притягнення її до відповідальності згідно з законом.

У випадках підкупу свідків доцільно застосовувати: а) роз'яснення свідку реальної можливості притягнення його до кримінальної відповідальності за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК), застосування інших тактичних прийомів допиту, спрямованих на виявлення неправди і одержання правдивих показань; б) встановлення осіб, котрі здійснювали підкуп свідка (шляхом слідчих дій і ОРЗ); в) порушення проти цих осіб кримінальної справи за ознаками ст. 386 КК і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

При виявленні слідчим фактів перешкоджання з'явленню свідка, спонукання його до дачі неправдивих показань шляхом погроз вбивством, насильства, знищення майна його або близьких родичів, розголошення відомостей, що їх ганьблять, доцільно: а) застосувати передбачені законодавством заходи забезпечення безпеки учасників кримінального процесу способами та в порядку, передбаченому ст.ст. 52¹ – 52⁵ КПК, а також Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року, а у випадку їх недостатності, – інші заходи; б) ізолювати обвинуваченого за допомогою застосування до нього запобіжного заходу – взяття під варту; в) встановити осіб, котрі здійснювали злочинний вплив на свідка (шляхом слідчих дій і ОРЗ); г) порушити проти цих осіб кримінальну справу за ознаками ст. 386 КК і притягнути їх до кримінальної відповідальності.

Для нейтралізації спроб втручання у процес розслідування корумпованих представників органів державної влади необхідно, щоб розслідування проводили слідчі більш високого рівня підпорядкування. Способами попередження і припинення такої протидії розслідуванню можуть бути: а) співбесіда з суб'єктом протидії з метою переконати його відмовитись від такої діяльності; б) роз'яснення, що своїми діями він порушує вимогу абз. б) ч. 3 ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією», а також його дії можуть містити ознаки злочинів, передбачених ст.ст. 364, 365 КК, і потягнути відповідні наслідки; в) звернення слідчого до свого керівництва або до керівника суб'єкта протидії з інформацією про дії останнього; г) заходи, спрямовані на викриття службової особи у вчиненні відповідного правопорушення і притягнення її до відповідальності.

Найбільш ефективними засобами попередження та припинення протидії розслідуванню з боку корумпованих працівників правоохоронних органів (шляхом розголошення даних досудового слідства, необрунтованого вилучення кримінальної справи з провадження "незговірливого" слідчого і т.п.). є: а) провадження розслідування слідчими більш високого рівня підпорядкування, ніж рівень, на якому вчинено злочин; б) переконання керівника в помилковості його позиції, при цьому впливаючи на його позитивні якості та роз'яснюючи суспільну небезпеку дій злочинців; в) вимога з боку слідчого документального підтвердження вказівок про закриття кримінальної справи (що потребує від слідчого високого професіоналізму та громадської мужності, оскільки такий крок може призвести до службових ускладнень)¹; г) ініціювання процедури службового розслідування або оперативної розробки особи, яка підозрюється у спробах втручання в хід розслідування²; г) оскарження слідчим таких дій та рішень керівника прокуратури або вищестоящому керівництву.

При загрозах життю та здоров'ю слідчого або інших осіб, які беруть участь у розслідуванні необхідно брати осіб, яким загрожують, під охорону службою внутрішньої безпеки МВС, порядок застосування котрої врегульовано Законом України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року. Для попередження підкупу слідчих А.Ф. Волобуєв пропонує здійснювати комплекс заходів управлінського характеру.³

Із даного дослідження можна зробити такі висновки: а) рекомендації з попередження та подолання протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються у бюджетній сфері України службовими особами, є важливими для методики їх розслідування у зв'язку зі значною розповсюдженістю фактів такої протидії та складністю її нейтралізації слідчими; б) для розробки відповідних рекомендацій суттєве значення має врахування способів або прийомів протидії, умов, в яких вона здійснюється, засобів, що використовуються для цього, суб'єктів протидії; в) шляхи (засоби) попередження та подолання конкретних форм протидії розслідуванню зазначених злочинів базуються, перш за все, на обмеженні можливостей використання службового становища, корумпованих зв'язків винних осіб.

Подальші пошуки у даному напрямку можуть бути спрямовані на дослідження слідчо-судової практики боротьби зі злочинцями в бюджетній сфері, удосконалення викладених та розробку нових наукових і практичних рекомендацій щодо нейтралізації протидії виявленню та розслідуванню злочинів вказаної категорії.

Стаття надійшла до редколегії 13.07.2006 р.

¹ Волобуєв А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Харків, 2000. – С. 143.

² Яблоков Н.П. Расследование организованной преступной деятельности. – М., 2002. – С. 160.

³ Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посібник. – Х., 2000. – С. 107-108.

Розділ IV. БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Х.П. Ярмак

ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ У СФЕРІ ОХОРОНИ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Ефективність адміністративно-наглядової діяльності міліції у сфері охорони та забезпечення громадського порядку залежить від науково-обґрунтованих та апробованих на практиці організаційних аспектів її здійснення. Організація адміністративно-наглядової діяльності міліції проблема комплексна. Більш того, організація адміністративно-наглядової діяльності міліції у сфері громадського порядку є важливим і трудомістким процесом. У ході якого, керівнику (начальнику) треба намітити і здійснити заходи щодо підготовки, прийняття та доведення рішення до виконавців. При необхідності реалізації складних тривалих рішень йому слід виробляти методичні рекомендації, приділяти більше уваги плануванню робочого часу працівників, визначати проміжні етапи діяльності і поточного контролю. У подібних випадках керівник повинен вирішити також цілу низку питань організації власної роботи, пов'язаних з її режимом, розподілом часу та зусиль. Особливо важливо визначити, коли, в яких ситуаціях і в якій мірі керівнику слід втручатися в діяльність виконавців. Отже, ефективне забезпечення громадського порядку, надійний захист прав і свобод громадян, власності, інтересів суспільства і держави нерозривно пов'язані з необхідністю чітко налагодженої, побудованої на наукових принципах організації адміністративно-наглядової діяльності міліції.

Вчені визначають різні елементи (напрямки) організаційної діяльності. Так, М.І. Єропкін, розглядаючи основи організаційної діяльності органів охорони громадського порядку, включає в них: структуру (внутрішня побудова їх апарату), визначення конкретних завдань, розподіл обов'язків і налагодження взаємовідносин між його окремими структурними підрозділами; підбір і розстановку кадрів; організацію повсякденного управління, яка складається з вироблення і прийняття рішень, проведення їх у життя і пере-

вірки виконання прийнятих рішень¹. Д.М.Бахрах, до елементів організаційної діяльності відносить: доведення управлінського рішення до відома виконавців; роз'яснення цілей і значення запланованих заходів; декомпозиції команд – перекладу загальних завдань у конкретні функції – у підфункції, підфункцій – у посадові обов'язки; проведення різноманітних організаційно-масових заходів, а також таких заходів, як підбір, розстановка і навчання кадрів, фінансування, виділення потрібних матеріалів та устаткування; забезпечення належної взаємодії². Ф.Є. Колонтаєвський зазначає, що зміст організаційної діяльності в сфері громадського порядку складають: визначення об'єктивно важливих і науково обґрунтованих цілей і завдань органів внутрішніх справ по забезпеченню громадського порядку; розробку та удосконалення структури апаратів і підрозділів охорони громадського порядку відповідно до змісту їх діяльності; удосконалення роботи апаратів і підрозділів охорони громадського порядку на основі наукових принципів управління; кадрове, матеріально-технічне, організаційне і правове забезпечення апаратів і підрозділів охорони громадського порядку³. Д.П. Цвігун, до елементів організації адміністративного нагляду в органах внутрішніх справ відносить: визначення цілей і завдань адміністративного нагляду; визначення об'єктів нагляду і показників оцінки його результатів; визначення суб'єктів організації адміністративного нагляду; ресурсне забезпечення суб'єктів організації адміністративного нагляду і його виконавців; організація взаємодії між його виконавцями; внутрішньовідомчий контроль за проведенням адміністративного нагляду⁴.

Віднесення до елементів організаційної діяльності таких елементів, як мети, завдань адміністративного нагляду; визначення об'єктів нагляду, суб'єктів організації адміністративного нагляду не є коректним, так як усі ці елементи уже визначені в нормативно-правових актах, які регулюють конкретні напрямки адміністративно-наглядової діяльності міліції, а отже і її організації. Таким чином, вважаємо, що організація адміністративно-наглядової діяльності міліції включає такі елементи (напрямки): 1) аналітичну роботу в органах внутрішніх справ; 2) прогнозування; 3) планування (визначення сил та засобів, форм і методів наглядової діяльності; єдина дислокація; підготовка та інструктаж); 4) забезпечення адміністративно-наглядової діяльності

¹ Див.: Ерошкин М.И. Управление в области охраны общественного порядка. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 160.

² Див.: Бахрах Д.Н. Административное право: Учебник. Общая часть. – М.: Издательство БЕК, 1993. – С. 53.

³ Див.: Колонтаевский Ф.Е. Трансформация системы управления органами внутренних дел в сфере охраны общественного порядка // Актуальные проблемы управления и правового регулирования деятельности органов внутренних дел: Труды Академии МВД России. – М.: Акад. МВД СССР, 1994. – С. 27.

⁴ Див.: Цвігун Д.П. Адміністративний нагляд органів внутрішніх справ у сфері забезпечення громадського порядку і громадської безпеки: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. – Київ, 2002. – С. 141.

(правове, інформаційне, кадрове, матеріально-технічне, фінансове); 5) взаємодія та координування наглядової діяльності; 6) контроль та нагляд за її здійсненням; 7) коригування адміністративно-наглядової діяльності міліції.

Розглянемо виділені нами вище напрямки організації адміністративно-наглядової діяльності міліції у сфері охорони та забезпечення громадського порядку більш детально.

Значне місце в організації адміністративно-наглядової діяльності міліції посідає *аналітична робота* і насамперед – аналіз і оцінка оперативної обстановки, яка склалася на території обслуговування органу внутрішніх справ. В загальному вигляді призначення аналітичної роботи можна визначити як, по-перше, з'ясування закономірностей практично всіх процесів і явищ суспільного життя, які тісно чи іншою мірою впливають на адміністративно-наглядову діяльність органів внутрішніх справ, і, по-друге, у використанні здобутих відомостей і знань для забезпечення ефективності наглядової діяльності. Більш того, значення аналітичної роботи в організації адміністративно-наглядової діяльності міліції усіх рівнів визначається тим, що її результатом повинно бути не тільки визначення основних проблем і недоліків, але й визначення конкретних шляхів їх усунення на основі наявних можливостей.

Ефективність будь-якої організаційної діяльності значною мірою визначається обґрунтованістю прогнозів. *Прогнозування*, що базується на наукових даних, створює передумови для правильного прогнозування діяльності, вибору і обґрунтування цілей діяльності, шляхів і засобів їх досягнення. Адміністративно-наглядова діяльність в сфері охорони та забезпечення громадського порядку має носити попереджувальний характер, повинна базуватися на довгострокових прогнозах, що мають дійсно науковий характер. Це надасть змогу справляти тривалі та планомірний вплив на найбільш негативні тенденції, вчасно помічати виникнення нових негативних тенденцій та запобігати їм. Без прогнозу, який надає адміністративно-наглядовій діяльності попереджувального характеру, вона буде менш ефективною.

Слід відзначити, що в цілому забезпечення прогнозування в органах внутрішніх справ потребує подальшого вдосконалення. В багатьох положеннях про структурні підрозділи ця функція навіть не згадується. Інформаційне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, яке повинно бути зорієнтоване на виконання функції прогнозування, нині не дозволяє успішно вирішувати завдання прогнозування. На нашу думку, у штабах органів внутрішніх справ слід передбачити окремих працівників, які б виконували функцію прогнозування, тобто володіли виробленими наукою прийомами та методами прогнозування.

Організація адміністративно-наглядової діяльності міліції неможлива без *планування*. Важливість планування виявляється у тому, що ця функція має чотири важливі цілі: усунути негативний ефект невизначеності та змін;

зосередити увагу на головних завданнях; домогтись економічного функціонування; полегшити контроль. Система планування в органах внутрішніх справ складається з трьох основних видів планів: загальних, спеціальних та індивідуальних. Загальні плани, у свою чергу, підрозділяються на перспективні та поточні.

Важливе значення для організації адміністративно-наглядової діяльності міліції має її *забезпечення*, яке ми поділяємо на: правове, інформаційне, кадрове, матеріально-технічне та фінансове. Забезпечення адміністративно-наглядової діяльності міліції полягає у створенні керівником (начальником), тобто суб'єктом управління умови для її реалізації. Лише при цьому адміністративно-наглядові завдання можуть вважатися обгрунтованими та здійсненими. Так, основу *правового забезпечення* адміністративно-наглядової діяльності міліції складають формування та підтримка його нормативної бази як юридичного засобу досягнення реальної упорядкованості систем управління та їх ефективності. МВС України та його органи на місцях не тільки застосовують норми права. Відповідно до своєї компетенції вони видають відомчі нормативні акти на основі та на виконання діючих законів, указів Президента, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України.

Одним із важливих напрямків організації адміністративно-наглядової діяльності міліції є *інформаційне забезпечення*, яке спрямоване на створення, організацію функціонування та вдосконалення інформаційних систем, які служать успішному виконанню завдань з охорони та забезпеченню громадського порядку. Практика охорони громадського порядку переконливо свідчить не тільки про суттєву, а в багатьох випадках пріоритетну роль системи інформаційного забезпечення в організації адміністративно-наглядової діяльності міліції. Система інформаційного забезпечення здійснює інформаційну підтримку органів внутрішніх справ у розкритті та попередженні злочинів, встановленні й розшуку злочинців, подає багатоцільову статистичну, аналітичну та довідкову інформацію. Для підвищення інформаційного забезпечення адміністративно-наглядової діяльності міліції в сфері громадського порядку необхідно: створити загальну інформаційну систему обліку осіб, які займаються бродяжництвом і жебрацтвом; знаходяться під адміністративним наглядом органів внутрішніх справ; інших осіб, які представляють оперативний інтерес для органів внутрішніх справ або розшукуються міліцією і надати право вільного доступу до облікових даних діяльним інспекторам міліції та нарядам патрульно-постової служби, забезпечивши їх при цьому необхідними технічними засобами за прикладом розвинених зарубіжних держав світу.

Кадрове забезпечення адміністративно-наглядової діяльності міліції полягає у підборі, навчанні та розстановці виконавців. Однак якщо їх підбір та розстановку здійснює керівник, який безпосередньо організовує виконання рішення, то кадрове забезпечення – це обов'язок вищестоящего керівника.

ка, який прийняв дане рішення. В умовах сьогодення проблема кадрового забезпечення адміністративно-наглядової діяльності органів внутрішніх справ, з урахуванням майбутнього її розвитку в сучасних умовах, потребує пильнішої уваги. Вирішення проблем кадрового забезпечення адміністративного нагляду органів внутрішніх справ за рахунок якісного поліпшення особового складу, а не за рахунок збільшення штатів – є одним із напрямків підвищення ефективності діяльності органів внутрішніх справ.

Матеріальне, технічне та фінансове забезпечення адміністративно-наглядової діяльності міліції є об'єктивною передумовою повноцінного виконання працівниками міліції завдань та обов'язків щодо охорони та забезпечення громадського порядку. Питання, які пов'язані з вказаними видами забезпечення, розв'язуються кожним керівником щодо підлеглих безпосередньо йому виконавців (систем) і, звичайно, в межах його компетенції та ресурсних можливостей. Це, безумовно, передбачає відміне знання керівником як матеріальних, технічних і фінансових засобів очолюваної ним системи та її структурних підрозділів, так і відповідних нормативних актів, норм належності та ін. Обов'язок керівника органу внутрішніх справ неухильно дотримуватись фінансової дисципліни, зберігати матеріально-технічні ресурси не менш важливий, ніж будь-який із його обов'язків у сфері боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку.

Фінансування органів внутрішніх справ на 60% від потреб, та 12% від потреб матеріально-технічного забезпечення службово-операційної діяльності ОВС негативно відображається на ефективності виконання завдань з охорони та забезпечення громадського порядку. До перспективних напрямків матеріально-технічного забезпечення ОВС, на нашу думку, необхідно віднести: впровадження в органах внутрішніх справ нових видів озброєння та засобів захисту особового складу; передбачення додаткових джерел фінансування (залучення до фінансування органів внутрішніх справ добровільних внесків підприємств, установ, організацій і громадян та інших позабюджетних коштів); створення жорсткого режиму економії грошових коштів, енергетичних та матеріально-технічних ресурсів шляхом скорочення витрат на: службові відрядження, утримання автотранспорту; утримання засобів зв'язку та міжміські телефонні переговори; удосконалення внутрішньовідомчого контролю за збереженням матеріально-технічних засобів, здійсненням фінансових операцій.

Велику увагу під час організаційного забезпечення адміністративно-наглядової діяльності міліції керівник (начальник) повинен приділяти питанням *взаємодії* підлеглих та *координації* зусиль усіх підрозділів і працівників, які залучені до виконання загальних завдань з охорони та забезпечення громадського порядку. Якщо у виконанні рішення беруть участь декілька підрозділів чи виконавців, то важко собі уявити, щоб вони могли діяти ізольовано один від одного. Як правило, кожний учасник виконання того чи іншого рішення виконує свою частину загального завдання. Ці частини за-

гального завдання можуть виконуватися декількома учасниками паралельно. Окремі завдання можуть базуватися на результатах завдань, які виконувалися іншими учасниками. Все це неможливо без організації взаємодії та координації між їх суб'єктами. Хоча сутність термінів "координація" і "взаємодія" схожа, вони різняться тим, що при координації одна сторона організовує відносини, а інша – лише виконує умови відносин. При взаємодії обидві сторони зобов'язані організовувати відносини, бо небажання одного з учасників припиняє існування відносин. У кожному конкретному випадку одна чи друга сторона відносин бере на себе функцію організації відносин. При координації перша сторона – організатор виступає як керувальний компонент системи, тобто є суб'єктом управління, а друга сторона є керованим компонентом, тобто об'єктом управління, якому немає потреби нести організаційський тягар¹. Координація здійснюється спеціально для цього утвореним структурним підрозділом координаційним органом з метою підвищення ефективності реагування системи профілактики у вигляді профілактичних заходів. Взаємодія налагоджується самими суб'єктами профілактики повсякденно у випадку, коли немає потреби залучати до цієї справи можливостей координаційного органу. Фактично і взаємодія, і координація здійснюються в однакових формах, які залежно від погляду можна назвати і координаційними, і формами взаємодії.

Формами організації взаємодії та координації під час адміністративно-наглядної діяльності міліції у сфері охорони громадського порядку є: взаємний обмін інформацією; спільне проведення нарад, інструктажів, занять; підготовка та видання спільних управлінських рішень; спільна практична діяльність з поданням різноманітної допомоги один одному; спільне здійснення контролю та загальне підбивання підсумків роботи.

В п. 132 Статуту ППСМ передбачено обов'язки патрульних міліціонерів по взаємодії з об'єднаннями громадян. Так, під час взаємодії, патрульні і постові наряди зобов'язані: а) нести спільно з членами об'єднань громадян службу по забезпеченню охорони громадського порядку, запобіганню правопорушень, підтримувати зв'язок і надавати їм всебічну допомогу у виконанні покладених на них завдань; б) при спільному несенні служби забезпечити її ефективне несення, передавати представникам об'єднань громадян досвід і навички боротьби з найпоширенішими видами правопорушень, знайомити їх з особливостями обстановки на території, що патрулюється, звертати увагу на місця, де частіше за все вчиняються правопорушення; в) надавати у межах встановлених прав допомогу представникам об'єднань громадян у здійсненні їх законної діяльності, якщо їм чиниться протидія або загрожує небезпека з боку правопорушників; г) у випадку

¹ Дяв.: Лиганов О.М. Адміністративно-територіальна координація діяльності суб'єктів профілактики злочинів в Україні на місцевому рівні. Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07 – Харків, 2002. – С. 54.

несумлінного виконання представниками об'єднань громадян своїх обов'язків по забезпеченню охорони громадського порядку доповідати про це рапортом керівництву органу внутрішніх справ¹.

Приймаючи до уваги те, що у вище приведеному пункті Статуту ППСМ який передбачає обов'язки патрульних і постових нарядів щодо взаємодії, нічого не говорить про взаємодію патрульних міліціонерів з іншими суб'єктами, крім громадських об'єднань, на нашу думку цей пункт Статуту ППСМ доцільно доповнити нормою такого змісту: "Під час виконання службових завдань патрульні і постові наряди зобов'язані взаємодіяти із структурними підрозділами (службами) органів внутрішніх справ, іншими правоохоронними органами та їх працівниками, державними і громадськими органами (організаціями), трудовими колективами та населенням".

Важливе місце в організації адміністративно-наглядової діяльності міліції посідає *контроль та нагляд* за підрозділами (службами) та окремими працівниками, які виконують завдання з охорони та забезпечення громадського порядку. За допомогою контролю, керівник (начальник) домагається від підлеглих такої діяльності, що відповідає вимогам законів та інших нормативних актів, веде до зміцнення виконавчої дисципліни і відповідальності працівників за доручену ділянку роботи.

Основним методом контролю за адміністративно-наглядовою діяльністю міліції у сфері громадського порядку є перевірка стану справ на місцях. Вона не пов'язана із строками й може здійснюватися в будь-який час. Основною метою таких перевірок є надання практичної допомоги підвідомчим апаратам та підрозділам, виявлення недоліків та їх усунення. Важливою формою перевірки є ознайомлення керівників галузевої служби з документами та матеріалами безпосередньо в органах та підрозділах міліції, а також якістю практичного виконання завдань щодо нагляду за громадським порядком. Вивчення планів, звітів, протоколів та інших матеріалів, які надходять, їх належний аналіз дають можливість керівникам одержати повне уявлення про рівень адміністративно-наглядової діяльності конкретного органу, підрозділу і на підставі зроблених висновків дати об'єктивну оцінку результатам цієї діяльності.

Аналіз практичної діяльності підрозділів міліції, які здійснюють адміністративно-наглядові повноваження в сфері громадського порядку надав змогу зробити висновок про те, що основними формами нагляду за вказаним видом правоохоронної діяльності є: особисте повсякденне спостереження начальника міськрайоргану і керівників служб охорони громадського порядку; заслуховування на оперативних нарадах доповідей і повідомлень керівників служб і підрозділів про стан роботи на доручених ділянках; інспектування вищими органами внутрішніх справ; цільові перевірки стану охоро-

¹ Див.: Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 404 від 28 липня 1994 р.

ни громадського порядку, виконання відомчих нормативних актів з питань адміністративного нагляду за громадським порядком; вивчення звітних і інших матеріалів; розгляд заяв і скарг громадян на дії працівників міліції.

Таким чином, до основних напрямків організації адміністративно-наглядової діяльності міліції у сфері громадського порядку можна віднести:

1) аналітичну роботу в органах внутрішніх справ; 2) прогнозування; 3) планування (визначення сил та засобів, форм і методів наглядової діяльності; єдину дислокацію; підготовку та інструктаж); 4) забезпечення адміністративно-наглядової діяльності (правове, інформаційне, кадрове, матеріально-технічне, фінансове); 5) взаємодію та координування наглядової діяльності; 6) контроль та нагляд за її здійсненням; 7) коригування адміністративно-наглядової діяльності міліції.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2006 р.

О.В. Скворцова

ПРЕДМЕТ НЕЗАКОННОЙ ПОРУБКИ ЛЕСА

Предмет преступления, являясь элементом объекта, его составной частью¹ дает о нем более полное представление. Специфические свойства предмета имеют большое значение для правильной квалификации преступлений, разграничения смежных составов. Так, предмет экологического преступления, в том числе и незаконной порубки леса, является его важнейшим признаком.

Что касается содержания предмета преступления, то наиболее удачным представляется утверждение, что под таковым понимаются предметы или вещи, служащие материальным (вещественным) поводом, условием или свидетельством существования определенных общественных отношений и посредством изъятия, уничтожения или повреждения которых причиняется вред объекту посягательства². Это определение вытекает из правильного положения, что уголовный закон охраняет не вещи и предметы сами по себе, а те социальные интересы, которые являются объектом преступления. Этим, конечно, не отрицается и то, что предмет преступления самым тесным образом связан с объектом посягательства, и его необходимо рассматривать только в связи с объектом и наряду с ним.

Итак, предметом экологических преступлений в широком смысле слова выступает природная среда в целом. Все ее составные части (природные

¹ Никифоров Б. С. Объект преступления. М., 1960. – С. 132.

² Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. – В сб.: Ученые труды Свердловского юридического института. – Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 222; Крацов С. Ф. Предмет преступления. Автореферат ... дис. Канд. юрид. наук. – ЛГУ, 1976. – С. 3, 16.

компоненти) находятся между собой в тесном взаимодействии, составляя по взаимосвязи единую экосистему. Кроме того, человек как биологическое существо, является элементом этой системы. Все взаимодействует со всем – так звучит первый закон экологии. Известным ученым В.И. Вернадским было отмечено, что "человек... не есть случайное, независимое от окружающего (биосферы) свободно действующее явление"¹. Причинение вреда одной из частей экосистемы немедленно отражается на состоянии других.

В более узком смысле предметом конкретных преступлений являются природные объекты: земля, ее недра, атмосфера, внутренние воды и воды открытого моря, животные и растительность и т.д., или природные комплексы: особо охраняемые природные территории. Таким образом, различные компоненты природной среды, не обособленные человеческим трудом от природных условий своего существования, находящиеся в состоянии естественной свободы, являются предметом экологических преступлений. Касательно исследуемого состава преступления это, прежде всего, дикорастущие леса.

Однако предметами экологических преступлений могут быть также элементы природной среды, хотя и аккумулирующие в себе определенное количество человеческого труда, но остающиеся в природной среде или привнесенные в нее для выполнения компенсационных, восстановительных функций. Так, искусственно выращенный на гарях лес, искусственно выращенные и выпущенные в водоем мальки рыб и т.п. будут являться предметом экологического преступления в случае посягательства на общественные отношения по поводу охраны этих компонентов природы. Поскольку выпущенные в природу искусственно выращенные птицы, звери, рыбы и т.п. являются, согласно экологическому праву, предметом экологических отношений, то и посягательство на общественные отношения по поводу восстановления утраченных или истощенных природных компонентов, формирующих биологические условия человеческого существования, будут отнесены к экологическим преступлениям, а вышеназванные искусственные природные компоненты являются предметом этих преступлений. Основываясь на содержании диспозиции ст. 246 Уголовного кодекса Украины (далее – УК), таким искусственным природным компонентом, отнесенным к предмету данного преступления, являются лесные насаждения, представляющие из себя защитные и другие искусственные насаждения деревьев и кустарников, которые в совокупности приобретают полезные свойства дикорастущих лесов. Это леса населенных пунктов, лесопарковые части лесов зеленых зон, государственные защитные лесные полосы, полезащитные лесные полосы, а также защитные лесные насаждения на полосах отвода каналов, железных и автомобильных дорог².

¹ Вернадский В. И. Записки натурфилософа. – М., 1988. – С. 28.

² Про затвердження Порядку подліу лісів на групі, віднесення їх до категорій захищеності та виділення особливих захисних земельних ділянок лісового фонду: Постанова Кабінету Міністрів України № 557 від 27 липня 1995 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 10. – Ст. 254.

Предмет экологических преступлений имеет специфику и в том, что ему, как правило, наносится вред, что отличает его от предмета некоторых других преступлений. Так, посягая на общественные отношения по поводу охраны окружающей природной среды, преступник причиняет при этом вред и отдельным ее компонентам – диким животным, водным объектам, лесам, недрам и иным природным объектам, являющимся предметом экологических преступлений.

Предметом незаконной порубки леса принято считать лес, причем лес на корню, хотя прямого указания на этот факт в диспозиции ст. 246 УК нет. Следовательно, утверждение, что деревья, стоящие на корню, являются объектом данного преступного посягательства, является неверным¹. В этом случае автор смешивает объект и предмет посягательства. Лес как природное богатство выступает в качестве предмета преступления. Виновный посягает не на этот предмет, а на объект – интересы сохранности и рационального использования лесов.

Указание на то, что предмет данного преступления составляет лес на корню, очень важно, поскольку лес может находиться на корню, то есть в естественном состоянии, и может быть вырубленным. В первом случае на него не затрачен общественно полезный труд, во втором – затрачен. Срубленный, заготовленный лес – древесина представляет собой предмет, извлеченный из естественного состояния посредством общественно полезного труда других людей, что превращает этот предмет в имущество. К. Маркс по этому поводу писал: "Если... срубленный лес похищают у третьего лица, то в этом случае срубленный лес есть продукт деятельности его собственника. Срубленный лес – это уже обработанный лес. Естественная связь с собственностью уступила свое место искусственной связи. Следовательно, тот, кто похищает срубленный лес, похищает собственность"². Поэтому завладение древесиной должно квалифицироваться как хищение³.

Соответствующие разъяснения изложены в ч. 5 п. 9 постановления Пленума Верховного Суда Украины № 17 от 10 декабря 2004 г. "О судебной практике в делах о преступлениях и иных правонарушениях против окружающей природной среды", где указывается, что "что завладение деревьями, срубленными и подготовленными к складированию или вывозу, в зависимости от обстоятельств дела следует квалифицировать по соответствующим частям ст. 185 УК или другим статьям, которыми предусмотрена ответственность за совершение преступлений против собственности"⁴.

¹ Заславская Л. А. Судебное рассмотрение дел о лесонарушениях. – М., 1977. – С. 75.

² Маркс К. Дебаты шестого рейнского ландтага (статья третья). Дебаты по поводу закона о краже леса. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 1. – С. 121-122.

³ Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1971. Т. 5. – С. 519.

⁴ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постановка Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 9-12.

Причем для ответственности не имеет значения сам момент заготовки древесины. Уже само начало производства (валка леса лесорубами) предполагает определенные затраты труда, что и создает стоимость, а само дерево приобретает новое качество – становится товаром¹. Тем более это касается складированного в процессе заготовки леса. Предметом же незаконной порубки леса, таким образом, будет являться лес в естественном состоянии.

В то же время такое определение предмета анализируемого экологического преступления является общим и нуждается в дополнительных разъяснениях. То есть необходимо выяснить его содержание, что представляется возможным посредством раскрытия ключевых понятий, проблемных вопросов и признаков предмета незаконной порубки леса.

Прежде всего, остановимся на анализе понятия леса и его компонентов. Непосредственно уголовный закон не содержит определения данного термина. При этом можно выделить естественнонаучное и правовое понятие лесов.

Естественнонаучное понятие исходит из того, что леса представляют "совокупность растений, в которой обнаруживается не только взаимное влияние друг на друга, но и на занятую ими почву и атмосферу"².

Следовательно, лес создает такое сообщество растений, где количественные накопления древесных пород образуют новые качественные свойства, выраженные в экологическом комплексе взаимодействующих объектов природы (деревья, почва, растительный покров, насекомые, птицы, животные), оказывающие существенное и многообразное влияние на окружающий мир.

Для эффективного правового регулирования общественных отношений по использованию, воспроизводству, охране и защите лесов необходимо отграничить и правовое понятие лесов. Действующее законодательство, а именно, ч. 1 ст. 1 Лесного кодекса Украины (далее – ЛК), определяет лес как тип природных комплексов, в котором сочетаются преимущественно древесная и кустарниковая растительность с соответствующей почвой, травяной растительностью, животным миром, микроорганизмами и иными природными компонентами, которые взаимосвязаны в своем развитии, влияют друг на друга и на окружающую природную среду³.

Социально-экологическая ценность лесов, как и каждого природного объекта, проявляется через выполняемые им функции в области обеспечения качества окружающей среды. Анализ ч. 2 ст. 1 ЛК позволил прийти к выводу, что леса выполняют экологическую, экономическую и культурно-оздоровительную функции.

Экологическая функция лесов состоит в том, что леса являются комплексом, объединяющим в одно целое растительный, животный мир, земельные и водные ресурсы.

¹ Гавриш С. Б. Особенности предмета незаконной порубки леса в уголовном праве // Проблемы социалистической законности. – X., 1983. – Вып. 12. – С.100.

² Морозов Г. Ф. Учение о лесе. М.-Л., Гослесбумиздат, 1949. – С. 82.

³ Лесной кодексе Украины (с изменениями и дополнениями) // Голос Украины. – 2006. – 31 марта. – № 59.

Леса выполняют климаторегулирующие, средозащитные, почвозащитные и другие защитные функции, водоохранные и санитарно-гигиенические функции, служат источником пополнения атмосферы кислородными запасами, фильтруют отходы производства и очищают воздух, являются средой обитания зверей и птиц, насекомых и других живых организмов.

Экономическая функция направлена на использование лесов для удовлетворения материальных потребностей общества, т.е. леса являются источником древесины и другой лесной продукции, необходимой для удовлетворения потребностей народного хозяйства и населения.

Культурно-оздоровительная функция лесов является производной от его основных – экологической и экономической функций. Она проявляется в нравственном, просветительном воздействии лесов на человека. Леса все больше используются в воспитательных и оздоровительных целях, для организации отдыха, удовлетворения эстетических потребностей населения. Эти функции лесов имеют не меньшую ценность, чем их значение как источника древесного сырья и другой лесной продукции. Доказано, что только рекреационная стоимость лесов в десятки раз выше стоимости их древесины¹.

Важно отметить, что предметом данного преступления являются деревья и кустарники, растущие как в лесах общего пользования, в защитных и иных лесных насаждениях, так и в заповедниках и других территориях и объектах природно-заповедного фонда Украины, иных особо охраняемых лесах².

Основываясь на ст. 61 ЗУ "Об охране окружающей природной среды"³, территории и объекты природно-заповедного фонда можно определить как природные территории и объекты (природные заповедники, биосферные заповедники, национальные природные парки, региональные ландшафтные парки, заказники, памятники природы, заповедные урочища); штучно образованные объекты (ботанические сады, дендрологические парки, зоологические парки, парки-памятники садово-паркового искусства).

Другие особо охраняемые леса – это природные леса, которые имеют большую экологическую ценность как уникальные и типовые природные комплексы, для сохранения благоприятной экологической обстановки, предупреждения и стабилизации негативных природных процессов и явлений (ст. 60 ЗУ "Об охране окружающей природной среды").

Вышеизложенное позволяет констатировать тот факт, что лес представляет собой не простую совокупность деревьев, а экологическую систему, которая в целом благотворно влияет на жизнь человеческого общества и удовлетворяет разнообразные потребности людей. Вместе с тем, ранее мы

¹ Макевин С. Г., Вакулин А. А. Охрана природы. М.: Колос, 1983. – С. 108.

² Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под редакцией Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Харьков, ООО «Одиссей», 2001. – С. 522-523.

³ Закон Украины. – К.: Институт законодательства Верховной Рады Украины. – 1997. – Т. 2. – С. 46-80.

уже пришли к выводу, что предметом преступления, предусмотренного ст. 246 УК, является лес на корню. Следовательно, лес как экологическая система не может выступать в качестве целостного предмета незаконной лесопорубки. С этой точки зрения нас интересуют лишь деревья и кустарники, произрастающие в лесу. При этом необходимо помнить, что их совокупность является компонентом, который входит в лес как экологическую систему, а значит, его нельзя представить оторвано от территории, климата, географических и других условий существования леса.

Деревья представляют собой долговечные растения (не ниже двух метров) с многолетними деревенеющими стеблями и корнями, с ярко выраженным главным стеблем – стволом с ветвями, состоящие из древесины и коры¹. В связи с этим не может быть предметом рассматриваемого преступления всякая иная растительность, не подпадающая под этот признак (лекарственные травы, сено в лесу и др.). Кустарники – это многолетние деревянистые растения, ветвящиеся у самой поверхности почвы (в отличие от деревьев) и не имеющие во взрослом состоянии главного ствола². Кустарники являются неотъемлемым компонентом леса, а иногда образуют и сам лес (орешниковые леса, рощи и др.). Они обладают такими же полезными свойствами (природоохранительными, экономическими) и оказывают благотворное влияние на жизнь людей. Вопрос о том, выступают ли предметом незаконной порубки леса кустарники, решался не всегда одинаково в теории и на практике. Сегодня же данный факт является бесспорным в связи с указанием на это непосредственно в диспозиции ст. 246 УК.

Спорная ситуация при квалификации деяния по данной уголовной норме возникает и в случае дифференциации леса на сухостойный и сырорастущий. Противоречие касается момента, признавать ли сухостойный (мертвый) лес предметом незаконной порубки леса наряду с сырорастущим (живым).

Одни авторы положительно отвечают на данный вопрос³, мотивируя свою точку зрения, например, тем, что предметом этого преступления является природное состояние леса, то есть это должны быть деревья и кустарники на корню как сырорастущие, так и сухостойные. Данный признак предмета, согласно их взглядам, позволит отграничить порубку от смежных составов преступлений, в том числе и от хищения⁴. Придерживаясь такого же мнения, П.В. Мельник обращается к постановлению Кабинета Министров Украины № 1464 от 5 декабря 1996 г. "О таксах для исчисления размера ущерба, причиненного лесному хозяйству", где прямо отмечено, что в слу-

¹ Большая Советская Энциклопедия, 3-е изд., 1972, т. 8. – С. 116.

² Большая Советская Энциклопедия, 3-е изд., 1974, т. 14. – С. 54.

³ Корзнев З. Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР. – Харьков, 1975. – С. 35; Станенко В. В. Уголовно-правовая охрана социалистического хозяйства (научно-практический комментарий действующего законодательства). – Харьков: Вища школа, 1973. – С. 142.

⁴ Галахова А. В. Уголовная ответственность за хозяйственные преступления: вопросы квалификации. – М., 1987. – С. 120, 121.

час самовольної рубки сухостійних дерев'яв розмір штрафу ісчисляется по той же таксе, тільки зменшеної в два рази¹. Етим, на его взгляд, признається можливість незаконної рубки сухостійного лісу, котрої причиною є ушерб, выступаючий на рівних з ушербом, причиною якого є незаконна рубка лісу з сыростающего лісу².

Противоположну точку зору виражають П.Ф. Повеліцина, Г.Н. Вольфман, В.О. Навроцький, С.Б. Гавриш³. По их мнению, ліс повинен бути "живим", не утратившим своїх естественних якостей, повинен впливати на другі елементи оточуючої природної середовища.

Інтересним представляється виділяється при цьому С.Б. Гавришем особі випадки порубки сухостійних дерев'яв, влекущої за собою уголовну відповідальність по ісследуемій статті УК. Ето порубка сухостійних дерев'яв як обов'язкового елемента ландшафту (наприклад, произрастаючих на заповідних територіях, отведених для збереження лісної фауни і флори в естественном нетронутим вигляді, для різних наукових ісследований і пр.). Порубка таких дерев'яв, спеціально охороняємих законом, причиною є шкоди об'єкту розглядаємого проступку, нарушає інтереси общества по охороні лісів, котрі також направлені на задоволення духовних, естетических, культурних і наукових потребностей людей⁴.

На сучасному етапі розвитку уголовного права імеє місце і нескілько обособлена позиція по даному спірному вопросу, согласно котрої порубка засохлих деревостоев з учетом конкретних обставин може розглядатися як малозначительное діяние, лишєнное общественной опасности (ч. 2 ст. 11 УК)⁵. Ета точка зору являється вполне приемлемою з учетом того, що сухостійні дерев'яв утрачивают большую часть биологических функций і не оказывають какогочисля впливу на природні фактори. Напротив, зачастую они становятся даже вредными, так как способствуют распространению различного рода лесных болезней, вредителей, мешають произрастанію продуктивного лісу і пр.

¹ Про таксі для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 року № 1464 // Зібрання постанов Уряду України. – 1996. – № 20. – Ст. 577.

² Мельник П. Кримінально-правова відповідальність за незаконну порубку лісу: окремі питання // Право України. – 2001. – № 6. – С. 84.

³ Повеліцина П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. – М.: Юрид. лит., 1981.; Вольфман Г.И. Ответственность за преступления в области охраны природы. Квалификация и наказание. – Саратов: Саратовск. ун-т, 1984.; Навроцький В. О. Злочини проти природи: Лекції для студ. юрид. ф-ту / Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Л., 1997. – С. 28; Гавриш С. Б. Особенности предмета незаконной рубки леса в уголовном праве // Проблемы социалистической законности. – X., 1983. – Вып. 12. – С. 99.

⁴ Гавриш С. Б. Особенности предмета незаконной рубки леса в уголовном праве // Проблемы социалистической законности. – X., 1983. – Вып. 12. – С. 99.

⁵ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Бич, В. К. Гришук та ін.; За ред. М. І. Мельника, М. І. Хаврошока. – 3-є вид., перероб. та доп. – К.: Атака, 2003. – С. 613.

Однако, на наш взгляд, исходя из того, что в теории уголовного права исследуемая проблема не нашла однозначного решения, во избежание возникновения противоречивых ситуаций на практике при применении ст. 246 УК, разъяснение по данному вопросу должен дать Пленум Верховного Суда Украины.

Далее, опираясь на обоснованный ранее факт, что предметом незаконной порубки леса является лес на корню, считаем необходимым подчеркнуть еще один важный момент: не будет рассматриваться как предмет данного преступления валежник. Это лежащие на земле мертвые столбы деревьев или их части, "образующиеся при естественном отмирании, ветровале, буреломе, навале снега, неполной уборке порубочных остатков и др."¹. Интересно, что в дореволюционном уголовном праве под самовольной порубкой понималось "похищение из леса деревьев, как стоящих на корню, так и буреломных и валежных или частей их, т. е. похищение произведенной леса, еще не отделенных от своего естественного родника, а также отделенных действием ветра или других стихийных сил без приложения труда человека"². Сегодня же при наличии для этого оснований нарушение порядка заготовки вторичных лесных материалов и совершение побочных пользования лесом может квалифицироваться по ст. 356 как самоуправство³. Например, при осуществлении такой заготовки в заповедниках гражданами, где всякая хозяйственная деятельность им запрещена.

Согласно ч. 3 ст. 1 ЛК Украины, все леса на ее территории составляют лесной фонд. Следовательно, предметом преступления, предусмотренного ст. 246 УК, являются любые древостои, произрастающие на территории лесного фонда, причем независимо от того, относятся они к его лесным или нелесным площадям. Данный вывод основывается, во-первых, на законодательстве. Ведь, согласно ч.ч. 4, 5, 6 ст. 1 ЛК, к лесному фонду относятся лесные участки, которые могут быть покрыты лесной растительностью, либо постоянно или временно не покрыты таковой, а также земельные участки, не покрытые лесной растительностью, но предоставленные для нужд лесного хозяйства. А, во-вторых, вытекает из исследованного ранее материала, согласно которому лес в качестве предмета лесопорубки характеризуется как экологическая (природная) система, и связывается не исключительно с лесонасаждениями, а также с площадями, собственно не занятыми ими (полями, болотами, гарями, рединами и др.), которые составляют с лесом

¹ Большая Советская Энциклопедия, 3-е изд., 1971, т. 4. – С. 253.

² Бляогриць-Котдзревский Л. С. Очерки курса русского уголовного права. Общая и особенная часть: Лекция. – К.; Х.: Юж.-Рус. Книгоизд-во Ф. А. Юганова, 1896. – С. 483.

³ Научно-практический комментарий Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Бреч, В. К. Гришук та ін.; За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-е вид., перероб. та доп. – К.: Атака, 2003. – С. 613; Уголовное право Украины: общая часть: Учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.; Под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тиция. – К.: Юриком Интгер, 2003. – С. 311.

единый природный комплекс. На территории этих площадей могут произрастать как отдельные древостои, так и их целые группы, незаконная порубка которых должна влечь ответственность по ст. 246 УК.

При этом, согласно ч. 4 п. 9 вышеназванного постановления Пленума Верховного Суда Украины, "порубка деревьев и кустарников на территориях, не отнесенных к лесному фонду, не влечет ответственности по ст. 246 УК. При наличии соответствующих оснований такие действия могут быть квалифицированы как кража, самоуправство и т.п."¹. Так, не будут являться предметом данного преступления все виды зеленых насаждений в пределах населенных пунктов, не отнесенные к категории лесов; отдельные деревья и группы деревьев, кустарники на сельскохозяйственных угодьях, усадьбах, приусадебных, дачных и садовых участках, то есть все те объекты растительного мира, которые (согласно ст. 4 ЛК) не относятся к лесному фонду.

Данная позиция находит и теоретическое подтверждение. Ранее мы пришли к выводу, что лес как определенная совокупность совместно произрастающих и находящихся в биологическом единстве древостоев является частью, то есть компонентом и при этом не единственным, леса как экологической системы. Поэтому, например, деревья, произрастающие вне черты леса, хотя бы и образующие простую биологическую совокупность (бульвар, парк и т. д.) не могут быть предметом данного посягательства и их порубка не образует состава преступления, обрисованного в ст. 246 УК.

Нельзя не согласиться и с мнением Г.Н. Полянской, которая в качестве одного из признаков, отличающих лес от сада, парка, бульвара и пр., выделяла его назначение (то есть сферу использования леса и его составляющих)². И, если обратиться к теории уголовного права, можно убедиться, что данная позиция имела место еще при попытке П.С. Таганцевым впервые дать определение леса как "всякого значительного собрания деревьев на корню, служащих для топки и выработки строительного материала или лесных продуктов, или изделий, или же составляющих какое-либо угодье", проводившего тем самым различие между лесом и "собранием плодовых деревьев" или "всякого иного собрания деревьев в черте городского или сельского населения"³.

Наконец, как отмечалось ранее, деревья и кустарники, которые выступают предметом анализируемого посягательства, не являются имуществом — не созданы конкретно определенным трудом человека, не имеют денежной оценки, не находятся на балансе отдельных предприятий, учреждений, организаций или в собственности физических лиц. Либо, если и являются имуще-

¹ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постановка Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 1. — С. 9-12.

² Полянская Г. Н. Охрана права государственной собственности на леса. — М.: Госюриздат, 1956. — С. 21.

³ Уголовное Уложение от 23 марта 1903 г. Под ред. П. С. Таганцева. — Лб., 1904. — С. 624.

ственними насадженнями, то в совокупности приобрели полезные свойства дикорастущих лесов. Те же деревья и кустарники, которые насажены человеком и не приобрели признаков лесов, являются имуществом – растут в садах, питомниках, на территории населенных пунктов – и выступают предметом преступлений против собственности¹.

Итак, изложенное позволяет сделать вывод, что предметом незаконной порубки леса являются сырорастущие деревья и кустарники, стоящие на корню и произрастающие на территории лесного фонда.

Стаття надійшла до редколегії 12.07.2006 р.

¹ Навроцкий В.О. Злочини проти природи: Лекції для студ. юрид. ф-ту / Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Л., 1997. – С. 28; Уголовное право Украины: общая часть: Учебник / М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов и др.; Под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Ташя. – К.: Юриком Интер, 2003. – С. 311.

**Розділ V. ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

О.В. Лавриненко

**НЕОБОСНОВАННИЙ І НЕЗАКОННИЙ ОТКАЗИ
В ПРИЕМЕ НА РАБОТУ: ІХ ПОНЯТТЯ,
СООТНОШЕННЯ І ПРАВОВІ ПОСЛІДСТВИЯ**

В області права процес глобалізації найбільш помітний, а бути може, і найбільш принципово важливим, конструктивним. Причому йдеться не про право "загалом" і тим більше не про системи національного права в тій частині, яка стосується, зокрема, сімейних і близьких до них відносин (де неабияке, а подекуди і домінуюче значення мають фактори національної культури). Йдеться саме про право людини. Це право є універсальним як ніяке інше соціальне інститут. Його універсальність найбільш фундаментальним чином виражається в правах людини¹. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 25)² забороняє дискримінацію в сфері трудових відносин. Конституція України (ст. 43) зобов'язує державу створювати умови для повного здійснення громадянами права на працю і гарантує рівні можливості в виборі професії і роду трудової діяльності. Згідно з чинним законодавством про працю (ст. 22 КЗоТ України) забороняється необоснований відмова в прийомі на роботу. Така відмова – це відмова, яка ґрунтується на встановленні прямих або косвенних переваг при укладанні трудового договору в залежності від походження, соціального і майнового становища, расової і національної приналежності, статі, мови, політичних переконань, релігійних переконань, членства в професійному союзі або іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання не допускається. Цей перелік підстав, на яких забороняється відмова в прийомі на роботу, не вичерпуючий і "практика його уточнює"³. В цій зв'язі обґрунтованим видається попередження В.С. Венедиктова: "Заборона необґрунтованої

¹ Алексєєв С.С. Восходження до права. Пошуки і рішення. – М.: Юрид. лит., 2001. – С. 674.

² Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Соціологія права. – Ростов н/Д: Фенікс, 2002. – С. 444.

³ Міжнародні угоди і рекомендації ООН в області захисту прав людини і боротьби з преступністю (Збірник документів). – М.: Просвіщення, 1989. – С. 36.

⁴ Толкунова В.Н., Гусєв К.Н. Трудове право Росії. – М.: Юрид. лит., 1995. – С. 176.

отказа в приеме на работу, по общему правилу, не исключает свободы трудового договора. Речь по существу идет о равных возможностях трудящихся претендовать на трудоустройство и о запрещении дискриминации¹. Однако, фактическая реализация гражданами конституционного права на труд сегодня часто блокируется незаконными, необоснованными отказами в приеме на работу, которые граничат с проявлением дискриминации². Это свидетельствует о необходимости усовершенствования действующего законодательства в этой сфере, поскольку "максимальная защищенность" трудовых прав работников возможна "лишь при условиях эффективного функционирования соответствующего юридического механизма"³. Учитывая изложенное, автором и была поставлена задача – осуществить теоретико-правовое исследование содержания таких понятий как необоснованный и незаконный отказ в приеме на работу, проанализировать характер их соотношения и правовые последствия, а также обосновать соответствующие дополнения и изменения в действующее законодательство с целью его усовершенствования.

Заметим, что в нормативном порядке понятие "необоснованный отказ в приеме на работу" не раскрывается. Это послужило причиной его различного толкования в литературе⁴. Так, если до принятия Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде⁵ считали, что незаконным (помимо специально запрещаемых законодательством) будет отказ в приеме на работу по мотивам, не относящимся к деловым качествам лица, то, после того как термин "необоснованный отказ" получил закрепление в ст. 9 Основ, но не был раскрыт законодателем, наметились различные подходы к решению вопроса⁶, иногда ограничиваясь лишь указанием на запрет необоснованного отказа в приеме на работу без какого-либо его толкования⁷.

Однако, большинство авторов пытаются все-таки так или иначе интерпретировать содержание указанного термина. Так, П.Д. Пилипенко полагает,

¹ Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. – Х.: Консум, 2006. – С. 90.

² Толкунова В.Н. Трудовое право. – М.: ООО "ТК Велби", 2003. – С. 108; Бердичевский В.С., Акопов Д.Р., Сулейманова Г.В. Трудовое право / Отв. ред. В.С. Бердичевский. – Ростов и Д.: Феникс, 2002. – С. 173.

³ Венедиктов В.С. Наука трудового права на шляху соціальних перетворень та захисту прав людини // *Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудових відносинах*. Матеріали науково-практичної конференції, м. Суми, 2-4 червня 2005 р. / За ред. проф. В.С. Венедиктова. – Х.: УАФТП, 2005. – С. 9.

⁴ Капшанина Т.В. Хозяйственные товарищества и общества: правовое регулирование внутрифирменной деятельности. – М.: ИНФРА-М-Кодекс, 1995. – С. 306.

⁵ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о труде // *Ведомости Верховного Совета СССР*. – 1970. – №29. – Ст. 265.

⁶ Абжанов К.А. Трудовой договор по советскому праву. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 58-59; Полунов И.М. О сущности и гарантиях права на труд в СССР // *Ученые записки Харьковского юридического института*. – 1959. – Вып. 13. – С. 98; Смирнов О.В. Совершенствование гарантий права на труд // *Проблемы трудового права*. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 66; Ставцева А.И., Яковлев М.В. Прием и перевод на другую работу. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 14.

⁷ Пильева В.В. Трудовое право России. – СПб.: Питер, 2003. – С. 82.

что "необоснованным отказом при наличии вакантного рабочего места считается отказ со ссылкой на обстоятельства, которые не относятся к деловым качествам работника"¹. В.Н. Толкунова отмечает: "Прием на работу производится по принципу подбора кадров по деловым качествам", закон – "...устанавливает гарантии при приеме, запрещая необоснованный отказ в приеме, прямые или косвенные преимущества и дискриминацию не по деловым качествам, а по полу, расе, национальности, вероисповеданию, убеждениям, месту жительства и другим обстоятельствам, не имеющим отношения к деловым качествам работника"². Б.К. Бегичев несколько дополняет предыдущие выводы исследователей, когда пишет, что необоснованным будет отказ в приеме на работу по мотивам, не относящимся к деловым качествам работника, без учета производственных интересов предприятия или коллектива³. О.Н. Волкова считает необоснованным (помимо отказов без указания каких-либо мотивов, а также по основаниям, не относящимся к деловым качествам работника) незаконный отказ, т.е. произведенный по мотивам, относящимся к числу запрещенных действующим законодательством или недопускаемым с точки зрения общих принципов трудового права⁴. М.И. Бару и Г.С. Гончарова предлагают рассматривать отказ при приеме на работу по деловым качествам, как необоснованный⁵. С. Дрижчана полагает, что деловые качества нельзя рассматривать как основополагающий критерий признания отказа в приеме на работу обоснованным или необоснованным⁶.

В то же время, Е.М. Акопова, А.М. Куренной и С.Н. Еремина считают, что "необоснованными являются все обстоятельства, не связанные с деловыми качествами"⁷. А.В.С. Венедиктов, в частности, указывает, что необоснованным является отказ в приеме на работу по мотивам беременности, наличия малолетнего ребенка, осуждения родственников, судимости в прошлом⁸, а в целом приходит к выводу, что "необоснованным, при наличии вакантного рабочего места, является отказ в приеме на работу без указания мотивов либо мотивированный обстоятельствами, не относящимися к делу-

¹ Трудовое право / За ред. П.Д. Пилюпенка. – К.: Истина, 2005. – С. 45.

² Толкунова В.Н. Трудовое право. – М.: ООО "ТК Велби", 2003. – С. 108.

³ Бегичев Б.К. Трудовая правоспособность советских граждан. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 231.

⁴ Волкова О.Н. Недопустимость необоснованного отказа в приеме на работу – важнейшая гарантия права на труд // Труды ВЮЗИ. – 1978. – Т. 62. – С. 35.

⁵ Бару М., Гончарова Г. Регулирование трудовых отношений в новых условиях хозяйствования // Радянське право. – 1989. – №11. – С. 62; Бару М. Чи потребують судового захисту трудові спори до виникнення трудових відносин? // Право України. – 1996. – №5. – С. 63.

⁶ Дрижчана С. Відмова у прийнятті на роботу: проблеми і пропозиції // Радянське право. – 1991. – №6. – С. 34.

⁷ Акопова Е.М., Еремина С.Н. Договори о труде. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – С. 16; Куренной А.М. Трудовое право: на пути к рынку. – М.: Дело ЛТД, 1995. – С. 69.

⁸ Венедиктов В.С. Трудовой договор (контракт) по законодательству Украины. – Х.: Консум, 1996. – С. 29.

вым качествам работника (например, осуждение родственников, судимость в прошлом, беременность, наличие малолетнего ребенка и т.д.). Запрещение необоснованного отказа в приеме на работу, по общему правилу, не исключает свободы трудового договора. Речь по существу, продолжает автор, идет о равных возможностях трудящихся претендовать на трудоустройство и о запрещении дискриминации. Следует, однако, подчеркнуть, что не являются дискриминацией различия, исключения, предпочтения и ограничения в области труда, которые определяются свойственными данному виду работы требованиями либо обусловлены особой заботой государства о лицах, нуждающихся в повышенной социальной и правовой защите или помощи¹. С таким подходом по сути полностью соглашается и Н.Б. Болотина, когда пишет: "По заключению специалистов необоснованным отказом считается немотивированный отказ в принятии работника на работу при наличии вакантных рабочих мест, а также по мотивам, которые не относятся к деловым качествам работника"².

Следует особо отметить, что некоторые авторы рассматривают как идентичные (по содержанию) понятия "дискриминация при приеме на работу" и "необоснованный отказ в приеме на работу". Так, В.С. Бердычевский, Д.Р. Акопов и Г.В. Сулейманова пишут: "Запрещается необоснованный отказ в заключении трудового договора (дискриминация при приеме на работу). Какое бы то ни было прямое или косвенное ограничение прав или установление прямых или косвенных преимуществ при заключении трудового договора в зависимости от пола, расы, цвета кожи, национальности, языка, происхождения, имущественного, социального и должностного положения, места жительства (в том числе наличия или отсутствия регистрации по месту жительства или пребывания), а также других обстоятельств, не связанных с деловыми качествами работников, не допускается, за исключением случаев, предусмотренных... законом"³. Такой подход представляется спорным, поскольку дискриминация при принятии на работу является более общим, родовым (по содержанию) понятием. Небезосновательно и В.Н. Толкунова пишет о дискриминации в контексте анализа соотношения единства и дифференциации правового регулирования труда (одного из основных отраслевых принципов современного трудового права⁴. – прим. мое О.Л.): "Прием на работу производится по принципу подбора кадров по деловым качествам. Статья 64 ТК РФ устанавливает гарантии при приеме, запрещая необоснованный отказ в приеме, прямые или косвенные преимущества и

¹ Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. – Х.: Консум, 2006. – С. 90.

² Болотина Н.Б. Трудовое право Украины. – К.: Вікар, 2003. – С. 221.

³ Бердычевский В.С., Акопов Д.Р., Сулейманова Г.В. Трудовое право / Отв. ред. В.С. Бердычевский. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – С. 173.

⁴ Трудовое право / За ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Істина, 2005. – С. 10-11; Лавріненко О.В. Трудове право України. У 2-х ч. – Горлівка: МАУП, 2005. – Ч. 1. – С. 54-57.

дискриминацию не по деловым качествам, а по полу, расе, национальности, вероисповеданию, убеждениям, месту жительства и другим обстоятельствам, не имеющим отношения к деловым качествам работника. Дискриминацию надо отличать от дифференциации трудового законодательства, устанавливающей трудовые льготы или ограничения для определенных категорий, групп работников (подростков, инвалидов, женщин) или работающих в определенных условиях труда. Так, при отказе в приеме на работу беременной женщине или женщине, имеющей ребенка, как и всем другим гражданам, администрация обязана сообщать ей причины отказа в письменной форме. Отказ в приеме на работу этих женщин может быть обжалован в суде¹. Примечательно, что и в Трудовом кодексе Кыргызской Республики от 04.10.97 г.², о дискриминации (ст. 88 "Запрещение дискриминации при приеме на работу") и необоснованном отказе (ст. 89 "Запрещение необоснованного отказа отдельным гражданам в заключении трудового договора") речь идет в различных статьях Кодекса.

Вместе с тем, существует и более узкое понимание содержания этого понятия. Так, В.Н. Скобелкин считает необоснованными только немотивированные отказы, т.е. не подкрепленные доводами; а отказы, мотивировка которых построена на основаниях, неприемлемых с точки зрения действующего законодательства и сложившейся практики, автор предлагает условно назвать "неосновательными"³.

Что же касается соотношения понятий "незаконный" и "необоснованный" отказ в приеме на работу, то все необоснованные отказы, на первый взгляд, и являются незаконными, так как ст. 22 КЗоТ Украины прямо их запрещает. В то же время, В.В. Егоров отмечает, что помимо необоснованных, возможны и "иные отказы". В качестве примера автор приводит те случаи, когда закон предписывает работодателю принимать на работу определенные категории граждан (молодых специалистов, инвалидов в счет брони) и заключает: "Понятие "незаконный" шире понятия "необоснованный" отказ в приеме на работу"⁴. В.Н. Скобелкин также полагает, что слово "необоснованный" имеет два значения: одно из них означает "мотивировать, подкреплять доказательствами, приводить убедительные доводы". Следовательно, отсутствие мотивировки делает отказ необоснованным, а значит – и недопустимым с точки зрения законодательства. Другое значение слова "необоснованный" – "не основанный на законе". Необоснованным будет такой от-

¹ Толкунова В.Н. Трудовое право. – М.: ООО "ТК Велби", 2003. – С. 108.

² Трудовой кодекс Кыргызской Республики. – Бишкек: Раритет Инфо, 1999.

³ Скобелкин В.Н. Расширение гарантий права на труд // Советское государство и право. – 1971. – №3. – С. 64-65; Скобелкин В.Н. Обеспечение трудовых прав в СССР. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 10.

⁴ Егоров В.В. Право на труд рабочих и служащих: теория и практика. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 79.

каз, который "построен на основаниях, неприемлемых с точки зрения действующего законодательства и сложившейся практики", – заключает автор¹. С выводами этих авторов можно согласиться, ибо все зависит от того, какое содержание вкладывать в понятие "необоснованный отказ".

Так, например, в редакции ст. 16 (действовавшего до 1 января 2000 г.) КЗоТ Республики Беларусь от 23.06.72 г.², в частности, обнаруживается подход, высказанный В.Н. Скобелкиным, поскольку законом запрещался необоснованный отказ в заключении трудового договора с гражданами, направленными на работу госслужбой занятости в счет брони, а также в других случаях, прямо предусмотренных в законодательстве, коллективных и иных договорах. Ныне, в отличие от ранее действовавшего КЗоТ, – в ст. 16 Трудового кодекса Республики Беларусь от 26.07.99 г. в семи пунктах приведен исчерпывающий перечень категорий граждан, в отношении которых нанимателю запрещается необоснованный отказ в заключении трудового договора, а в случае отказа в приеме на работу – наниматель, по требованию лица или специально уполномоченного государственного органа, обязан известить о причинах отказа в письменной форме в трехдневный срок³. Такое предписание Кодекса, по мнению белорусских ученых, дает основание для вывода о том, что "согласно сложившейся судебной практике "необоснованным отказом"... является отказ по причинам, не предусмотренным законодательством"⁴. Иногда тот же вывод формулируется несколько иначе ("от противоположного"): "отказ в приеме на работу может последовать при наличии оснований, прямо предусмотренных в законе"⁵. Аналогичный подход обнаруживается и при рассмотрении ст. 89 "Запрещение необоснованного отказа отдельным гражданам в заключении трудового договора" Трудового кодекса Кыргызской Республики от 04.10.97 г., где в четырех пунктах перечислены все категории лиц, которым запрещен отказ в приеме на работу, и установлена для работодателя письменная форма извещения "о мотивах отказа"⁶.

Вместе с тем, по мнению ряда авторов⁷, с которым необходимо согласиться, вряд ли в законе можно предусмотреть все случаи, когда админист-

¹ Скобелкин В.Н. Обеспечение трудовых прав в СССР. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 10.

² КЗоТ Республики Беларусь. – Добруш: Ленинск, 1993.

³ Комментарий к Трудовому кодексу Республики Беларусь / Под общ. ред. Г.А. Василевича. – Мн.: Амалфея, 2000. – С. 59.

⁴ Комментарий к Трудовому кодексу Республики Беларусь / Под общ. ред. Г.А. Василевича. – Мн.: Амалфея, 2000. – С. 60.

⁵ Трудовое право / Под ред. В.И. Семенкова. – Мн.: Амалфея, 2002. – С. 184.

⁶ Трудовой кодекс Кыргызской Республики. – Бишкек: Раритет Инфо, 1999.

⁷ Венедиктов В.С. Трудовой договор (контракт) по законодательству Украины. – Х.: Консум, 1996. – С. 31; Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. – Х.: Консум, 2006. – С. 91; Егоров В.И. Право на труд рабочих и служащих: теория и практика. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 79; Советское трудовое право / Под ред. А.С. Пашкова, О.В. Смирнова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 264.

рация предприятия вправе отказать в приеме на работу лицу, претендующему на конкретное рабочее место, а когда нет. Достаточно предусмотреть, что в основе отказа должна лежать ссылка на конкретную причину, которая делает прием на работу невозможным. Понятие необоснованного отказа, обосновано указывает М.И. Бару, является оценочным и требует конкретизации и раскрытия содержания в процессе применения¹. Каждое "оценочное понятие"² требует субъективной оценки, которая порой не совпадает с той, какую имел в виду законодатель, устанавливая норму, имеющую оценочное значение³. Несмотря на значение указанных признаков оценочных понятий, принципиально важным представляется и вывод П.И. Жигалкина, который подчеркивает, что толкование норм права, в том числе норм с оценочными понятиями, "должно отвечать общим принципам права, толкование должно быть направлено на охрану и защиту прав трудящихся"⁴. Указанные понятия, по мнению С.Б. Полякова и других авторов, "переводят правовое регулирование в сферу нравственного (морального) регулирования"⁵. Заметим, что при этом недопустимы любые ложные мотивировки, прикрывающие истинные причины отказа, не соответствующие фактическим обстоятельствам.

С учетом анализа приведенной научной доктрины, более приемлемым, чем употребление единого понятия – "необоснованный отказ", представляется дихотомичный подход. В законе целесообразно закрепить два смежных, но не идентичных понятия: первое – это "необоснованный отказ", т.е. без сообщения (доведения до сведения лица в установленном порядке) работодателем каких-либо мотивов (причин), в том числе и предусмотренных законодательством, а второе – "незаконный отказ в приеме на работу", т.е. произведенный по мотивам, относящимся к числу запрещенных действующим законодательством о труде или недопускаемым с т.з. содержания основных отраслевых принципов трудового права (которые должны быть нормативно закреплены в законе). Характер соотношения указанных терминов таков: понятие "незаконный отказ" шире по содержанию, чем понятие "необоснованный отказ" в приеме на работу. В зависимости от того, о каком понятии идет речь на практике следует установить и различные правовые

¹ Бару М.И. Оценочные понятия в советском трудовом праве // Советское государство и право. – 1970. – №7. – С. 104; Бару М. Чи потребують судового захисту трудові спори до виникнення трудових відносин? // Право України. – 1996. – №5. – С. 63.

² Лаврінченко О.В. Оціночні поняття у системі спеціального законодавства України про працю: їх зміст, значення й проблеми тлумачення у судовій практиці // Економіка, фінанси, право. – 2005. – №9. – С. 25-30.

³ Лаврінченко О.В., Проскурюк П.Д. Реалізація працівниками органів внутрішніх справ права на отримання грошової допомоги при звільненні зі служби: теоретико-правовий аналіз судової практики // Юридична Україна. – 2005. – №12. – С. 78-84.

⁴ Жигалкин П.И. Трудовое право в обеспечении стабильности кадров. – Х.: Вища школа, 1977. – С. 25.

⁵ Поляков С.В. Увольнение за совершение проступков, несовместимых с требованиями, предъявляемыми к личным, нравственным качествам сотрудников органов внутренних дел // Государство и право. – 1996. – №2. – С. 88; Лаврінченко О.В. Дисциплинарная и морально-юридическая ответственность // Бизнес-Информ. – 1997. – №19. – С. 16-18.

последствия: при необоснованном отказе – орган по рассмотрению трудового спора должен обязать работодателя в ходе заседания, а при необходимости, приостановив рассмотрение дела, – в определенный срок уведомить лицо в установленной законом форме о причинах отказа в принятии на работу, после чего рассмотреть спор по существу; если же речь идет о незаконном отказе в приеме на работу, то необходимо установить и применять более жесткие санкции за такой отказ, вплоть до уголовного преследования работодателя.

Такой дифференцированный подход позволит адекватно (более точно), в зависимости от характера и степени общественной опасности деяния, формы вины и других обстоятельств, квалифицировать действия работодателя. Ведь правовые дефиниции, как справедливо пишет С.Ю. Головина, в определенной степени суживают возможности интерпретации правовой нормы и ограничивают границы ее толкования¹. Вместе с тем, толкование норм, содержащих оценочные понятия (необоснованный отказ), должно отвечать общим принципам трудового права, а казуальное толкование – должно быть направлено, прежде всего, на охрану и защиту законных прав, интересов работников. Идея защиты социально-экономических и других прав человека признана сегодня приоритетной², но "без установления гарантий реализации прав и интересов и четкого механизма их возобновления невозможно существование ни одного из социально-трудовых прав в сфере труда"³. Эти концептуальные моменты и должны быть учтены в процессе дальнейшего исследования затронутых в статье вопросов.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2006 р.

О.О. Фандалюк

ЧЕРГОВІ ЧАСТИНИ В КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

На початку 90-х років намітився стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій і, як результат, з'явилось наступне покоління електронно-обчислювальних машин – персональних комп'ютерів. Із розвитком новітніх інформаційних технологій визначилася тенденція до широкого використан-

¹ Головина С.Ю. Формирование понятийного аппарата трудового права // Государство и право. – 1998. – №8. – С. 84.

² Рабинович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). – Х.: Право, 1997. – С. 9; Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: Монографія. – К.: Знання, 2005. – С. 10-11.

³ Жернаков В.В. Теоретичні засади формування інституту захисту прав людини у сфері праці // Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудових відносинах: Матеріали науково-практичної конференції; м. Суми, 2-4 червня 2005 р. / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Х.: Українська асоціація фахівців трудового права, 2005. – С. 22.

ня персональної комп'ютерної техніки, поширилася сфера її застосування¹. Інформатизація стає важливою галуззю економіки розвинених країн і визначальною сферою суспільного життя, оскільки дає змогу заощаджувати основні види ресурсів, забезпечувати ефективне адміністративне і господарське управління та знижувати соціальну напруженість². З огляду на це інформатизація стає однією з основних функцій ОВС, фактором забезпечення правопорядку й безпеки в державі.

Вивчення цього аспекту державної політики України є для нас актуальним, оскільки успішна боротьба зі злочинністю потребує, щоб органи внутрішніх справ мали вірогідну інформацію про об'єкти, які потрапили у сферу кримінально-процесуальної та оперативної діяльності. Від якісної та своєчасної інформації залежить і точність оцінки оперативної обстановки, і добротність управлінських рішень, і спрямованість планування оперативно-розшукових заходів, і чіткість поставлення завдань виконавцям. Саме тому метою дослідження виступає формування концептуальних засад інформатизації чергових частин як центрального оперативного підрозділу ОВС.

Нормативно-правове та нормативно-технічне забезпечення процесу інформатизації ОВС в цілому і безпосередньо підрозділів чергових частин закріплено в Законах України "Про національну програму інформатизації", "Про Концепцію Національної програми інформатизації", "Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 2006-2008 роки", "Про інформацію"; в підзаконних нормативних актах: Указ Президента України № 1497 від 20.10.2005 р. "Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій", Наказ МВС № 400 від 14.04.2004 р. "Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються", Наказ МВС № 485 від 18.08.1992 р. "Про заходи щодо подальшого вдосконалення діяльності чергової служби органів внутрішніх справ України" та інші.

Деякі аспекти концепції інформатизації правоохоронних органів та ОВС розглянули у своїх роботах фахівці з адміністративного та інформаційного права, теорії управління О.М. Бандурка, Р.А. Каложний, О.Г. Фролова, А.В. Мінченко, І.В. Арістова, К.І. Беляков, В.А. Саницький та інші.

Виходячи з нормативного визначення, інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав

¹ Див.: Мінченко А.В., Галас О.Р. *Правова інформатика. Інформація та інформаційне забезпечення правоохоронних органів: Навчальний посібник*. – К.: Арістея, 2003. – С. 188.

² Див.: Денисова О.О. *Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності: Навчальний посібник*. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 5.

громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки¹.

Якщо проаналізувати нормативну характеристику чергової частини міського, районного відділу (управління) внутрішніх справ, лінійного відділу (відділення) внутрішніх справ на транспорті, міського, селищного відділення міліції, то це є орган оперативного управління, призначений для вживання невідкладних заходів із захисту життя, здоров'я, прав та свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань².

Здійснивши порівняльну характеристику державного процесу та державного органу, можна побачити, що інформатизація діяльності саме чергових частин ОВС потребує створення концептуальних засад та ідей, оскільки обидва державно-правових явища мають на меті захист прав і свобод громадян. І саме ця Концепція інформатизації підрозділів ОВС повинна містити провідний задум нашого суспільства – створення та існування правової держави в Україні.

Обчислювальна та комунікаційна техніка, телекомунікаційні мережі, бази й банки даних і знань, інформаційні технології, система інформаційно-аналітичних центрів різного рівня, виробництво технічних засобів інформатизації, системи науково-дослідних установ та підготовки висококваліфікованих фахівців є складовими національної інформаційної інфраструктури й основними чинниками, що забезпечують економічне піднесення. Як показує досвід інших країн, інформатизація сприяє забезпеченню національних інтересів, поліпшенню керованості економікою, розвитку наукомістких виробництв і високих технологій, зростанню продуктивності праці, вдосконаленню соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя та подальшій демократизації суспільства. Національна інформаційна інфраструктура, створена з урахуванням світових тенденцій і досягнень, сприятиме рівноправній інтеграції України у світове співтовариство.

Концепція Національної програми інформатизації включає характеристику сучасного стану інформатизації, стратегічні цілі й основні принципи інформатизації, очікувані наслідки її реалізації³.

¹ Див.: Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – ст. 182.

² Див.: Наказ МВС № 485 від 18.08.1992 року "Про заходи щодо подальшого вдосконалення діяльності чергової служби органів внутрішніх справ України".

³ Див.: Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – Ст. 182.

Однак будь-які програми чи концепції інформатизації неможливо вирішити без *кадрового та фінансового забезпечення*. На жаль, у системі чергових частин органів внутрішніх справ це стосується керівних посад: їх не рідко обіймають працівники, які не тільки не мають відповідної освіти, але й взагалі не орієнтуються в проблемах інформатизації, сучасних методах опрацювання інформації. Це, з одного боку, пояснюється недостатнім випуском відповідних спеціалістів у системі відомчої освіти, а з іншого – значною різницею в оплаті праці фахівців високої кваліфікації в ОВС і приватному секторі.

Стосовно фінансування інформаційних проектів, яке часто здійснюється за рахунок іноземних спонсорів, видається, що доцільно було б включити до Державної програми інформатизації фінансування хоча б проєкт відповідних систем. За рахунок державних коштів необхідно проводити закупівлю ліцензійного офісного програмного забезпечення (редактори текстів, електронні таблиці, бази даних, системи перевірки орфографії тощо)¹.

Актуальною на сьогодні залишається також проблема поширення юридичної інформації серед працівників чергових частин ОВС. Її вирішення може сприяти юридична інформаційно-пошукова система "Законодавство", що розповсюджується як на дисках, так і через Інтернет, забезпечуючи оперативне інформування про законопроекти, зміни та доповнення до чинного законодавства, регіональні нормативні акти тощо.

У зв'язку з широким використанням засобів комп'ютерної техніки на робочих місцях слід приділяти особливу увагу питанням захисту інформації, включаючи правові, організаційні та технічні заходи. Окремого вивчення потребують проблеми впровадження інформаційних технологій для опрацювання інформації щодо особи з метою захисту її законних прав та інтересів при несанкціонованому використанні цієї інформації.

Сьогодні спостерігається прагнення населення до більшої поінформованості про діяльність органів внутрішніх справ та участі в процесах законотворення. У зв'язку з цим потужним засобом для вирішення зазначених проблем є Інтернет, який надає змогу оперативно інформувати населення про стан правоохоронної діяльності, зміни в чинному законодавстві й отримувати зворотний зв'язок.

Невизначеність правової та фінансово-економічної основи діяльності різних суб'єктів у сфері інформатизації призводить до інформаційного монополізму управлінських і комерційних структур на відкриті інформаційні ресурси загального користування, знецінення товарної

¹ Див.: Гуцлюк М.В., Каложний Р.А. Інформатизація правоохоронних органів України: проблеми та шляхи їх розв'язання // Науково-практичний журнал: *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)* – 2003. – № 7. – С. 4-5.

вартості інформаційних ресурсів держави, а також обмеження права на використання інформаційних ресурсів держави для більшості громадян¹.

Як і вся інша діяльність, інформаційно-аналітична робота чергових частин постійно контролюється й оцінюється керівниками та штабами правоохоронних органів. З цією метою до Концепції інформатизації ОВС, поряд з іншими аспектами, необхідно включити критерії оцінки роботи добових нарядів, пов'язаної з пошуком, збиранням, реєстрацією, систематизацією, аналізом і видачею інформації.

Знайшло свій вираз і питання про постійне вдосконалення інформаційно-аналітичної роботи, яка здійснюється в чергових частинах. Одним з основних завдань штабу МВС є розроблення матеріалів про підвищення ефективності інформаційно-аналітичної діяльності добових нарядів. До функцій чергових частин МВС, УВС входить і постійне вивчення кращих форм і методів діяльності чергової служби, упровадження їх у практичну роботу, а також підготовка матеріалів керівництву штабу про впровадження передового досвіду в роботу чергових частин².

Відповідно до Закону України "Про національну програму інформатизації" та Постанови Верховної Ради України "Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації на 2006-2008 роки" чергові частини ОВС як підрозділ органу виконавчої влади повинні взяти участь у створенні спеціальної інформаційної телекомунікаційної системи органів виконавчої влади, створити інтернет-приймальні своїх підрозділів, розробити внутрішню мережу конфіденційного зв'язку, упровадити електронний цифровий підпис тощо³.

У державі створюється, розробляється або планується розробити декілька відомчих і міжвідомчих систем: міністерства транспорту, міністерства фінансів, міністерства енергетики, міністерства внутрішніх справ і деяких інших міністерств та відомств України. Однак є й такі, що не мають солідної автоматизованої системи. Більшість корпоративних автоматизованих систем є відмінними з огляду як на апаратне, так і на програмне забезпечення. Особливо це стосується прикладних завдань. Тому на сьогодні забезпечення взаємообміну між органами державної влади оперативною інформацією через її неструктурованість та неузгодженість форматів є досить складною проблемою. Загальна інформація здебільшого надходить у неформалізованому вигляді, у різних фізичних формах (від електронних зведень до друкованих видань)⁴.

¹ Див.: Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – Ст. 182.

² Див.: Мінченко А.В. Правова інформатика. Концепція інформатизації: Навчальний посібник. – К.: Арістей, 2003. – С. 186.

³ Див.: Про Національну програму інформатизації: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – Ст. 181.

⁴ Див.: Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – Ст. 182.

Планується розробити типову структуру інформаційно-аналітичних центрів органів внутрішніх справ з покладанням на них низки функцій чергових частин. Формування інформаційно-аналітичної та програмно-технічної бази надасть можливість органам внутрішніх справ повно й оперативно аналізувати та оцінювати ситуацію в усіх сферах і галузях діяльності суспільства. З цією метою необхідно інтегрувати наявні інформаційні системи правоохоронних органів, органів державної влади й органів місцевого самоврядування та інформаційні ресурси, тобто створити єдину інформаційно-телекомунікаційну систему збирання, опрацювання та передачі даних, необхідних для прийняття стратегічно важливих рішень у сфері правоохоронної діяльності, економіки, внутрішньої та зовнішньої політики. У сфері правоохоронної діяльності якісно нова організація специфічних режимів зберігання й опрацювання інформації, зв'язок із міжнародними правоохоронними органами забезпечать реалізацію активної, наступальної стратегії в боротьбі з правопорушеннями, корупцією, організованою злочинністю, а також застосування нових інформаційних технологій у розкритті злочинів.

З огляду на це завдання концепції інформатизації ОВС і чергових частин як оперативних центрів діяльності міліції буде досягнуто шляхом:

- упровадження єдиної політики інформаційного забезпечення;
- створення багаточільових інформаційних систем діяльності ОВС;
- удосконалення організаційно-кадрового забезпечення підрозділів;
- інтеграції та систематизації інформаційних обліків ОВС на всіх рівнях;
- створення умов для ефективного функціонування інформаційних обліків, забезпечення їх повноти, вірогідності, актуальності та безпеки;
- переоснащення інформаційних і галузевих підрозділів сучасною потужною комп'ютерною технікою;
- поширення мережі комп'ютерних робочих місць користувачів інформаційних систем;
- подальшої комп'ютеризації інформаційних обліків;
- упровадження новітніх інформаційних технологій¹.

Таким чином, координування інформаційних обліків, масивів і мереж саме в чергових частинах ОВС забезпечить більш оперативний і повний процес розкриття й розслідування злочинів, сприятиме ефективній організації громадського порядку та поліпшить взаємозв'язок міліції з населенням.

Стаття надійшла до редколегії 17.06.2006 р.

¹ Див.: Міщенко А.В., Галас О.Р. *Правова інформатика. Інформація та інформаційне забезпечення правоохоронних органів: Навчальний посібник.* – К.: Арістей, 2003. – С. 190.

**ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ
ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Діяльність будь-якого правоохоронного органу, насамперед органів внутрішніх справ, пов'язана з виявленням, запобіганням, припиненням і розкриттям злочинів. Важко уявити, що правоохоронні органи зможуть виконати свої завдання, нічого не знаючи про суб'єкт злочину. Тільки повне і всебічне вивчення діяльності суб'єкта злочину є запорукою успішного припинення його злочинних діянь. Таким чином, наявність попередньої інформації про злочин є необхідною умовою його розкриття.

Що ж являє собою ця інформація і яке її походження? Ми можемо розглядати лише загальні принципи збирання, опрацювання та використання інформації, залишаючи працівникам органів внутрішніх справ право вибору конкретних форм її здобуття залежно від цілей і завдань, що стоять перед ними, а також залежно від ситуації, що складається.

Під інформацією Закон України "Про інформацію" розуміє "документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі"¹. Водночас у теорії оперативно-розшукової діяльності вчені по-різному розуміють сутність оперативної інформації. Уперше результати наукових досліджень щодо інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ були відкрито опубліковані в Російській Федерації в монографії С.С. Овчинського "Оперативно-розшукова інформація"².

Цим проблемам присвячені також дослідження зарубіжних та українських криміналістів, зокрема В.М. Аتماжитова, Д.І. Беднякова, В.Г. Боброва, Д.В. Гребельського, Г.О. Душейка, І.П. Козаченка, І.В. Сервельського, О.П. Снігерьова та ін.

Так, Д.В. Гребельський вважав, що оперативна інформація – це сукупність відомостей про криміногенні події та умови їх скоєння³.

Але, як видається, найбільше відповідає суті оперативної інформації визначення, яке дав С.С. Овчинський: оперативна інформація є різновидом соціальної, вона специфічна за метою та методами отримання, режимом використання, який забезпечує конспірацію, зашифрування джерел, можли-

¹ Закон України "Про інформацію" // ВВР. – 1992. – № 48.

² Овчинський С.С. Оперативно-розшукова інформація / Под ред. А.С. Овчинського і В.С. Овчинського. – М.: ИНФА, 2000.

³ Гребельський Д.В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розшуковой деятельности органов внутренних дел. – М.: РИО Акад. МВД СССР, 1977.

вість перевірки в процесуальному порядку і використання лише в боротьбі зі злочинністю та кримінальному судочинстві¹.

Інформація про злочини і правопорушення, а також про осіб, які їх вчинили, накопичувалася в правоохоронних органах давно. З історії відомі приклади таврування та каліцтва злочинців – це, очевидно, одна з перших спроб їх ідентифікації та поставлення на облік. З розвитком криміналістики картотеки злочинців стали неодмінним атрибутом правоохоронних органів будь-якої країни.

Однією з перших була створена механічна система картотечного опрацювання інформації у Федеральному бюро розслідувань США. Дані про злочинців заносилися до спеціальних карток, на яких, крім анкетних даних, зазначалася злочинна "спеціалізація" кожного фігуранта картотеки, яка фіксувалася шляхом перфорації відповідного поля картки. Для відбору підозрюваних за сукупністю певних ознак кризь відповідні отвори карток протягувалися металеві спиці й таким чином відбиралися розшукувані підозрювані².

Відомості, що зберігаються в картотеках правоохоронних органів, важко переоцінити. Навіть у найсприятливіших ситуаціях для прийняття будь-якого рішення необхідно робити висновки, які ґрунтуються на знаннях, а не на припущеннях. Підтвердженням цього може служити існування міжнародної організації кримінальної поліції Інтерпол, працівники якої не здійснюють оперативно-розшукових заходів в класичному розумінні. Проте Інтерпол проводить вдалі операції по всьому світу. Основу його діяльності складають потужні обчислювальні центри, які постійно накопичують і опрацьовують величезні масиви інформації. "Технічне оснащення Інтерполу вдосконалюється з кожним роком, потужність його інформаційного та довідково-координаційного центру стрімко зростає"³.

Правоохоронні органи України під час проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій через Національне центральне бюро Інтерполу України також мають можливість одержувати інформацію з Генерального секретаріату або НЦБ Інтерполу зарубіжних країн за окремими категоріями злочинів у сфері:

- економіки та фінансів;
- протидії незаконному виготовленню підроблених грошових знаків;
- попередження, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із транспортними засобами;
- протидії посяганням на культурні цінності та предмети антикваріату;
- протидії незаконному обігу наркотиків;
- протидії незаконному обігу вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухівки та вибухових пристроїв;

¹ Овчинский С.С. Оперативно-розыскная информация / Под ред. А.С. Овчинского и В.С. Овчинского. – М.: ИНФА, 2000.

² Костин В.П. Тайная полиция США. ФБР: прошлое и настоящее. – М.: Мысль, 1981.

³ Бельсон Я.М. Интерпол в борьбе с уголовной преступностью. – М.: Наука, 1989.

- протидії злочинам, пов'язаним із підробленням документів;
- захисту довкілля, а також протидії злочинам, пов'язаним із викраденням і незаконним перевезенням радіоактивних речовин¹.

З появою комп'ютерів, здатних за лічені секунди опрацювати тисячі однорідних записів, час картотечних шаф, заповнених паперовими картками, закінчився. Усвідомивши, що машина виконує пошук даних із неймовірно високою швидкістю, правоохоронні органи у всьому світі почали переводити свої паперові архіви в електронні бази даних.

База даних – це впорядкована система даних, призначена для зберігання, накопичення й опрацювання за допомогою ЕОМ².

Проте на першому ж етапі використання ЕОМ для опрацювання даних картотек правоохоронці зіткнулися з серйозною проблемою. Пошук в електронних картотеках виявився хоч і дуже швидким, але досить часто менш ефективним, ніж за традиційного перегортання архівних справ чи пошуку в звичайній картотечі.

Спеціалісти правоохоронних органів зрозуміли, що причини першої невдачі криються в традиційності поглядів на інформацію та процес її опрацювання. Простіше кажучи: електронно-обчислювальним машинам доручили сортування неструктурованих даних, а застосування недосконалих програмних засобів пошуку й зумовило низьку ефективність використання комп'ютерів правоохоронцями.

Зрозумівши, що з комп'ютера неможливо взяти більше, ніж в нього закладено, правоохоронці почали шукати нові підходи до вирішення цієї проблеми. Саме на цьому етапі у правоохоронній сфері з'явилося нове поняття – інформаційні технології, яке сьогодні не сходить зі сторінок серйозних юридичних видань.

Інформаційні технології – це цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів із використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість опрацювання даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від їх місцезнаходження³.

Зростаючі потреби в опрацюванні величезних масивів інформації стали потужним стимулом розвитку теоретичних основ інформаційних технологій та їх практичної реалізації.

¹ Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів: Наказ МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Державної податкової адміністрації України № 3/1/2/5/2/2 від 09.01.1997.

² Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 560с.

³ Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 560с.

Інформація, необхідна правоохоронним органам, є надзвичайно різноманітною і визначається потребами конкретної служби або підрозділу. Слідчий, оперативний працівник, дільничний інспектор потребують специфічної інформації для вирішення завдань, що стоять перед ними.

Інформація в органах внутрішніх справ – це відомості, що відображають стан злочинності й охорони громадського порядку, характеризують сили та засоби ОВС, способи та методи дій на об'єкти управління та результати управлінських дій, умови, вияви зовнішнього середовища, що впливають на стан керованих об'єктів і ефективність функціонування органів¹.

Розглянемо питання інформаційного забезпечення оперативних підрозділів.

Отже, яка інформація необхідна оперативному працівнику для виконання покладених на нього законом завдань щодо пошуку й фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачено Кримінальним кодексом України?

Яка інформація змушує оперативного працівника проводити оперативно-розшукові заходи, придумувати хитромудрі комбінації, з чого починається оперативна розробка будь-якого об'єкта? Як правило, це отримання первинних відомостей, що містять ознаки злочину або правопорушення.

Звідки ж береться інформація, що містить ці ознаки? Як перевірити що інформація? Як її використовувати і не допустити при цьому грубих помилок?

Джерела інформації можуть бути як відкритими, тобто легальними й загальнодоступними, так і закритими, тобто конфіденційними. До відкритих джерел відносяться в першу чергу всі засоби масової інформації та офіційні документи.

Що стосується конфіденційних джерел інформації, то повідомлення особи, яка співробітничала з оперативним підрозділом, за своєю структурою мало чим відрізняється від інформації, що міститься в газетній публікації. Цінність цього джерела визначається його унікальністю, незамінністю. А це, у свою чергу, викликає труднощі добування, ризик розшифрування цієї особи та неможливість отримання цих відомостей іншим шляхом.

Що ж до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, оперативний працівник повинен одержати про нього масу різних відомостей. Крім анкетних даних оперативника цікавлять злочинні зв'язки та багато інших питань. Як все це врахувати й проаналізувати, щоб в мінімальний термін одержати максимально можливий результат? Звичайно, допомогти у вирішенні цієї проблеми зможе тільки сучасна комп'ютерна система.

¹ Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 560с.

У теорії та практиці оперативно-розшукової діяльності загальноприйнято, що гласні та негласні заходи провадяться із застосуванням оперативно-розшукових (спеціальних) засобів і методів.

В оперативно-розшуковій діяльності до оперативних засобів належать, зокрема, оперативні обліки, які складаються з автоматизованих інформаційних систем і картотек оперативно-розшукового та довідкового призначення.

Оперативні обліки – це система реєстрації, класифікації та зберігання даних про осіб, предмети, події за їх прикметами й ознаками. Вони призначаються для ефективного забезпечення інформацією оперативних підрозділів правоохоронних органів¹.

У різний час дослідженню оперативних обліків присвячували свої праці Г.І. Вікторов, В.Д. Гавловський, А.С. Гурицький, В.П. Сітушок, А.В. Мінченко, С.С. Овчинський, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Регульський, А.В. Солонанов, А.П. Федоров та ін.

Автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АІПС) – це електронні бази даних, призначені для забезпечення інформаційних потреб ОВС, у яких накопичується, зберігається й опрацьовується оперативно значуща та інша інформація².

Основними завданнями системи інформаційного забезпечення ОВС є:

- забезпечення можливості оперативного отримання інформації в повному, систематизованому та зручному для користування вигляді працівниками ОВС для розкриття, розслідування, попередження злочинів і розшуку злочинців;

- збирання й опрацювання оперативної, оперативно-розшукової, оперативно-довідкової, аналітичної, статистичної та контрольної інформації для оцінки ситуації та прийняття обґрунтованих оптимальних рішень на всіх рівнях діяльності ОВС;

- забезпечення ефективної інформаційної взаємодії всіх галузевих служб МВС України, інших правоохоронних органів і державних установ, забезпечення надійного захисту інформації.

Інформаційні обліки в системі органів внутрішніх справ створюються для оперативного інформаційного забезпечення службової діяльності всіх підрозділів ОВС.

В інформаційній мережі МВС України функціонують такі інформаційні підсистеми: "Інтегрований банк даних" (ІБД), "Розшук", "ОДК", "Пізнання", "Наркобізнес", "Арсенал", "Оріон", ПС за прізвищами та дактилоскопічним обліком криміногенних осіб.

Основні вимоги, яким повинна відповідати система інформаційного забезпечення оперативних служб, можна сформулювати таким чином.

¹ Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. проф. Я.Ю. Коцдратська. – Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 560с.

² Див. там само.

Система обліку оперативної інформації повинна:

- 1) працювати в режимі, розрахованому на багато користувачів, об'єднуючи зусилля всіх оперативних працівників щодо формування бази даних загального користування, тобто це має бути комп'ютерна мережа;
- 2) швидко опрацьовувати величезні масиви даних, миттєво відстежуючи зміни, що вносяться різними користувачами;
- 3) бути легко керованою, надійною і невагаливою;
- 4) легко змінюватися і модернізуватися;
- 5) відповідати жорстким вимогам безпеки інформації, органічно підтримувати різні рівні доступу до даних для різних користувачів;
- 6) опрацьовувати різну, навіть і неструктуровану інформацію, автоматично її впорядковуючи;
- 7) інтерфейс системи повинен бути зрозумілим користувачеві – неспеціалісту в галузі інформатики.

Таким чином, тільки використання сучасних інформаційних технологій у змозі підняти якість оперативної роботи щодо виявлення, припинення, попередження та розкриття злочинів на новий рівень.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2006 р.

В.В. Корнієнко

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Однією з необхідних умов ефективної боротьби з економічною злочинністю є належно організована сумісна (об'єднана спільною метою) діяльність різних підрозділів правоохоронних, контролюючих органів та деяких державних і недержавних установ. Ці питання приділялася увага в наукових працях М.П. Яблокова, Г.А. Матусовського, В.Д. Ларічева, А.Ф. Волобуєва, А.Л. Дуднікова, О.П. Буцана, В.З. Багинського, В.П. Корж, С.С. Чернявського, Головіно В.П. та ін¹. Як зазначає Г.А. Матусовський, найбільш

¹ Яблоков Н.П. Криминалистическая методика расследования (Некоторые теорет. положения). – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 97 с.; Матусовский Г.А., Боднянский Е.В., Буцан О.П., Багинский В.З., Гордиський О.М. Правоохоронні органи у боротьбі з організованою злочинністю: компетенція та взаємодія // Питання боротьби зі злочинністю. 36. наук. пр. – Х.: Право, 1998; Ларічев В. Д. Преступления, совершаемые в сфере банковского кредитования // Деньги и кредит. – 1998. – №4; Дудников А.Л. Проблемы взаимодействия правоохранительных и контролирующих органов при расследовании экономических преступлений // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітницьких ініціатив, 2002. – 600 с.; А.Ф. Волобуєв. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.; Чернявський С.С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посібник / За заг. ред. О.М. Дужиж. – К.: Хрїнком Інтер, 2003. – 264 с.; Головіна В.П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф... канд. юрид. наук: (12.00.09) / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 25 с.

повне і предметне вирішення дана проблема отримує при розробці окремих методик розслідування¹. При цьому повинні враховуватися особливості злочинів, що вчиняються у тій чи іншій сфері економіки².

Як свідчить аналіз статистичних даних та опитування практичних працівників правоохоронних органів залишається багато проблемних питань, зокрема при порушенні кримінальних справ про економічні злочини, в механізмі яких використовувалися банківські операції. Так, за статистичними даними МВС України в період з 2004 – по травень 2005 року було зареєстровано 3937 злочинів у кредитно-фінансовій банківській сферах, а станом на січень 2006 р. передано до суду тільки 287. За результатами проведеного нами опитування 58 % слідчих та оперативних працівників підрозділів боротьби з економічною злочинністю (БЕЗ) і підрозділів боротьби з організованою злочинністю (БОЗ) вказали на необхідність поліпшення стану взаємодії між слідчим і оперативними підрозділами, а 31 % зазначили, що існуючий стан взаємодії взагалі не відповідає вимогам практики боротьби з економічними злочинами у сфері банківської діяльності³.

Злочини, які вчиняються з використанням банків, мають ту особливість, що в їх механізмі використовуються банківські операції. Це обумовлено предметом злочину, яким досить часто виступають безготівкові гроші як одна з форм існування коштів. Дана обставина обумовлює необхідність розгляду банку як специфічного джерела інформації (банківських документів, співробітників банку) про обставини здійснення тих чи інших дій. На наш погляд, є сенс для виділення таких злочинів в окрему групу економічних злочинів для дослідження окремих аспектів їх розслідування. До них можуть бути віднесені: заволодіння коштами, перерахованими на банківський рахунок суб'єкта підприємницької діяльності з використанням обману (ст. 190 КК України); заволодіння банківськими коштами підприємства шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України); легалізація коштів, добутих злочинним шляхом за допомогою банківських операцій (ст. 209 КК України) та інші злочини (ст. 200, 202, 205, 207, 208, 218 КК України). Ці злочини можуть утворювати різні конфігурації – певні технології злочинного збагачення з використанням банківських установ, в яку входять групи (комплекси) злочинів окремих видів. Вони об'єднані спільними зв'язками між собою, обумовлені і відображають логіку поведінки злочинців і певними

¹ Матусовський Г.А. Экономические преступления. Криминалистический анализ. – Харьков: Консум, 1999. – 480 с. – С. 159.

² Дудников А.Л. Проблемы взаимодействия правоохранительных и контролирующих органов при расследовании экономических преступлений // Правовые проблемы борьбы с злочинністю. Книга 2. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітницьких ініціатив, 2002. – 600 с. – С. 291.

³ Всього було проанкетовано 121 чоловік: 54 слідчих та 67 оперативних працівників з різних регіонів України.

етапами в досягненні злочинної мети – один злочин може виступати необхідною передумовою скоєння іншого¹.

Проблемним аспектом розслідування названої групи економічних злочинів є взаємодія слідчого з оперативними підрозділами на стадії порушення кримінальної справи. Аналіз первинного матеріалу про злочин й прийняття рішення про порушення кримінальної справи є тактичним завданням, від якого залежить судова перспектива справи. За своєю суттю це складне розумове завдання, яке в багатьох випадках потребує проведення певних перевірок та організаційних заходів і, як правило, з використанням спеціальних знань та можливостей оперативно-розшукових підрозділів.

Перш за все, організація належної взаємодії між слідчим і оперативними працівниками в стадії порушення кримінальної справи базується на дотриманні певних вимог до первинного матеріалу про злочин, який було зібрано в результаті оперативно-розшукової діяльності. Саме кількість і характер цього матеріалу, його достовірність багато в чому визначають зміст слідчої ситуації, в якій буде вестися розслідування².

Правовою основою взаємодії слідчого і оперативних працівників МВС, податкової міліції, СБУ є положення ст.ст. 103, 104, ч. 3 ст. 114 КПК України, розділ 5, ст. 16 – 17 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" (від 30.06.93 р.), "Про міліцію" (від 20.12.90 р.), "Про службу безпеки України" (від 25.03.92 р.), ст.ст. 4, 7, 10 "Про оперативно-розшукову діяльність" (від 18.02.92 р.). Як свідчить практика, в більшості випадків первинні матеріали про злочини вчинені з використанням банківських операцій надходять до слідчого з оперативних підрозділів по боротьбі з організованою та економічною злочинністю МВС. У дійсний час відносини між слідчим та оперативними підрозділами у стадії порушення кримінальної справи регулюються Інструкцією з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки (Наказ МВС України № 760 від 08.09.2005 р.). У цьому нормативно-правовому акті вказується, що взаємодія слідчих з оперативними підрозділами базується на таких основних принципах:

- керівної ролі та відповідальності слідчого за організацію своєчасного і якісного розслідування злочинів, його процесуальної самостійності в прийнятті рішень, за винятком випадків, коли законом передбачено отримання згоди прокурора або дозволу суду;

¹ Детальніше див.: Волобуєв А.Ф. Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності //Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 1 (24). – с. 175-181; Корнієнко В.В. Поняття технології злочинного збагачення з використанням банків //Право і безпека. – 2005. – № 1 (4). – С. 67-70.

² Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф...докт. юрид. наук: (12.00.09) /Нац. тор. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – С. 12.

- самостійності оперативних підрозділів у виборі засобів та методів оперативно-розшукової діяльності в межах законодавства України та нормативно-правових актів МВС України;

- узгодженого планування слідчих дій і оперативно-розшукових заходів;

- взаємного обміну інформацією між слідчими та оперативними працівниками при розслідуванні кримінальних справ, звітності оперативних працівників перед слідчими про виконання доручень та запланованих заходів;

- забезпечення конфіденційності та нерозголошення даних досудового слідства і оперативно-розшукової діяльності.

На стадії порушення кримінальної справи про економічний злочин, вчинений у банківській сфері взаємодія полягає в збиранні та передачі оперативним працівником слідчому первинного матеріалу про злочин. Аналіз слідчо-судової практики дозволяє визначити типовий перелік документів такого матеріалу, необхідного для обґрунтованого порушення кримінальної справи.

Репорт оперативного працівника начальника свого підрозділу, в якому повинен бути узагальнюючий письмовий висновок проведеної оперативно-розшукової роботи по виявленню і документуванню злочину. А саме: дані про місце, час, спосіб учинення (хоча б одного епізоду) злочину та осіб, які його вчинили та сприяли в його вчиненні; в чому полягає злочин; розмір завданої шкоди (сум коштів) чи незаконно одержаного доходу; вжиті заходи щодо встановлення майна та коштів для забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна; свідки протиправних дій, а в матеріалах за злочинами, унаслідок яких незаконно одержані доходи, також дані про їх подальше використання.

Заява та письмове пояснення від потерпілої сторони (як правило це особа від керівництва банківської установи) про факт протиправної діяльності та заподіяної шкоди.

Письмові пояснення свідків протиправних дій. Це можуть бути пояснення як представників банківської установи (головний бухгалтер банку, керівництво і працівники кредитного, валютного, розрахункового, відділів, інформаційно-програмного забезпечення тощо), так і представники підприємницьких структур з приводу встановлених порушень або інших обставин злочину. А також свідчення, що спростовують причетність окремих осіб до події злочину.

Документи (копії) з небанківських установ, з діяльністю яких пов'язані обставини вчинення злочину: про організаційно-правовий статус підприємства, установи чи організації (установчі, реєстраційні документи), документи, що свідчать про заняття певними видами діяльності (ліцензії, установчі договори, контракти тощо).

Документи, які є підтвердженням злочинних дій:

- що були використані як засіб вчинення злочину,
- що послуговували засобом приховання злочину,
- які є предметом злочину.

Це можуть бути дійсні, або підроблені засновницькі, бухгалтерські, розрахунково-банківські і інші документи, що відображають окремі бухгалтерські операції, рух грошей, матеріальних цінностей (реєстраційно-статутні документи, баланси, форми фінансової звітності, техніко-економічні обґрунтування, меморіальні ордери банківського обліку, документи з кредитної справи, договори на відкриття поточного або депозитного рахунків, угоди на розрахунково-касове обслуговування, акредитиви, платіжні доручення /вимоги/, виписки по поточних рахунках, аналіз руху грошей, платіжні доручення тощо).

Матеріали спеціальних перевірок. Це можуть бути акти документальних ревізій підрозділів Контрольно-ревізійної служби України (КРУ), перевірки податкової інспекції ДПА України, узагальненні матеріали (досє) перевірок по сумнівним банківським операціям Державним комітетом фінансового моніторингу України, інспекційні перевірки підрозділами НБУ щодо дотримання порядку здійснення операцій з іноземною валютою, матеріали ревізійних комісій комерційних банків, висновки незалежних аудиторів, довідок про проведені дослідження фахівцями в галузі бухгалтерського обліку та аудиту, фінансів, банківської справи тощо.

Інші документи – це можуть бути запити до відповідних наглядових установ, звернення, листи, чорнові записи, рапорти про проведення оперативних та розшукових заходів тощо.

Значення перелік документів не є вичерпним, але в ньому відображається типова структура первинних матеріалів перевірки інформації про злочини в сфері банківської діяльності. При направленні до слідчих підрозділів матеріалів дослідчих перевірок для прийняття рішення про порушення кримінальних справ бажано надавати довідки про проведену оперативними службами роботу щодо забезпечення відшкодування завданих злочинцями збитків, у тому числі про вжиті заходи з розшуку майна і коштів, на які може бути накладено арешт, та про їх місцезнаходження. При підготовці матеріалів оперативно-розшукових справ до реалізації, за участю слідчого повинні складатися узгоджені плани, що затверджуються керівниками оперативного та слідчого підрозділів. У цих планах за наявності законних підстав може бути передбачене негайне порушення кримінальної справи та проведення невідкладних слідчих дій. Для цього в реалізації оперативних матеріалів забезпечується обов'язкова участь слідчого.

Головний недолік попередньої перевірки полягає в непевноті її правового регулювання у кримінально-процесуальному законі, тому заповнюються ці прогалини в основному законами та відомчими наказами (інструкціями), що регулюють діяльність правоохоронних та контрольно-охоронних органів. В окремих криміналістичних методиках необхідно розробляти і вдосконалювати конкретні рекомендації по взаємодії слідчого з оперативними підрозділами на стадії порушення кримінальних справ, зокрема, про злочини, що вчинені з використанням банківських операцій. В структурі таких рекомендацій повинні бути враховані особливості ознак виявлених злочинів та їх документування, створення слідчо-оперативних груп з метою ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

Стаття надійшла до редколегії 13.07.2006 р.

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

А.О. Собакарь

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ВОДІВ

В Україні в дорожньо-транспортних пригодах (далі – ДТП) гине у середньому 5,6 тис. і отримують травми різного ступеня тяжкості понад 38,2 тис. чоловік щорічно. Кожні 15 хвилин трапляється дорожня пригода, майже кожні дві години гине людина. В середньому за добу в автоаваріях гине 16 і дістає тяжких поранень 104 чоловіка. Залишається високою тяжкість наслідків ДТП (кількість загинулих на 100 ДТП). Якщо в середньому по країні протягом 1998-2000 рр. коефіцієнт тяжкості становив 15,2-15,5, то у 2001-2005 рр. він зріс до 18,3.

Незважаючи на загальну тенденцію до зниження рівня дорожньо-транспортного травматизму, що спостерігається протягом останніх п'яти років в Україні, він продовжує залишатись досить високим. Спостерігається значне випередження за аналогічними показниками щодо більшості країн світу. За такої ситуації ймовірність потрапити в дорожньо-транспортну пригоду зі смертельним наслідком в Україні значно вища, ніж в будь-якій західноєвропейській країні. Не викликає жодного сумніву, що однією з причин такого зростання є погіршення стану транспортної дисципліни водіїв, а це викликано низьким рівнем організації в державі системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації водіїв автотранспортних засобів.

На сьогоднішній день є поодинокі спроби українських вчених і практиків окреслити зазначену проблему. Зокрема, це роботи Дереха З.Д.¹, Реніка І.А.², Редзюка А.М.³ та ін. Але, на жаль, в більшості праць автори займаються констатацією фактів, визначенням причин та умов, що сприяють скоєнню ДТП, і не має жодної, де б застосовувався комплексний підхід до ви-

¹ Див.: Дерех З.Д. Проблеми формування майстерності молодих водіїв транспортних засобів // Науково-технічний вісник безпеки дорожнього руху. – 2002. – № 1.

² Див.: Ренік І.А. Рівень аварійності і стан водіїв // Науково-технічний вісник безпеки дорожнього руху. – 2001. – № 2.

³ Див.: Редзюк А.М. Проблема безпеки дорожнього руху в Україні та заходи щодо суттєвого зменшення загинулих і постраждалих у ДТП // Автошляховик України. – 2005. – № 5.

рішення проблеми шляхом розробки комплексу взаємопов'язаних заходів. Усуення цієї прогалини і буде безпосередньою метою даної статті.

Серед груп факторів, що впливають на стан аварійності, особливе значення має стаж водія, а саме строк з моменту отримання водієм права на керування транспортним засобом і до моменту, коли він потрапив у ДТП. Аналіз таких пригод свідчить, що кількість водіїв зі стажем до двох років, складає в нашій країні близько 8% від загальної чисельності, а на їхню долю припадає майже третина дорожньо-транспортних пригод¹.

Проведений аналіз причин високого рівня смертності та травматизму на дорогах України показав, що 70% ДТП відбувається з вини водіїв, 25% – з вини пішоходів і 5% – з інших причин. Більшість цих подій сталося внаслідок проступків, які допустили учасники дорожнього руху, особливо водії зі стажем до 2-х років. В той же час 50% ДТП вчиняють водії зі стажем до 5-ти років². Як справедливо зазначає І.А. Репік, водії, які щойно склали іспити в ДАІ, мають більш досконалі теоретичні знання, ніж ті, хто склав іспити кілька років тому, а кількість ДТП до стажу водія має обернену пропорційність, що свідчить про неякісну практичну підготовку майбутніх водіїв, які після такого навчання і отримання посвідчення водія самонавчаються в процесі дорожнього руху, здійснюючи недосконале прийняття рішень³.

Тому Державна програма забезпечення безпеки руху на автомобільних дорогах, вулицях міст, інших населених пунктів і залізничних переїздах на 2003-2007 роки доцільно визначає серед головних напрямків забезпечення безпеки дорожнього руху удосконалення профілактичної та освітньої діяльності у цій сфері⁴. Згідно з цим напрямком передбачається вдосконалити процес навчання громадян правилам поведінки на дорогах і організації підготовки водіїв, підвищення рівня їх кваліфікації з використанням сучасних навчально-методичних матеріалів та оновлених програм навчання.

На сьогодні в Україні найпоширенішими видами автопригод залишаються такі, як наїзд на пішоходів, наїзд на перешкоду та зіткнення транспортних засобів – вони становлять 79,6% від усіх ДТП, причому на них припадає найбільша кількість потерпілих (78,3%). Водночас висока тяжкість наслідків спостерігається у пригодах, що пов'язані з наїздом транспортних засобів на перешкоду – від 19,8 до 24,4 загиблих на 100 ДТП, перекиданням – від 17,8 до 20,4, наїздом на велосипедистів – від 16,1 до 18,4. Як показало

¹ Див.: Дерех З.Д. Проблеми формування майстерності молодих водіїв транспортних засобів // Науково-технічний вісник безпеки дорожнього руху. – 2002. – № 1. – С. 120.

² Див.: Репік І.А. Рівень аварійності і стан водія // Науково-технічний вісник безпеки дорожнього руху. – 2001. – № 2. – С. 93.

³ Див. там само.

⁴ Див.: Державна програма забезпечення безпеки руху на автомобільних дорогах, вулицях міст, інших населених пунктів і залізничних переїздах на 2003-2007 роки. Схвалено: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.01.2003 р. № 56-р. – С. 2.

дослідження аварійності з вини водіїв транспортних засобів за 10 років, основними причинами ДТП з вини водіїв є:

- порушення правил маневрування – 14,7%;
- перевищення встановленої швидкості руху – 14,6%;
- обгін та виїзд на зустрічну смугу – 13%;
- порушення правил проїзду перехрестя – 7,9%;
- недотримання безпечної дистанції – 3,8%.

Необхідно зазначити, що 26% ДТП з вини водіїв сталися унаслідок відволікання від управління транспортом, а 15% – при керуванні транспортним засобом в стані алкогольного сп'яніння.

Основними видами ДТП з вини водіїв транспортних засобів є зіткнення транспортних засобів і наїзд на пішохода, питома вага яких складає 33,7% і 26,9% відповідно. Такий вид, як перекидання складає 14,1% від загальної кількості ДТП з вини водіїв, наїзд на перешкоду – 13,5%, наїзд на велосипедистів – 6,5%¹.

Таким чином, понад 70% ДТП відбувається з вини водіїв транспортних засобів. Ці дані свідчать про те, що незалежно від інших показників, що впливають на безпеку дорожнього руху (стан вулично-шляхової мережі, погодні умови, технічний стан транспортних засобів тощо), рівень підготовки водіїв є одним з основних критеріїв безпеки на дорогах.

В даний час підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації водіїв здійснюється на підставі "Положення про порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації водіїв транспортних засобів", затвердженого наказом Міністерства освіти України № 22 від 25.01.1994 р., що дотепер не переглядалося².

Більшість навчальних планів і програм підготовки водіїв були затвержені, даним Міністерством ще в 1995 році, при цьому вони скопійовані з тих, котрі були розроблені в часи СРСР і не перетерпіли значних змін. У даний час вони морально застаріли і не відповідають сучасним вимогам.

Крім цього, на протязі 10 років не претерпіли зміни нормативні документи, що визначають екзаменаційну діяльність реєстраційно-екзаменаційних підрозділів ДАІ: "Інструкція про порядок прийняття іспитів, оформлення, видачі (обміну) посвідчень водія, обліку і збереження документів, що стосуються екзаменаційної роботи", затверджена наказом МВС України № 394 від 21.06.1993 р. та "Положення про порядок видачі посвідчень водія і до-

¹ Див.: Репік І.А. Дослідження причин виникнення дорожньо-транспортних пригод з вини водіїв, які мають невеликий стаж керування транспортним засобом, в Україні за 10 років // Безпека дорожнього руху України. – К.: ТОВ "Журнал "Радага". – 2005. – № 1-2 (20). – С. 26-42.

² Див.: Семеніхін С.І. Щодо нормативно-правових аспектів у сфері безпеки дорожнього руху // Безпека дорожнього руху: сучасність і майбутнє. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / НДЦ БДР ДАІ МВС України. – Київ, 2004. – С. 33.

пуску громадян до керування транспортними засобами", яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 340 від 8.05.1993 р.¹

Таким чином, гостро стоїть питання щодо перегляду даних нормативних документів, розробки нових програм і планів навчання кандидатів у водії зі збільшенням годин на практичне водіння автомобіля, внесенням до навчальних тем дії водіїв при виникненні нестандартних та екстремальних ситуацій на дорозі

Доцільно сказати, що не претерпіла істотних змін і учебно-методична та матеріально-технічна база підготовки водіїв, як наслідок закрилися мотодроми, автодроми, стадіони, спеціалізовані майданчики, де водії могли освоювати й удосконалювати практичні навички керування автомобілем. Сьогодні практичне навчання водіїв здійснюється на вулично-дорожній мережі міст і замських магістралей, що створює додаткову небезпеку виникнення аварійних ситуацій і не сприяє якісному закріпленню отриманих навичок керування автомобілем.

Для того щоб навчити водіїв прогнозувати розвиток дорожньо-транспортної ситуації та уникати ними ДТП, доцільно використовувати сучасні навчально-методичні матеріали та оновлені програми підготовки населення до участі у дорожньому русі.

Вищевикладене зумовило необхідність розробки комплексного підходу до організації підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації водіїв. Основою підготовки водіїв, безумовно, є теоретична і практична підготовка в навчальних центрах і навчальних закладах. Однак у цьому напрямку підхід повинен бути докорінно змінений. Навчальні програми підготовки водіїв повинні бути удосконалені з урахуванням можливості застосування інтерактивного навчання за допомогою комп'ютерів і тренажерів. Сьогодні у підготовці водіїв застосовуються тільки комп'ютерні програми "Іспит", "Правила дорожнього руху" тощо. Проте можливості використання комп'ютерної техніки, набагато ширші. Практично з будь-якої теми навчального курсу можуть бути підготовлені програми для самостійного вивчення та контролю знань за відповідними темами, а не лише з екзаменаційних питань.

З метою набуття практичного досвіду роботи і вироблення індивідуальних професійних якостей для водіїв підприємств і інших власників транспортних засобів повинні бути створені належні умови. Зокрема, необхідно обладнати в містах навчальні полігони, майданчики, тренувальні центри, в яких водії могли б без заподіяння шкоди іншим учасникам дорож-

¹ Див.: Семеніхін С.І. Щодо нормативно-правових аспектів у сфері безпеки дорожнього руху // Безпека дорожнього руху: сучасність і майбутнє. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / НДЦ БДР ДАІ МВС України. – Київ, 2004. – С. 34.

ного руху відпрацювати фундаментальні і ключові навички, оволодіти керуванням різними типами автомобілів в простих і складних ситуаціях.

Одним з важливих, на наш погляд, рішень є створення мережі центрів підвищення кваліфікації і професійної майстерності, де могли б проходити підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації водіїв автотранспортних підприємств, в тому числі й ті, що одержали травми в ДТП та потребують відновлення професійних навичок; водії, що певний період часу не керували транспортним засобом та інші бажаючі удосконалити свої навички й уміння. Водночас такі центри можуть створюватися як на державній, так і на комерційній основі, при навчальних закладах відповідного профілю, автосалонах, станціях технічного обслуговування тощо.

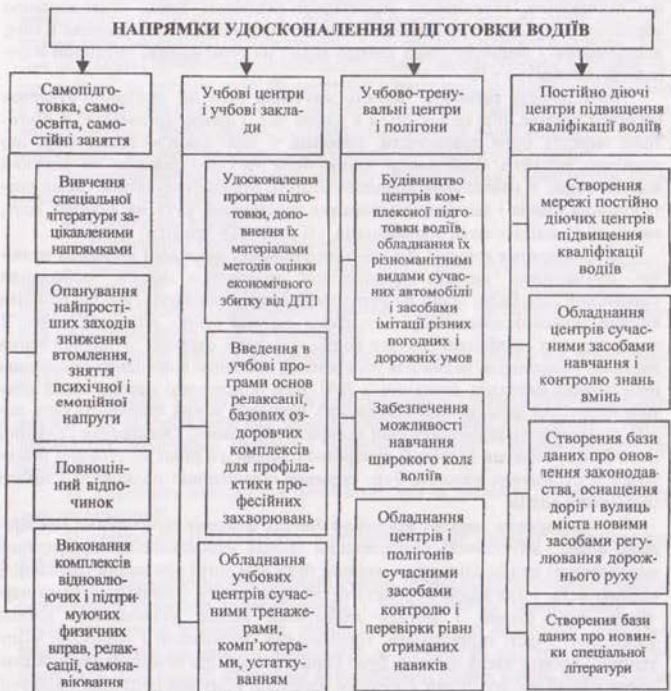
Велику увагу варто приділяти організації і сприянню на рівні держави процесам самопідготовки, самоосвіти водіїв і їхній роботі з самостійного розвитку й удосконалення необхідних фізичних, психологічних і емоційних якостей. Дотепер немає в широкому продажі практичних і навчальних посібників для водіїв, в яких би знаходилася змістовна інформація, яка необхідна кожному водієві в його щоденній практичній діяльності. Ці посібники мають бути розроблені з урахуванням сучасних вимог щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, при цьому спиратися на науково обгрунтовані норми сучасного законодавства. Деякі окремі рекомендації, що друкуються в журналах і газетах не мають системності в підготовці і, використовуються неправильно або не вчасно та можуть принести більше шкоди, ніж користі.

В даному напрямку доцільно створити цикл навчальних посібників і відповідних їм по змісту демонстраційних відеофільмів для водіїв різних категорій і рівня кваліфікації. Посібники повинні розкривати зміст і давати практичні поради щодо оволодіння системами релаксації, відпочинку, відновлення і комплексам фізичних вправ, що рекомендується для розвитку і зміцнення опорно-рухомого апарату і витривалості. Така підготовка необхідна всім водіям, тому що саме у зв'язку з нагромадженням втоми і нервової напруги вони здійснюють помилки і створюють своїми діями аварійні ситуації.

Описані компоненти комплексного підходу дозволять водіям рівномірно розвивати теоретичні знання і практичні навички, що є основою безаварійної роботи.

Такий комплексний підхід може бути реалізований у таких напрямках (Таблиця 1):

Таблиця 1

1. Удосконалення роботи навчальних центрів і навчальних закладів повинне здійснюватися за рахунок удосконалення програм підготовки, причому водії обов'язково повинні одержувати знання про особливості функціонування систем "людина-автомобіль-дорога" і основах визначення величини економічного збитку від порушення правил дорожнього руху і дорожньо-транспортних пригод; у навчальні програми підготовки водіїв повинно бути введено навчання основам релаксації, базовим відбудовним комплексам для профілактики професійних захворювань; оснащення навчальних центрів

сучасними тренажерами, комп'ютерами, устаткуванням повинне сприяти розкріпаченню процесу навчання і розкриттю особистих якостей курсантів що навчаються, можливості самостійної перевірки знань, моделюванню аварійних ситуацій і виробленню навичок правильного поведіння в них, дослідженню і розвитку рівня реакції водіїв на різноманітні труднощі в дорожніх ситуаціях і т.ін.

Можливості технічних засобів навчання повинні використовуватися набагато ширше, ніж це робиться в даний час. Гарною допомогою в підготовці можуть бути драйв-тести, виконані у виді комп'ютерних ігор, що повністю імітують особливості автомобілів та їхню реакцію на керуючі впливи водія. У навчальних процесах можуть використовуватися схеми розташування знаків і засобів регулювання дорожнього руху на вулицях міст, виконані у виді плакатів, відеофільмів, об'єктів CD-графіки;

2. Створення мережі учбово-тренувальних центрів і полігонів включає будівництво центрів комплексної підготовки водіїв, оснащення управлінню охороною праці на автодорожньому транспорті центрів різними видами сучасних автомобілів і засобами імітації різних погодних умов. У таких центрах необхідно навчати водіїв правилам охорони, супроводження вантажів і пасажирів, водіїв для перевезення особливо коштовних і особливо небезпечних вантажів, інспекторів ДАІ. При розширенні мережі таких центрів необхідно забезпечити можливість навчання в них широкого кола водіїв, що бажають підвищити свій професійний рівень. Оснащення центрів і полігонів сучасними засобами контролю і перевірки рівня початкової підготовки й отриманих навичок буде сприяти підвищенню надійності і якості підготовки водіїв;

3. Створення мережі постійно діючих центрів підвищення кваліфікації водіїв забезпечить безперервний процес удосконалення професійної майстерності водіїв. Ці центри повинні бути відкриті і для водіїв транспорту підприємств, і для водіїв особистого автотранспорту. Гнучкі програми навчання, нові форми і методи підготовки водіїв, різноманітні моделі фінансової участі підприємств, громадських організацій і громадян в організації роботи таких центрів буде сприяти тому, що кожен бажаючий кандидат у водії або водій зміг одержати необхідні йому або поповнити відсутні знання і навички. Відкриття при таких центрах мережі консультативного обслуговування водіїв з питань що їх цікавлять, допоможе рішенням багатьох проблем, зв'язаних з професійними інтересами і безпекою праці на автодорожньому транспорті.

Однею з важливих особливостей таких центрів повинно стати створення бази даних щодо змін у законодавстві, змін в мережі регулювання дорожнього руху міст, оснащення й особливостей нових доріг і т.п. Крім цього, в центрах підвищення кваліфікації водіїв необхідно створити бази

даних про новинки спеціальної літератури за різними питаннями автодорожнього транспорту і безпеки дорожнього руху;

4. Удосконалення організації самопідготовки і самоосвіти водіїв повинно бути засноване на тому, щоб у навчальних центрах, центрах підвищення кваліфікації і на підприємствах водії могли б одержати основи знань про те, якими прийомами можна зняти втому, як перебороти емоційну напруженість, як організувати повноцінний відпочинок, які вправи виконувати у вільний час для розвитку своїх особистих якостей. Такий підхід дозволить водіям активно брати участь у підвищенні безпеки своєї особистої праці і, тим самим, охорони праці на автодорожньому транспорті в цілому.

Застосування комплексного підходу до підготовки і підвищення кваліфікації водіїв включає:

1. підготовка водіїв:

1) підвищення освітнього рівня водіїв;
2) введення в навчальні програми підготовки водіїв питань розгляду закономірностей функціонування системи "людина-автомобіль-дорога", факторів, поліпшення практичних навичок водіння автомобіля, що впливають на безпеку праці водіїв у цій системі;

3) вивчення методів визначення економічного збитку від різних видів ДТП;

4) розробка і випуск навчальних посібників і циклів популярної літератури для самостійного вивчення і підвищення освітнього рівня з питань оволодіння навичками безпечної роботи в системі "людина-автомобіль-дорога";

5) створення навчальних трас і полігонів за зразками провідних закордонних компаній;

6) створення тренувальних майданчиків при центрах продажу автомобілів;

7) будівництво на комерційній основі великого тренувального центру, оснащеного сучасним устаткуванням і привабливими навчальними автомобілями різного призначення, марок і моделей, що дозволить: правильно підібрати марку автомобіля відповідно до особистих якостей людини; порівнювати особливості керування автомобілями різних класів, марок і фірм-виробників; набувати первісний практичний досвід керування автомобілем; безпечно відновлювати професійні навички і здібності водіїв після травми, тривалої хвороби, перерви в роботі; навчати водіїв, що переходять з одного класу транспортних засобів на інший;

8) розвиток особистих якостей водіїв (швидкості мислення, сприйняття, реакції, психологічної стійкості, оволодіння навичками зняття втоми й емоційної напруги);

9) устаткування центрів по підготовці водіїв спеціальними тренажерами, розробленими на базі відеоігор і що дозволяють моделювати дорожні

умови і ситуації, аварійні обставинки, виконувати перевірку правильності дій у таких ситуаціях водіїв, що проходять навчання (тренування мислення, психологічної стійкості, швидкості реакції);

10) створення при навчальних центрах кабінетів психологічної підтримки: залучення досвідчених фахівців-психологів і фізіологів для навчання водіїв способом зниження втоми, емоційної напруги, правильному поведженню на дорозі, розвитку витривалості;

11) створення при навчальних центрах фізіотерапевтичних відділень, в задачу яких входить навчання водіїв комплексам фізичних вправ для нейтралізації шкідливого впливу вібрації, одноманітної робочої пози, запобігання професійних захворювань, ознайомлення з наборами оздоровчих процедур, які кожен може проводити в домашніх умовах, ознайомлення з основами самомасажу (зняття втоми, підвищення працездатності, зняття емоційної напруги, зміцнення здоров'я);

2. підвищення кваліфікації водіїв:

1) створення мережі постійно діючих центрів підвищення кваліфікації водіїв;

2) організація навчання в центрах таким чином, щоб кожен водій міг пройти курс підвищення кваліфікації за власним бажанням або в міру виникнення необхідності поповнення обсягу знань або відновлення і поліпшення практичних навичок;

3) законодавче закріплення необхідності підвищення кваліфікації водіїв і навчання в центрах на наступній основі:

- для водіїв, що працюють в автотранспортних підприємствах – 1 раз в 3 роки;
- для індивідуальних власників автотранспорту – 1 раз в 2 роки;
- для водіїв зі стажем водіння автомобіля до 5 років – щорічно;

4) законодавче закріплення обов'язкового проходження навчання в центрі підвищення кваліфікації для водіїв, що проходять реабілітацію після травми, тривалої (понад 3 місяців) хвороби і значної (понад 1 рік) перерви в роботі.

Підсумовуючи, слід додати, що запропонований комплексний підхід до удосконалення організації підготовки водіїв, на мою думку, дасть свій результат за умови розробки і прийняття найближчим часом Кабінетом Міністрів України "Державної програми удосконалення системи підготовки (перепідготовки, підвищення кваліфікації) водіїв автомобільних транспортних засобів", яка б передбачала комплекс заходів правового, соціально-економічного, науково-технічного та фінансового характеру.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2006 р.

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

В.О. Гацелюк

ВЧАСНО ПРО ГОЛОВНЕ
(відкрита рецензія
на видання: Дудоров О.О.
Ухилення від сплати податків:
кримінально-правові аспекти:
Монографія. – К.: Істина,
2006. – 648 с.)

Складний характер правовідносин у сфері оподаткування природно обумовлений доволі неспротою та неоднозначною суттю самих податкових зобов'язань. Напевно, це було одним з факторів, що надихнули вітчизняного законодавця проголосити у ст.5 Конституції України її народ "носієм суверенітету і єдиним джерелом влади", водночас статтею 74 того ж Основного Закону суворо заборонивши йому вирішувати питання податків на референдумі. Така увага законодавчого органу до встановлення своєї монополії на податки (адже п.1 ч. 2 ст. 92 Конституції України прямо зазначає, що виключно законами України встановлюється система оподаткування, податки і збори) цілком зрозуміла – податки є фінансовим підґрунтям діяльності державного механізму, причому таким, який важко замінити, а, отже, податки – це, безумовно, "головне".

Немає підстав стверджувати, що проблематику злочинності у сфері ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів державі залишено науковцями без належної уваги. Втім, монографія О.О. Дудорова виходить у науковий та юридичний світ, де її, не сумніваюсь, очікують з нетерпінням. Ця подія сталася майже одночасно із святкуванням науковцями п'ятої річниці прийняття Кримінального кодексу України. Цей термін, як на мене, є цілком достатнім для того, щоб прийти до висновку, наскільки вдалим є існуючий механізм кримінально-правового регулювання відповідальності за ухилення від сплати податків в Україні. Гадаю, навряд чи хтось буде сперечатися з тезою, що висновок має бути зроблений не втішний. Практика застосування норм про відповідальність за "податкові" злочини не є сталою, постійно виникають суперечки фахівців з приводу кваліфікації суспільно небезпечних діянь у сфері оподаткування тощо. Отже, впевнений, монографія Олександра Олексійовича – це саме те видання, щодо якого можна висловитися – вчасно про головне.

Вже з перших сторінок книги читача приваблює чітка спрямова-

ність авторських роздумів не лише на вдосконалення кримінально-правових заборон як таких, у відриві від потреб, що стоять перед фінансовою системою держави. Автор, на мій погляд, не є прибічником розгляду кримінального закону як "речі у собі", аналізує його як частину багатопланової структури, що відчутно впливає як на процеси правотворення, так і на практику тлумачення і застосування відповідних нормативних приписів. Зауважимо, що не лише кримінальний закон є предметом цього дослідження, навіть не стільки кримінальний закон, скільки галузеве (податкове, фінансове тощо) законодавство. Автор намагається з відірваних куточків правового поля різного рівня чинності та часу дії за допомогою "нитки" доктрини кримінального права створити, наскільки це сьогодні можливо, єдину матерію відповідного сектора правового поля.

Зважаючи на це, слід схвально оцінити те, що автор, не зупиняючись на констатації певних концептуальних підходів, окрім пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, намагається віднайти легальні рішення юридичних проблем для фахівців-практиків, які стикаються з вадами законодавства щодня у своїй професійній діяльності.

Унікальність монографії О.О. Дудорова полягає у поєднанні в одному виданні висновків, які є результатом глибокого правового аналізу великої кількості наукового та правового матеріалу. Вчений-

криміналіст, що прочитає цю книгу, знайде для себе багато нового з питань стягнення податків, а юрист-податківець – отримає повні відповіді на питання щодо кваліфікації злочинів у сфері оподаткування.

Структура видання не є типовою для дослідження зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Монографії з цієї спеціальності, предметом яких є питання Особливої частини кримінального права, здебільшого структуровані залежно від концепції складу злочину: спочатку аналіз суспільної небезпеки відповідних діянь, згодом – опис ознак чотирьох відомих всім елементів складу злочину, іноді з додаванням розділів щодо особливостей кваліфікації, розмежування суміжних складів, мір відповідальності. Автор цього разу вирішив за основу взяти особливості та проблеми галузевого (податкового) правового регулювання, яким надає оцінку як фахівець з кримінального права. Така методологічна схема відразу дає наукові плоди – кримінально-правове дослідження виходить чітко структурованим, завершеним, але без зайвих повторювань. І це повністю підтверджується його змістом.

Таким чином, оцінити дане видання можна лише надзвичайно позитивно. Воно безсумнівно стане гідним результатом пошуків науки кримінального права України у сфері протидії такого напрямку

“білокомірцевої” злочинності, як ухилення від сплати податків. В той же час, деякі роздуми О.О. Дудорова викликають бажання вступити з автором у дискусію. Так, на с. 123 автор робить висновок, що “притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків із злочинних доходів, ймовірність чого допускає ч. 3 ст. 1004 проекту Податкового кодексу України, суперечить вимозі ч. 3 ст. 2 КК”. Це, на його думку, порушує тиме принципи *non bis in idem*, втілений у вказаній кримінально-правовій нормі. Зважаючи на загальну складність проблеми інтерпретації принципів кримінального права стосовно конкретних проблем правозастосування, таке твердження могло б бути більш докладно аргументованим. В той же час, важко не погодитися з ідеєю про застосування інституту конфіскації майна (у тому числі й грошових коштів), здобутих злочинним шляхом, як альтернативи оподаткуванню таких доходів. Але, якщо “у разі послідовного дотримання судом вимог законодавства (у тому числі вимог КПК стосовно долі речових доказів) у фізичної особи – платника податку після постановлення обвинувального вироку суду і набрання ним законної сили злочинний дохід як об’єкт оподаткування буде відсутній”, то як бути, коли злочинні доходи є власністю юридичної особи? Пропозиція автора скористатися поняттям речових доказів для визначення предметів, що слід виключити у таких випадках із числа об’єктів оподаткування є слушною

та в цілому має бути оцінена позитивно. Викликає лише питання, чи всі можливі об’єкти оподаткування, скажімо, права інтелектуальної власності, включені законодавцем до поняття речових доказів відповідно до ст. 78 КПК?

О.О. Дудоров цілком справедливо ставить питання про кримінально-правове значення так званого “конфлікту інтересів”. Вважаю, що тут, мабуть, є підстави для вирішення проблеми через законодавче визначення форм та видів вини, втім, вважаю, що доречним було б закріплення у кримінальному законі спеціальної норми, яка б регулювала такі ситуації.

На думку автора, реалізація підходу, згідно з яким за умов конфлікту інтересів дію (бездіяльність) платника податків (податкового агента) немає підстав визнавати протиправною, означає одне – утвердження висновку про відсутність у поведінці платника податків або податкового агента (їх службових осіб) ознак злочинного діяння, а отже й об’єктивної сторони складу відповідного злочину. Очевидно, мається на увазі відсутність такої ознаки діяння, як його протиправність. Видається, що тут слід казати все ж таки про відсутність ознак суб’єктивної сторони складу злочину. Визначення протиправності діяння – прерогатива офіційних спеціально уповноважених органів держави. Те, що думка платника податків з цієї оцінки не збігається, навряд чи тягне за собою заперечення протиправності діяння, хоча б невизначеність законо-

давства і давала платникові певні аргументи на його користь. Такий підхід призведе до поширення цієї практики не тільки на податковій правопорушення, адже галузеве законодавство в Україні відрізняється певною нечіткістю не тільки у сфері оподаткування. Тут, до речі, постає питання: про яку протиправність йде мова? Якщо про кримінальну, то чому аналізується некримінальне законодавство? В той же час, аналіз ситуації "конфлікту інтересів", як видається, дає підстави для висновку про відсутність ознак суб'єктивної сторони складу відповідного злочину. Адже діяльність з тлумачення правової норми, про яку перманентно йде мова у відповідному параграфі книги, відноситься саме до проблеми визначення ознак певного виду вини. Автор і сам стверджує, що при використанні належних податкових роз'яснень "у поведінці платника та його службової особи однозначно не вбачається умислу щодо ухилення від сплати обов'язкових платежів" (с. 164). Думаю, що великої різниці між несплатою податку на підставі самотійного тлумачення законодавства та на підставі роз'яснення органу податкової адміністрації великої різниці немає, оскільки відповідно до ст. 150 Конституції України офіційне тлумачення законів України є виключною компетенцією Конституційного Суду України. До речі, тут постає проблема з офіційним тлумаченням підзаконних актів. Втім, на підставі якої правової норми тлумачення податківців має більшу

юридичну силу, ніж тлумачення платника податків?

Абсолютно правильною, зважаючи на особливості правового регулювання статусу податкових агентів, слід визнати пропозицію про введення до КК окремої норми про відповідальність вказаних суб'єктів або їх посадових осіб у разі, коли податковий агент – юридична особа (с. 236). В той же час, мінливість галузевого законодавства вимушує розмірковувати про доцільність визначення поняття "податковий агент" у тексті кримінального закону (у примітці до відповідної статті Особливої частини КК, або у спеціальному Розділі частини Загальної, який міг би бути присвячений термінології КК, і щодо якого вже не перший рік точиться наукова дискусія).

Читаючи надзвичайно цікавий параграф 6 "Непрямі методи визначення сум податкових зобов'язань і кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів" Розділу 2 монографії, відчуваш бажання закинути автору те, що, аналізуючи це питання, він витрачає місце у кримінально-правовому дослідженні на проблеми доказування. Втім, як видається, в цьому О.О. Дудоров теж абсолютно правий. Його підхід – ще одне свідчення, що проведений у нас чіткий розподіл матеріального кримінального права та кримінального процесу є багатомірним, чому штучним, їх норми занадто віддалені, що не дозволяє в багатьох випадках зна-

ходити рішення, придатне для практичного застосування.

На с. 335 пропонується кримінально-правова норма наступного змісту:

“умисне незаконне неведення податкового обліку або умисне незаконне знищення, пошкодження чи приховування документів податкового обліку, внаслідок чого неможливо визначити точну суму податкового зобов'язання, – карастся...”

Автор сам робить застереження, що це формулювання приблизне, тому дозволимо собі певні пропозиції до її змісту. По-перше, при залишенні такого наслідку, як неможливість визначення точної суми податкового зобов'язання, можуть виникнути підстави для зловживань з боку працівників правоохоронних органів, оскільки така оціночна конструкція дає підстави для угляду. По-друге, видається зайвою акцентація на незаконність знищення, пошкодження чи приховування відповідних документів, оскільки важко уявити ситуацію, коли, скажімо, пошкодження документів податкового обліку є законним.

Мінливість галузевого законодавства підтверджується й тим, що наказ Міністерства праці і соціальної політики України від 16 лютого 1998 р. №24 слід вважати таким, що втратив чинність на підставі наказу того самого державного органу від 29 грудня 2004 р. №336 “Про затвердження Випуску 1 “Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності” Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників”, яким

у п. 2 кваліфікаційних характеристик керівників встановлено, що “кваліфікаційна характеристика професії керівника Головного бухгалтера поширюється на інші професії керівників підрозділів бухгалтерського обліку підприємств, установ та організацій: Начальник управління, Начальник відділу (самостійного), Начальник відділу (у складі управління), Начальник бюро, Начальник сектора, Завідувач відділу (бюро), Завідувач сектора”.

Присвятивши цілий розділ питанням звільнення особи від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, Олександр Олександрович лише вказав на існування позиції вчених (Яценко С.С.) про неконституційність цього інституту в цілому, але, на превеликий жаль, не висловив чіткої своєї думки щодо вказаного питання, хоча зі змісту розділу, як видається, випливає, що автор не є прихильником цієї точки зору. Думаю, проблема інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності потребує негайного наукового, а згодом і законодавчого вирішення, і чітке висловлювання О.О. Дудорова з цього питання сприятиме “результативності” наукової дискусії не менше, ніж його глибоке і ретельне дослідження проблем кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, висновки якого викладені у виданні, що рецензується.

*Стаття надійшла до редакції
28.08.2006 р.*

НАШІ АВТОРИ

- Афанасьєв К.К.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ
- Бабенко А.М.** викладач кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ
- Бондар В.С.** ад'юнкт кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ
- Візір А.М.** здобувач кафедри міжнародного права Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого
- Гацелюк В.О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, начальник відділення правового забезпечення Луганського державного університету внутрішніх справ
- Глазков В.А.** кандидат юридичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту Луганського державного університету внутрішніх справ
- Губанова О.В.** старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- Ляшко О.О.** здобувач, юрист I класу, заступник прокурора Сімферопольського району АР Крим
- Калачова О.М.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ
- Коваленко В.В.** кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ
- Колотушкін С.М.** доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри криміналістичної техніки Волгоградської академії МВС Росії
- Корнієнко В.В.** ад'юнкт кафедри криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ
- Коропатов О.М.** викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Одеського юридичного інституту НУВС
- Комарницький В.М.** кандидат юридичних наук, доцент

- Лаврієнко О.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри трудового, екологічного й аграрного права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ
- Лисак В.Д.** начальник управління законодавчого забезпечення Верховного Суду України, вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді України
- Мовчан А.В.** здобувач кафедри організації оперативно-розшукової діяльності Київського національного університету внутрішніх справ
- Мяков М.О.** ад'юнкт кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ
- Несвіт С.О.** ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ
- Нестерович В.Ф.** ад'юнкт кафедри теорії та історії держави та права Луганського державного університету внутрішніх справ
- Овчаренко О.О.** аспірант кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого
- Попов А.П.** кандидат юридичних наук, начальник МВС м. П'ятигорськ
- Сердюк В.В.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник керівника Апарату Верховного Суду України – начальник управління забезпечення діяльності Судової палати у господарських справах
- Свічкарьова Я.В.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінального права та кримінології Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ
- Скворцова О.В.** старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- Собакарь А.О.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри організації контролю за безпекою дорожнього руху Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ
- Сосновик О.О.** викладач кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ
- Степанюк Р.Л.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ

-
- Фандалюк О.О.** викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Черкова М.Ю.** ад'юнкт кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ
- Юртасва К.В.** ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ
- Ярмакі Х.П.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Одеського юридичного інституту ХНУВС

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ.....	3
-----------------------	---

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Попов А.П. Сохранение мира в общине: цель наказания в совокупности кавказских адатов и маслагатов	5
Свічкарьова Я.В. Специфікація трудової функції керівника акціонерного товариства Peculiarities of labor function of the joint-stock chief.....	12
Візір А.М. Оцінка умов і наслідків ратифікації міжнародно-правових актів у сфері протидії корупції.....	20
Афанасьєв К.К. Державні управлінські послуги в механізмі адміністративно-правового регулювання	26
Нестерович В.Ф. Конституційно-правові аспекти об'єкта та предмета лобювання	36
Несвіт С.О. Способи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом	45
Сердюк В.В., Лисак В.Д. Мова судочинства як принцип здійснення правосуддя	57

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Глазков В.А. Деякі проблемні питання правового та соціального захисту осіб, які виконують завдання ОРД.....	70
Калачева О.Н. Процессуальный статус заподозренного лица	73
Юртаєва К.В. Визначення злочину міжнародного характеру у сучасному кримінальному праві України.....	80
Губанова Е.В. Изнасилование в системе насильственных преступлений	88
Бабенко А.М. Визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 310 КК України "Незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель"	92
Черкова М.Ю. Інститут зміни обвинувачення: пропозиції щодо вдосконалення КПК України.....	100

Комарницький В.М. Поняття економічного механізму охорони довілля та його застосування в екологічному законодавстві України	110
Овчаренко О.М. Доступ до суду очима громадян: підсумки соціологічного дослідження.....	116
Мягков М.О. Перешкоджання здійсненню виборчого права як склад злочину	128
Сосновик О.О. Правовий статус органів внутрішніх справ як суб'єктів надання адміністративних послуг	138

Розділ III. ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Колотушкин С.М. Творческий подход к разработке криминалистической методики расследования фальшивомонетничества ..	146
Бондарь В.С. Использование комплексного подхода при изучении информационной природы материальных следов в расследовании краж с проникновением в жилище	149
Ляшко О.О. Попередження прокуратурою правопорушень у галузі дотримання законності органами внутрішніх справ України	156
Коропатов О.М. Населення як одне з джерел отримання кримінальної інформації співробітниками міліції	162
Коваленко В.В. Застосування комплексного підходу до вилучення слідів при огляді місця події.....	166
Степанюк Р.Л. Попередження та подолання протидії розслідуванню злочинів, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів службовими обов'язками	171

Розділ IV. БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННОСТЮ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Ярмак Х.П. Організація адміністративно-наглядової діяльності міліції у сфері охорони та забезпеченні громадського порядку	176
Скворцова О.В. Предмет незаконної порубки леса.....	183

Розділ V. ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Лавриненко О.В. Необоснованный и незаконный отказы в приеме на работу: их понятия, соотношение и правовые последствия	193
Фандалюк О.О. Чергові частини в концепції інформатизації органів внутрішніх справ України.....	200

Мовчан А.В. Проблеми становлення системи інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності	206
Корнієнко В.В. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами на стадії порушення кримінальних справ про злочини у сфері банківської діяльності	211

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Собакарь А.О. Освітня діяльність у сфері безпеки дорожнього руху: проблеми та напрямки удосконалення підготовки водіїв	216
---	-----

Розділ VII. НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Гацелюк В.О. Вчасно про головне (відкрита рецензія на видання Дудоров О.О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти: Монографія. – К.: Істина, 2006. – 648 с.)	225
--	-----

НАШІ АВТОРИ	230
--------------------------	-----

Науково-теоретичне видання

ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ

Науково-теоретичний журнал

Випуск 3

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск проф. *Б.Г. Розовський*
За редакцією авторів
Технічний редактор *С.С. Свістунова*
Комп'ютерна верстка *Н.В. Сахань*

Підписано до друку 25.09.2006.

Папір офсетний. Формат 60x84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 14,75. Ум. фарбо-відб. 14,75. Обл.-вид. арк. 14,75.

Тираж 500 прим. Зам. № 55

Редакційно-видавничий відділ ЛДУВС

Друкарня РВВ ЛДУВС

91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. К. Маркса, 4